

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

EĞİTİM AÇISINDAN İHSAN KAVRAMI
(CİBRİL HADİSİ BAĞLAMINDA)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEYİT AHMET KAYA

ŞIRNAK, 2024

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

EĞİTİM AÇISINDAN İHSAN KAVRAMI
(CİBRİL HADİSİ BAĞLAMINDA)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEYİT AHMET KAYA

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET ÖZALP

ŞIRNAK, 2024

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu tez çalışmasının Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlandığını, bu tez çalışmasında yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak elde edildiğini ve sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca, bahse konu bu kural ve ilkelerin gerektirdiği üzere, bu çalışmada özgün olmayan tüm bilimsel içerikleri kurallara uygun biçimde alıntılıyıp kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Beyanımınla çelişen herhangi bir delil bulunduğu takdirde tüm sorumluluğu üstleneceğimi kabul ederim.

Tezi Hazırlayanın Adı SOYADI:

Seyit Ahmet KAYA

İmza:

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Eğitim Açısından İhsan Kavramı (Cibril Hadisi Bağlamında)” adlı Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Seyit Ahmet KAYA

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZALP

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. İsmet TUNÇ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZALP danışmanlığında Seyit Ahmet KAYA tarafından hazırlanan “**Eğitim Açısından İhsan Kavramı (Cibril Hadisi Bağlamında)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Jüri Başkanı	Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. M. Muhdi GÜNDÜZ	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZALP	

Savunma Tarihi: 11/11/2024

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun.././.... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. İbrahim HÜSEYİNİ

ÖN SÖZ/TEŞEKKÜR

Çalışmamız İslam dini ve düşünce geleneğinde derin ve çok katmanlı bir mefhum taşıyan ihsan kavramının eğitim perspektifinden değerlendirilmesi ve bu alandaki literatüre katkı sağlaması amacıyla hazırlanmıştır.

Bu süreçte yoğun çalışma temposuna rağmen gerek akademik gerekse metodolojik olarak rehberliği, bilgi birikimi ve deneyimleriyle çalışmama yön veren, bana destek olan kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZALP'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ders dönemimde ve tez sürecimde engin bilgi ve tecrübelerini paylaşarak katkıda bulunan kıymetli hocam Doç. Dr. Muhammed Muhdi GÜNDÜZ'e ve tezimi okuyarak görüş ve bilgilerini benimle paylaşan Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU'na şükranlarımı sunarım.

Araştırma sürecinde çalışmamla ilgili şekilsel ve fikirselsel olarak tecrübe ve desteğini esirgemeyen kıymetli arkadaşım Şefik BIRMAN'a çok teşekkür ederim. Ayrıca manevi desteği ve arkadaşlığıyla çalışmam süresince bilgi ve desteğini paylaşan Müslüm KILIÇ'a teşekkür ediyorum.

Lisans eğitimimden itibaren bana kattığı birçok bilgi ve tecrübesiyle rehberliğini esirgemeyen ilmi ve fikri her konuda rol model olarak gördüğüm, öğrencisi olma onurunu yaşadığım güzide hocam Doç. Dr. Ümit GÜLER'e tüm katkı ve desteğinden dolayı en kalbi şükranlarımı sunarım.

Hayatım boyunca bana sevgileri ve dualarıyla destek olan, bu süreçte manevi varlıklarıyla yanımda olan anne ve babam başta olmak üzere değerli aileme en derin teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmanın, İslam düşüncesine ve eğitim alanına katkı sağlamasını temenni ederim.

Seyit Ahmet Kaya

Kasım 2024

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ/TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi	1
B. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	3
C. Araştırmanın Yöntemi	4
D. Literatür Değerlendirmesi.....	8
1.KAVRAMSAL VE KURAMSAL ANALİZ	12
1.1. İhsan	13
1.2. Etimolojik Boyutu	14
1.3. İhsan ile İlişkili Kavramlar	19
1.3.1. İman	19
1.3.2. İslam.....	22
1.3.3. İbadet	26
1.3.4. İhlas.....	29
1.3.5. Maruf	31
1.3.6. İtkân	33
1.3.7. İn'am.....	34
1.4. İslam'ın Temel Kaynaklarında İhsan	36
1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de ihsan.....	36
1.4.2. Hadislerde ihsan.....	42
1.4.2.1. İşi sapasağlam, güzel yapma anlamında ihsan.....	43

1.4.2.2. İyilik yapma (insana ve diğer canlılara iyilikle davranma) anlamında ihsan ..	47
1.4.2.3. Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmek anlamında ihsan.....	48
1.5. Tanımları	51
1.5.1. Güzel işler yapmak ve iyilik etmek, davranmak anlamlarında kullanılması.....	52
1.5.2. İyi, salih amel, eylem ve fiilleri yapmak anlamlarında kullanılması.....	53
1.5.3. Bir işi, ameli veya davranışı en kaliteli şekilde yerine getirmek, anlamlarında kullanılması.....	55
2. EĞİTİM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA CİBRİL HADİSİ'NDEKİ İHSAN KAVRAMI	58
2.1. Cibril Hadisi Çerçevesinde İhsan ve Önemi.....	59
2.2. Cibril Hadisi Çerçevesinde İslam Düşünce Geleneğinde İhsan Kavrayışları	65
2.3. Cibril Hadisi Çerçevesinde Eğitimde İhsan Kavramının Anlam Ufukları	70
2.3.1. Oluş (hâl)	72
2.3.2. İçgörü (muhasabe)	79
2.3.3. Huzurda olmak (murakabe)	83
2.3.4. İçe dönmek (tefekür).....	90
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	99

ÖZET

EĞİTİM AÇISINDAN İHSAN KAVRAMI (CİBRİL HADİSİ BAĞLAMINDA)

Seyit Ahmet KAYA
Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZALP
Kasım 2024, 106 Sayfa

Varoluş amacını irdelemek, keşfetmek ve kendisini gerçekleştirmek için çabalayan varlık insandır. İslam dini ve düşünce geleneğinde çok katmanlı ve derin bir anlama sahip olan ihsan kavramının incelenmesi, eğitime yani disiplinimizin kuramsal altyapısına bir katkıda bulunması amacıyla yapılmaktadır. Çalışmamızda ihsan kavramının eğitimde nasıl bir mefhuma sahip olacağı İslam dininin meşhur bir hadisi olan Cibril hadisi bağlamında ele alınmaktadır. İhsan kavramının etimolojik kökeninden, ihsan ile yakın ilişkide bulunan kavramlardan, İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde nasıl manalar ihtiva ettiğini ve ihsan ile ilgili tanımları değerlendirilmektedir. İslam düşüncesindeki yerini genel olarak ve çeşitli İslam bilginlerinin Cibril hadisindeki ihsan tarifinden hareketle inceleme yoluna başvurulmuştur. İhsan kavramının ne anlama geldiği ve İslam ahlakı ve düşüncesindeki önemi üzerinde durulmuş, kavramın eğitimdeki işlevi açıklanmıştır. Cibril hadisi kapsamında ihsan kavramının eğitimde nasıl bir mefhuma sahip olabileceği tahlil edilerek eğitim felsefesi açısından düşünüldüğünde ihsan kavramının kişide bir oluş/dönüşüm sürecini ifade ettiğini söylemek mümkündür. Kavramın kişiye iletilen ve düşündürülen anlamının çok ötesinde yani yalnızca ibadet gibi belli ritüeller icra edildiğinde akla gelen iyilikte bulunmak gibi anlamdan ziyade daha derin bir mefhumunun olduğu açıklanacaktır. Çalışmamız niteliksel bir metot benimsenerek yazılı kaynakların detaylı olarak analiz edilmesi, değerlendirilmesi ve incelenmesiyle meydana getirilmiştir. Cibril hadisi, vahiy meleği Cebrail'in Peygamber (s.a.v.) sorduğu sorular ve bu sorulara verilen cevaplar üzerinden İslam'ın temel ilkelerini göstermektedir. İhsan kavramının eğitimde kişinin tüm kalbi, zihni ve bedeni iş, fiil, amel, davranış ve tutumda benimseyerek yapılan bütün bu eylemlerde Allah'ı görüyormuşçasına hareket etme bilincinde olmasıdır. Böylece bu durumun eğitimde bir anlam katmanı zemini oluşturması öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kavram, Eğitim, Din Eğitimi, İhsan, Cibril Hadisi, İbadet

ABSTRACT

THE CONCEPT OF IHSAN IN TERMS OF EDUCATION (IN THE CONTEXT OF THE HADİTH OF GABRIEL)

Seyit Ahmet KAYA

Master's Degree, Department of Philosophy and Religious Sciences

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Ahmet ÖZALP

November 2024, 106 pages

The human being is the entity that strives to examine, explore, and fulfill their purpose of existence. In Islamic religion and its tradition of thought, the concept of ihsan holds a multi-layered and profound meaning. This study aims to contribute to education specifically to the theoretical foundations of the discipline by analyzing the concept of ihsan. The research investigates how ihsan might be perceived within the context of education, focusing on the well-known Hadith of Jibril in Islam. The study delves into the etymological roots of the concept of ihsan, its close associations with related terms, and the meanings it conveys in the two primary sources of Islam: the Qur'an and the Hadiths. Definitions of ihsan are evaluated, and its position in Islamic thought is generally discussed by referring to various Islamic scholars' interpretations based on the description of ihsan in the Hadith of Jibril. The meaning of ihsan, its significance in Islamic ethics and thought, and its function in education are highlighted. By analyzing ihsan within the context of the Hadith of Jibril, it is suggested that the concept signifies a process of being or transformation in education. Ihsan is explained as having a deeper meaning beyond the simplistic understanding of performing certain rituals or doing good deeds. The study employs a qualitative method, relying on the detailed analysis, evaluation, and examination of written sources. The Hadith of Jibril, which presents the fundamental principles of Islam, revolves around the questions posed by the Angel Jibril to the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the responses provided. In education, the concept of ihsan involves adopting a mindset where all actions, deeds, behaviors, and attitudes encompassing the heart, mind, and body are carried out with the consciousness of acting as if one sees Allah. This perspective is anticipated to provide a foundational layer of meaning in education.

Keywords: Concept, Education, Religious Education, Ihsan, Hadith of Jibril, Worship

KISALTMALAR

- A.S.** : Aleyhi's-selâm
Bk. : Bakınız
C. : Cilt
C.C. : Celle celâlühü
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. : Editör
H. : Hicrî
H.N. : Hadis No
Hz. : Hazreti
Öl. : Ölüm tarihi
R.A : Radıyallahü anh
S. : Sayfa
S.a.v. : Sallallahü Aleyhi vesellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
v.b. : Ve benzeri
C. : Cilt
T.s. : Tarihsiz/Tarih yok
Çev. : Çeviri
Yay. : Yayınları
Thk. : Tahkik eden
Vd. : Ve diğerleri
Y.Y. : Yayın yeri yok veya yayın evi yok
T.D.K. : Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi

Eğitimin iyileştiren ve üretici veçhesi hemen hemen tüm kişiler tarafından kabul gören bir realitedir.¹ Bu kabul aynı zamanda eğitimin iyi, erdemli kişi meydana getirme gayesinin göstergesidir. İslam bilgi medeniyetinde eğitim konusunda dini ve dini olmayan şeklinde bir fark/ayırım bulunmamaktadır. Görünüşte çelişkili bir ifadeyi andıran bu realite doğrusu yine eğitim kavramının bugünkü eğitim ve din eğitimi ayırımından meydana gelmektedir. Aslında eğitim kavramı İslam tarihinde tümüyle dini bir vasıf taşımakta, bu nedenle de İslam medeniyetinin günümüz için biçimlendirdiği bir din/dini eğitimden konuşmak bizzat mündemiç bir eğitimden söz etmek anlamına gelmektedir.² Eğitimin dini bir hüviyet barındırması eğitim kavramının genellikle yalın yani eğitim şeklinde ifade edilmesine neden olmaktadır. Fakat disiplinimizin de adını ihtiva etmesinden dolayı çalışmanın bazı kısımlarında özel olarak din eğitimi ibaresini kullandığımız görülecektir. Her eğitim felsefesi, içinde barındırdığı fikri kavrayışa uygun olarak muayyen bir insan anlayışını esas alır ve bu doğrultuda belli bir antropolojik görüşü yansıtmaktadır.³ Dolayısıyla eğitim doğrudan insanın kendisiyle ilgili olmakla beraber kendinden yola çıkarak yine kendisinde gerçekleşen bir “olma/oluşa gelme/birikme” olayı olarak yorumlanmaktadır.⁴ Bun ise eğitimin sürekli olan/oluşan, statik, durağan olmayan bir süreç olduğunu gözler önüne sermektedir.

İslam eğitim medeniyetinde manevi değerlerin ve ahlaki prensiplerin öğretilmesi önemli bir yere sahiptir. Bu değerlerin en kapsamlı ve etkili bir şekilde aktarılabilmesi için Cibril hadisi ve ihsan kavramı, İslam dininde önemli bir rol oynamaktadır. Cibril hadisi, İslam'ın temel esaslarını ve bu esasların neler olduğunun anlaşılması bakımından önemli bir hadistir. Bu hadis, İslam, iman ve ihsan kavramlarını açıklayarak, İslam dinine mensup bir kişinin nasıl bir yaşam sürmesi gerektiğine dair rehberlik etmektedir. Cibril hadisi, vahiy meleği Cebrail'in Peygamber (s.a.v.)'e sorular sorması ve bu soruların cevapları üzerinden İslam'ın temel ilkelerinin açıklanmasıyla bilinir. Bu düşünce sadece ibadet anlarında değil,

¹ Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2013), (Erişim 12.09.2024), 108.

² Ahmet Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023b), 39.

³ Sabahattin Bala, "Din Eğitimi'nin Felsefesinin Konuşmanın İmkânı", *Din Eğitiminin Güncel Problemleri*, ed. Necmettin Okumuşlar vd. (Konya: Necmettin Erbakan Yayınları, 2022), 223.

⁴ Ahmet Özalp, "Molla Sadrâ'nın Hareket-i Cevherî Teorisi Bağlamında Eğitimde İnsan Tasavvuru", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023a), (Erişim 10.09.2024), 60.

günlük yaşamın her alanında Allah'ın varlığını ve gözetimini hissetmeyi gerektirir. Nitekim ibadet kavramının sadece belirli ritüellerden ibaret olmadığı ve ibadetin hayatın her sahasına indirgenerek düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Kişinin yalnızca her iş, fiil, tutum ve davranışında değil, akli, kalbi tüm niyet ve fiillerinde ihsan bilinciyle hareket etmesinin de ibadet kapsamına gireceği ifade edilebilir. Dolayısıyla kulluğun kişinin sadece belli ritüellerden oluşan ve herhangi bir niyet, huşu, şuur olmadan yapılacak bir olgu olmadığı söylenebilir. Bu düşünce İslamın bazı temel kaynaklarında da ifade edilerek belirtilmiştir. Bu temel kaynaklardan olan Kur'an-ı Kerim de yer alan niyet ile ilişkili ayetlerde niyetin kişinin şuurlu bir biçimde yaptığı veya yapacağı iş, fiil ve amellerin yani tüm eylemlerinin kaynağı olarak telkin, görülmekte ve bu eylemlerin niyete değer, fazilet kattığını vurgulanmaktadır. Hadislerde ise kişiyle fiilleri, eylemleri arasında bir aralık olarak kişinin eylemlerini kıymetlendiren bir manada kullanıldığı ifade edilmektedir.⁵

Çalışmamızın konusu İslam dininde ve İslam düşüncesinde derin anlamlar ihtiva eden ihsan kavramının kapsamlı bir analizi ve eğitimde ihsanın nasıl bir mefhum ihtiva edebileceğidir. İhsan İslam dininde kişinin davranışlarının, düşüncelerinin ve ruh halinin Allah tarafından gözetlendiği bilinciyle şekillenmesi anlamına gelir. İhsan kavramının yalnızca kelime anlamıyla sınırlı kalmadan, Kur'an-ı Kerim ve hadislerdeki kullanımları, İslam bilginlerinin yorumları ve kavramın tasavvuf, ahlak ve eğitim gibi alanlardaki ele alınmasıyla incelenecektir. İhsan, diğer kavramlarla ilişkili olarak derin bir anlam katmanına sahiptir ve bu derinlik, İslam'ın kişinin ibadetlerinden, ahlakına kadar geniş bir yelpazede sunduğu hayat anlayışında ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız ihsanın anlamını teorik açıdan değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İhsan kavramının İslam düşüncesinde üstlendiği konumu anlamak, kavramın kişiye yönelik boyutunu incelemek ve bu kavramın İslam dinindeki eğitim ve ahlak anlayışı üzerinde nasıl bir mefhuma sahip olduğunu ortaya koymaktır.

İhsanın İslam dininde “iyilik yapma” gibi temel bir anlamı vardır. Fakat burada bizim ihsan mefhumunda amaçladığımız kavrayışın, yüzeysel bir eylemden ziyade kişinin Allah'ın huzurunda olduğu şuuruyla akli, zihni ve bedeni olarak yapılan her türlü iş, fiil, amel, davranış ve tutumda ihsan ile hareket etmesi olarak anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktır. Çalışma ihsanın kişinin tüm fiillerini ihsan mefhumuna göre nasıl

⁵ Muhammed Muhdi Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâli örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/Din Eğitimi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017), 1. Bk. el-Enam 6/95; el-İsrâ 17/84; ez-Zümer 39/2-3; Detaylı bilgi için Bk. Kur'an-ı Kerim'de ve Hadislerde Niyet Başlığı

dönüştürebileceğini araştırarak, ihsanın eğitimde nasıl bir mefhumla ele alınabileceğini açıklamayı hedeflemektedir. İhsan kavramı, İslam'ın düşünce ve ahlak boyutunu biçimlendiren temel bir yapı taşı olarak değerlendirilir. Müslüman bir kimsenin yaşamını şekillendirirken başvuracağı değerlerin başında gelir. İhsanın İslam düşüncesindeki yeri ve önemi üzerine yapılacak bir çalışma, İslam ahlak felsefesi açısından değerlidir ve kişilerin eğitim süreçlerinde bazı ahlaki erdemleri kazanmalarına katkıda bulunur. Ayrıca ihsan kavramı, Cibril hadisi gibi temel hadislerde derinlemesine açıklanan ve İslam'da mükemmelliğe ulaşma gayesini simgeleyen bir kavramdır. Bu nedenle, araştırma sadece teorik bir inceleme değil, aynı zamanda kişinin kendisini anlamlandırması açısından önem arz eden bir çalışmadır.

Çalışmamızda aşağıdaki sorulara cevap aranarak konunun hem kavramsal olarak hem de İslam düşüncesinde özellikle de eğitimde ihsan kavramının Cibril hadisi bağlamında nasıl bir mefhumla sahip olduğu tahlil edilmeye çalışılacaktır.

1. İhsan kelimesinin etimolojik ve kavramsal anlamı nedir?
2. İhsan kavramı İslam düşüncesinde nasıl tanımlanmaktadır?
3. İslam'ın temel esasları olan iman ve İslam ile ihsan arasındaki ilişki nedir?
4. Klasik İslam bilginleri ve son dönem İslam bilginleri ihsan kavramını nasıl yorumlamıştır?
5. Din eğitiminde ihsanın önemi nedir?
6. İhsanın din eğitiminde işlevi nedir?
7. Cibril hadisinde ihsanın kavramı hangi mefhumları barındırmaktadır?
8. Cibril hadisinde geçmekte olan ihsan tarifi hakkında İslam bilginlerinin görüşleri nelerdir?
9. İhsan ile ilişkili kavramlar hangileridir?

Yukarıdaki suallerin birbirleriyle irtibatlı olması konunun muhtevasının anlaşılmasını kuvvetlendirmesi beklenmektedir. Çalışmamızı ortaya çıkarırken gerçekleştirmiş olduğumuz literatür araştırmasında bu sorularla ortaya çıkmış kaynakların nadir olması bu çalışmamızın din eğitimi alanına katkıda bulunmasına imkân tanımaktadır.

B. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu araştırma İslam dininin ahlaki değerlerinden biri olan “ihsan” kavramının derinlemesine bir analizini ve eğitimde ihsanın Cibril hadisindeki tarifinden hareketle incelemeyi kapsamaktadır. İhsan, İslam ahlakında ve düşüncesinde kişinin ibadetlerinde,

günlük hayatlarındaki eylemlerinde, ilişkilerinde nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğine dair önemli bir yol göstericidir. İhsan kavramını sadece anlam boyutunda ele almakla kalmayıp, bu kavramın “iman, İslam, ibadet, ihlas, maruf, itkân, in’am” gibi diğer önemli kavramlarla olan ilişkilerini de kapsamaktadır. İhsanın etimolojik kökeni, Kur’an-ı Kerim ve hadislerdeki yansımaları, İslam alimlerinin yorumları ve özellikle Cibril hadisi gibi temel kaynaklar üzerinden ele alınması bu kapsamı genişletmektedir.

Ayrıca İslam dininin temel kaynakları olan Kur’an ve hadisler rehberliğinde ihsan kavramının kapsadığı mefhumu ve İslam düşüncesinde kazandığı çeşitli anlamları incelemektedir. Bu bağlamda, kavramın İslam düşüncesinden özellikle tasavvuf, kelam gibi İslami ilim dallarındaki görüşlere farklı anlam katmanlarına yer verilmektedir. Çalışmamız ihsanın eğitimde nasıl bir mefhumu sahip olabileceğine dair teorik bir zemin oluşturmak ve çıkarımlarda bulunmayı da hedeflemektedir. Çalışmanın kapsamını belirlemek amacıyla bazı sınırlılıklar bulunduğu bunların çalışmanın daha odaklı ve derinlemesine bir analiz sunmasını sağlamak adına yapıldığını söylemek mümkündür. Burada kullanılan kaynaklar genel olarak Kur’an-ı Kerim ve hadisler, tasavvufi kaynaklar, makaleler, ilmi eserlerden yola çıkarak ihsan kavramının anlamlarını, yer aldığı bağlamlar ve dönüşüm boyutlarını değerlendirme amacıyla sınırlandırılmıştır. İhsan kavramını yalnızca İslam dini perspektifinden ele almakta ve diğer dinlerdeki benzer kavramlar veya diğer dini kaynaklarla kıyaslama yapmamaktadır. Bu nedenle başka din veya düşünce sistemlerinde yer alan iyilik, erdem, ihsan gibi kavramlarla karşılaştırmalı bir analiz yapılmamıştır. İhsan kavramının diğer İslami kavramlarla ilişkisi geniş bir alanı kapsadığı için temel noktamız Cibril hadisindeki ihsanın tarifi olmuştur. İhsanın İslam düşüncesinde farklı dönemlerde nasıl anlaşıldığına dair bir literatür taraması yapılmış olsa da çalışma özellikle İslam’ın ilk dönemlerinden günümüze kadar geçerli olan anlayışları odak noktası olarak belirlemiştir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda Cibril hadisi adıyla meşhur olan ve içeriğinde de konumuzun temel kavramı olan ihsan kavramının disiplinimiz olan din eğitiminde nasıl bir mefhumu sahip olabileceği tahlil edilmektedir. Buna istinaden çalışmamız temel İslam kaynaklarıyla ve İslam düşüncesinin bazı disiplinlerinin bu kavrama ilişkin temel kavrayışlarını ele almakla beraber İslam düşünürlerinin görüşleriyle sentezlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra din eğitiminde ihsan kavramının nasıl bir mefhumu, düşünceyi oluşturabileceği tartışılmaktadır. Bunu yaparken İslam dininin temel kaynaklarından ikincisini oluşturan hadislerden Cibril hadisi adıyla meşhur olan hadisin bağlamından hareket edilerek konunun eğitimde

oluşturabileceği zemin/ konum açıklanmaya gayret edilecektir. Böylece çalışmamız nazarı (kuramsal) bir bakış açısıyla yazılı dokümanların ayrıntılı bir biçimde tahlil edilmesi metoduna dayanmaktadır. Çalışmamız İslamın temel kaynaklarında ve İslam düşüncesinde ihsan kavramını Cibril hadisi bağlamında eğitim perspektifinden nasıl oluş/oluşum, mefhum ortaya koyabileceği ve yorumlanabileceği kuramsal diğer bir ifadeyle teorik bir kapsamda incelenmesini hedeflemektedir. Bu bağlamda tezde takip edilecek yol, eğitim felsefesindeki yaklaşımlardan nispeten tasarlanacaktır. Fakat çalışma halihazırdaki eğitim felsefesi yaklaşımlarının tümünü kabullenmek veya kabullenmemek yerine, bu yaklaşımlara karşı bir incelemeyle uygun bir tavır sunmayı seçmektedir.

Ahmet Cevizci'ye göre eğitim felsefesinde klasik (normatif), analitik ve eleştirel yaklaşımlar, eğitimin doğasını ve amacını anlamada kullanılan üç temel yaklaşımdır. Bu yaklaşımları şöyle özetlemek mümkündür. Klasik veya diğer adıyla normatif yaklaşım, eğitimin ideal bir amaca hizmet etmesi gerektiğini savunmaktadır. Eğitimin kişilerin belirli erdemleri, bilgileri ve ahlaki değerleri kazanmasını sağlaması gerektiğini düşünmektedir. Bu yaklaşıma göre eğitim, kişiyi belirli normlara/kurallara göre geliştirmeyi, normatif varsayımlar oluşturarak bunları kişiye kazandırmayı hedefler. Dolayısıyla kavramlar asıl olarak klasik çerçevede değerlendirilir bu vaziyet, kelimelerin niteliğinden/özünden daha çok nasıl olmaları gerektiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Normatif yaklaşımda eğitim içeriği ve metotları, kişinin tabiatının gelişimini destekleyecek şekilde belirlenip kişiler için gereken bilgi, beceri ve değerlere ulaşması amaçlanmaktadır.⁶ Çalışmamızda normatif yaklaşımdan uzak bir anlayış gözetilmekte ve kavramların özünü klasik eğitim tarzından müstakil olarak değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Analitik eğitim yaklaşımda ise, eğitimin içerik ve kavramlarını kavramaya yönelik eleştirel bir değerlendirme sürecini içermektedir. Cevizci'ye göre bu yaklaşım, eğitimin amacından çok eğitimle ilgili kavramların çözümlenmesine odaklanır. Eğitimde kullanılan kavramlar ve bu kavramların yapısı analiz edilmekte eğitimin amacını ve niteliğini netleştirme çabasını güdülmektedir. Analitik eğitim felsefesi eğitim süreçlerinde belirsizlikleri azaltmayı, kavramları daha açık hale getirmeyi ve düşünce sistematizi geliştirmeyi hedeflemekte normatif yaklaşımın tenkidini yaparken de herhangi bir çözüm yolu sunmamaktadır.⁷ Nitekim bu perspektiften bakılacak olursa analitik felsefe yaklaşımının mevcut bulunanı tahlil etmeye yönelerek kural koyma veya mevcut olanın

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Cevizci, *Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2021).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Cevizci, *Eğitim Felsefesi*.

yerine farklı bir şey yerleştirmemektedir. Bu nedenle çalışmamızı oluştururken birinci bölümde normatif yargılar, iddialar meydana getirmeden olabildiğince var olan münakaşalara dahil olmadan, kavramsal analiz yöntemiyle analitik bir düzen takip edilmektedir.

Eleştirel eğitim yaklaşımı ise, eğitimin sosyal ve politik bağlamını irdeleyen bir perspektife sahiptir. Analitik ve klasik eğitim yaklaşımlarının karma bir biçimi olarak nitelendirilebilir. Zira tam olarak hem normatif yargılar ortaya koymaz hem de analitik tahliller yapabilmekte herhangi vaziyet doğrultusunda ise lüzumlu olan hangisiyse onu yapabilmektedir. Ayrıca Cevizci'nin eleştirel yaklaşımının, toplumdaki güç ilişkilerini, baskı unsurlarını ve ideolojik yapıları çözümlmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Bu yaklaşım, eğitimin kişiyi yalnızca normatif değerlere göre şekillendirmekten daha çok toplumsal yapıyı ve eşitsizlikleri sorgulamaya teşvik etmesinin elzem olduğunu savunmaktadır. Eğitimin kişilerin özgürleşmesi, kendi kendine düşünen ve sorgulayan, eleştiren kişiler olarak gelişmesi için bir araç olması gerektiği vurgulanır. Böylece kişinin mevcut sosyal yapı ve ideolojileri sorgulamalarına imkân tanıyan bir aydınlanma sürecine dahil etmektedir. Netice itibarıyla bu üç yaklaşımın, eğitimin amacı, yöntemi ve toplumsal fonksiyonuna dair farklı görüşler ortaya koymakta olduğunu ona göre eğitim felsefesindeki farklı düşünce sistematiğini anlamamıza yardımcı olduğunu ifade etmektedir.⁸ Dolayısıyla çalışmanın ikinci bölümü analitik eğitim yaklaşımının yanında eleştirel eğitim yaklaşımını da gözetmekte böylece çalışmanın teorik bir çalışma olduğunu ve pratiğe yönelik varsayımlardan sakınarak pratik uygulamaları takdim etmekten kaçınmaktadır.

Çalışmamızda İslam düşüncesi geleneğinin beslendiği bir bakış açısından yola çıkarak çağdaş dönemdeki eğitim ile din eğitimi arasında olan farklılığın klasik kapsamda mevcut olamaması gibi güçlükler incelenmektedir. Disiplin alanları arasındaki farkın meydana getirdiği terimsel değişiklikler geleneksel çerçevede bulunmayan disipline göndermede bulunulduğunda eğitim ve din eğitimi kavramı tabirlerinin mana karmaşıklığına neden olabileceği ihtimalini barındırmaktadır.⁹ Bu karmaşıklığa izin vermemek adına İslam düşüncesindeki benzer şekilde eğitim kavramının, din eğitimi için de eğitim içinde aynı anlamı içerecek tarzda kullanılacak olup çalışmanın konusunun ifade edilmesi için aralıklarla din eğitimi kavramı tabiri özellikle dile getirilecektir. Bu çerçevede çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Cevizci, *Eğitim Felsefesi*.

⁹ Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâlî örneği)*, 7.

Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın amacı konusu ve önemi ele alınmış daha sonra araştırmanın kapsamı, sınırlılıkları ve yöntemi açıklanmıştır. İhsan kelimesinin İslam düşüncesindeki çok katmanlı anlamları ve derin yapısal nitelikleri tahlil edilmektedir. Bu kapsamda Cibril hadisindeki ihsan kavramının eğitime esasında da din eğitiminde ifade ettiği/edeceği mefhum ve işlevler İslam düşüncesinden yararlanan çeşitli eserler, kaynaklar ve daha çok yazılı dokümanlar çerçevesinde incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde ihsan kavramının kavramsal analizinden hareketle ihsanın sözlük ve ıstılah anlamalarına değinilerek etimolojik boyutu incelenmiştir. Daha sonra ihsan kavramının anlam sahasının daha iyi anlaşılmasını/anlamlandırılmasını sağlamak amacıyla kavram ile yakın ilişkisi bulunan bazı kelimeler analiz edilerek incelenmiştir. İhsanın Arapça kökenli bir kavram olması ve İslami ilimlerde ve İslam düşüncesinde farklı disiplinlerde anlam sahasının bulunması onu İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde incelenmesi ihtiyacını doğurmuştur. Böylelikle ihsan kavramının, İslamın temel iki kaynağında ifade ettiği anlamları ihsanın daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlayarak önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Hadislerde kavramın farklı anlamlarda kullanım alanlarının olduğu ele alınarak İslam bilginlerinin görüşleriyle detaylandırılarak incelenmiştir. Bu bölümün son başlığında ise ihsan kavramının İslam bilginlerinin yorumlarıyla derinlemesine bir analizi yapılarak çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Çalışmamız genel itibariyle Cibril hadisiyle sınırlandırılmıştır. Böylece Kastallânî'nin "*İrşâdü's- Sâri li Şerhi Sahîhi'l- Buhârî*", İbn Hacer'in "*Fethu'l Barî*", eserleri ve yer yer daha birçok hadis şerhlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca Bekir Tatlı'nın "*Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslâm Düşüncesine Yansımaları*", Turgay Şirin'in "*Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*" ve Muhammed b. Salih el-Useymin'in "*Cibril Hadisi Şerhi*" gibi eserlerde incelenmiş konunun temel kavramı olan ihsanın ve kapsamının geniş bir anlam alanına sahip olmasından ötürü daha birçok yazılı dokümandan da yararlanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümde tahlil edilen kavramlar Türkçe ve Arapça dillerindeki manaları ve kavramsal açıklamalarıyla birlikte ele alınmıştır. Çeşitli kaynaklarla bu bölümde yer alan kavramların kavramsal zeminini ve çerçevesinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması gayesiyle Rağıb el-İsfehanî'nin "*Müfredât*", İbn Manzûr'un "*Lisanü'l-Arab*", eserleri, İlhan Ayverdi'nin "*Misalli Büyük Türkçe Sözlük*"ü, Türk Dil Kurumu'nun "*Türkçe Sözlük*"ü gibi eserlerden ve "*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*"nden yararlanılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise konumuzun temel kavramını ihtiva eden ihsan kavramının Cibril hadisi adıyla meşhur olan hadis bağlamında kavramın epistemolojik zeminini incelenmiştir. Daha sonra bu hadis perspektifinden bakılarak ihsan ve öneminden bahsedilmiş, aynı şekilde İslam düşünce geleneğinde önemli bir yeri olan ihsanın bu hadis kapsamında kavramın anlayışları, kavrayışları tahlil edilmiştir. Dolayısıyla eğitim açısından konu detaylandırılarak disiplinimiz olan din eğitiminde ihsan kavramının tüm eylemlerinde tezahür ettiği şahsiyet olarak Hz. Peygamberin ihsan ile münasebeti ele alınarak konu biçimde analiz edilerek değerlendirilmiştir. Bu yapılırken kavramın bir süreç/oluş biçiminde eğitimde bir mefhumu ihtiva ettiği gözlemlenmiş, İslam düşüncesi geleneğinden yararlanılarak ihsan mefhumunun din eğitiminde anlamlandırılması ve daha iyi anlaşılması amacıyla hâl, tefekkür, muhasebe, murakabe gibi kavramlar detaylandırılarak analiz edilmiştir. Bu kavramlar arasında ihsanın sürekli devam eden, eyleyen, aktif bir süreci ifade eden bir mefhumu sahip olduğu anlaşılabilir.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise her iki bölümün odak noktaları ele alınıp özetlenerek konuya ilişkin analizlerde bulunulmuştur. Bu kısım çalışmanın kapsamlı bir bakış açısını ortaya koyarak edinilen neticeler ve mukayese edilen mevzuların temel taslağı açığa çıkarılmıştır.

D. Literatür Değerlendirmesi

İhsan kavramı temel olarak Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmek manasına gelmektedir. İhsan çok boyutlu özelliği itibari ile geçmişten günümüze birçok konuyla ilgili olarak ele alınan bir kavramdır. İhsan kavramı ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda Cibril hadisi önemli yer tutmaktadır. Ancak Cibril hadisi bağlamında eğitimde ihsan kavramının incelenmesiyle ilgili doğrudan yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Genel olarak incelenen literatür taramalarında ise insanın daha çok ibadet kısmıyla ilgili çalışmaların olduğu gözlemlenmiştir. İhsan kavramına ilişkin ortaya konulan çalışmalardan tespit ettiklerimiz şöyle sıralanabilir. İhsan kavramıyla ilgili yapılan ve bizimde dikkatimizi çeken bazı tez ve kitap çalışmaları şunlardır:

Metin Ocak tarafından yüksek lisans tezi olarak yazılan “*Kur'an'a Göre İhsan Nedir? Muhsin Kimdir?*” adlı çalışmanın birinci bölümünde ihsanın ne olduğu üç fasıl şeklinde ayrılarak ihsan ve yakın anlamlı kavramlar, ihsanın kime yapılacağı ve hadislerde ihsan kavramı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise muhsinin kim olduğu iki fasıl şeklinde ele alınmıştır. Birinci fasılda muhsin kavramının bazı kavramlarla ilişkisel alınmış Kur'an 'dan

muhsinlerin özellikleri açıklanmıştır. İkinci fasılda ise muhsinlerin kimler olduğu ve mükafatlarının neler olduğu açıklanmıştır.

Saadettin Altınışık tarafından yüksek lisans tezi olarak yazılmış olan “*Kur’an’da İhsan Kavramı*” adlı çalışmanın birinci bölümünde ihsanın tanımı ve ihsan anlamına gelen kavramlar tahlil edilmiş, İkinci bölümde ise ihsanın fert ve toplum açısından ihsan ele alınmıştır. Bunun yanında ihsanın dünyevi ve uhrevi olarak sonuçları ele alınmıştır.

Bekir Tatlı tarafından doktora tezi olarak yazılan yer yer bizimde istifade ettiğimiz “*Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*” adlı çalışmanın ilk bölümünde Cibril meleğinin görevi ele alınmış, ikinci bölümde ise Cibril hadisinin tarikleri ele alınarak değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise Cibril hadisinin İslam kültürüne yansımaları ele alınmıştır.

Neşe Çelikkemir tarafından yüksek lisans tezi olarak yazılan “*Kur’an’da İhsan ve Maruf Kavramları*” adlı çalışmanın birinci bölümünde ihsan kavramının anlamı ve Kur’an’da ihsan ele alınmış, ikinci bölümde ise maruf kavramının anlamı ve Kur’an’da maruf ele alınmıştır. Kur’an da birçok ahlaki kavram kullanılmıştır. Bu çalışmada da ahlaki kavramlardan olan ihsan ve maruf kavramları ele alınmıştır. İhsan ve maruf kavramlarının insan ve toplum hayatı üzerine etkileri incelenmiştir.

Ferize Yeksek tarafından yüksek lisans tezi olarak yazılmış olan “*Hadislerde İhsan Kavramı*” adlı çalışmada ihsan kavramının tahlili yapılmış, Kur’an ‘da ve hadislerde ihsan kavramı açıklanmış, tasavvuf, sanat ve ihsan ele alınmış ve ihsanın topluma bireye faydaları ele alınmıştır.

Mehmet Yıldırım tarafından yüksek lisans tezi olarak yazılan “*İhsan Modeli ile Manevi Danışmanlık Uygulamalarının Psikolojik Rahatsızlıklar Üzerindeki İyileştirici Etkisi Üzerine Deneysel Bir Çalışma*” adlı çalışmada psikoterapi ve psikolojik danışma, manevi danışmanlık, ihsan modeli, depresyon, anksiyete ve panik bozukluk gibi konular ele alınmıştır. Bunun yanında ihsan modeli kullanılarak psikoterapi uygulamaları yapılmıştır.

Turgay Şirin tarafından “*Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*” adlı kitap kaleme alınmıştır. Eserde dini danışmanlık yöntemlerinin Türkiye’de uygulanıp uygulanamayacağına dair değerlendirmelere yer verilmiştir. Öğrenciler üzerine yapılan deneysel çalışmalar kullanılarak kaygı veren durumlarla ilgili incelemeler yapılmıştır. Bilişsel Davranışçı Psikoterapi yaklaşımıyla bütünleştirilmiş ihsan modeli ile dini danışmanlık modeli özelliği de taşımaktadır.

Muhammed b. Salih el Useymin'in, "*Cibril Hadisi Şerhi*" isimli eserinde hadis kaynaklarında meşhur olarak zikredilen Cibril hadisinin İslam, İman ve İhsan kavramlarının ne anlam ifade ettiği açıklanmakta ve iman ve İslam kelimeleri daha çok derinlikli ifade edilmekle beraber ihsanında ele alındığı eser Mustafa Öztürk tarafından çevirisi yapılmış kısa bir çalışmadır.

İhsan kavramıyla ilgili yapılan ve bizimde dikkatimizi çeken bazı makale çalışmaları ise şunlardır:

İhsan Çaplıoğlu ve Mehmet Akın tarafından yazılmış olan "*Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla İslam'da 'İhsan' Erdemi*" adlı makalede psiko-sosyal ve teolojik bağlamından hareketle ihsan kavramının bireysel ve toplumsal yansımaları üzerinde durulmuştur. Makale de ihsan kavramı çeşitli boyutlarıyla incelenmiştir.

Fuat Karabulut tarafından yazılan "*Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri*" adlı makalede Cibril hadisinin eğitim bağlamında ele alınarak Hz. Peygamberin kullandığı öğretim yöntemleri ele alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İhsan Kara tarafından yazılan "*Din Hizmetlerinde Kalite Bağlamında 'İhsan' Şuurunun Yeri ve Önemi*" adlı makalede din görevlerinin Allah'ın hükümlerini yerine getirmelerinin önemi üzerinde durulmuştur. Bunu elde edebilmek içinde ancak peygamberi örnek almak gerektiği belirtilmiştir. Bu sebeple de din görevlisinin ihsan şuuruyla hareket etmesi için ihsanın önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Ruhullah Öz tarafından yazılan "*Dindar Şahsiyet İnşa Eden Üç Kavram: İslam, İman ve İhsan*" adlı makalede Cibril hadisinin ele aldığı üç kavram olan İslam, iman ve ihsanın ideal bir insan modelini ortaya koyduğu ifade edilmiştir. Buna göre Cibril hadisiyle ortaya konulan bu üç kavram ile gerçek dindarlığı tanıtan kavramlar olduğuna da dikkat çekilmiştir.

Mustafa Yüce tarafından yazılan "*İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslam ve İhsan Kavramları*" adlı makalede dinin doğru bir şekilde anlaşılması ve imanın doğru bir şekilde özümsemesi için iman, İslam ve ihsan kavramlarının irdelenerek aralarındaki ilişkinin tespit edilmesi üzerinde durulmuştur.

Hüseyin Polat tarafından yazılan "*Kur'an-ı Kerim'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım*" adlı makalede ihsan kavramının Kur'an'da kullanılan bir kavram olduğu ve Kuran'ın indirildikten bir süre sonra birçok kelime gibi ihsanında anlam daralmasına uğradığı ifade edilmiştir. Bu sebeple çalışma da Kur'an'ın anlaşılması için ihsan kelimesinin asıl anlamı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Güldane Gündüzöz ve Soner Gündüzöz tarafından yazılan “*Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme*” adlı makalede Cibril hadisinde geçen ihsanın farklı anlamları ifade edilmiş, Allah’ı görüyormuş gibi ibadet etmek anlamı üzerinde durulmuştur. Adalet ve ihsan ilişkisine değinilmiştir. Tasavvuf düşüncesinin oluşturmuş olduğu kavram şemasında ihsan kavramı çeşitli kavramlarla ilişkili olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda ele aldığımız çalışmalar ışığında Cibril hadisi bağlamında eğitim açısından ihsan kavramını ele aldığımız çalışmamızda başta literatür taraması olmak üzere çeşitli yöntemler kullanarak Cibril hadisini incelemeye çalıştık. İhsan kavramının din eğitiminde nasıl bir mefhumu ihtiva ettiğini ortaya koymaya çalıştık. Bu sebeple önceki çalışmalardan farklı olarak ihsan kavramının eğitimde kullanımını üzerinde durarak, ihsan ve eğitim ilişkisini ele alarak incelemelerde bulunduk. Sonuç olarak eğitim amaçlı yapılacak olan faaliyetlerde ihsan kavramının önemine dikkat çekecek bir çalışma ortaya koymaya gayret edilmiştir.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ANALİZ

Kavram; bir şey üzerine ve özellikle o şeyin nitelikleri ya da imgeleri üzerine taşıdığımız genel tasarım, düşünce,¹⁰ aralarında belirli özellikleri taşıyan bir grup nesne veya olayın zihinsel imajıdır.¹¹ Her kavramın sözlük ve ıstılah manası olabilir. Ancak bazen o kavramın mevcut şekliyle ifade edilen anlamından çıkarak başka bir ilimde özel anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bundan ötürü bazen ele alınan kavramın mevcut manasından ziyade farklı bir mefhumda da sahip olması o kavramın daha iyi analiz edilmesine ve anlaşılmasına olanak sağlayacak ve anlatılmak istenenin doğru bir perspektifle ele alınmasına katkısı olacaktır. Böylece bu gibi kavramların bazen bir konunun bakış açısına göre mefhumunu dönüştürdüğü görülebilmektedir. Özellikle Arapça kökenli olan kavramlar için bu yadsınamaz şekilde kendini gösterir. Örneğin “Din gününün maliki”¹² ayetindeki “el-yevm” kelimesi artık sıradan bir gün değil “ahiret günü” olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla ihsan kavramı da Arapça kökenli olmasıyla beraber İslam dininin temel kaynaklarından Kur'an-ı Kerim ve hadislerde yer alan bir kelime olarak tezahür etmektedir. Temel kaynaklarda yer almasıyla ihsanın daha da ehemmiyet kazandığı ve çeşitli mefhumlara sahip olduğu gözlemlenmektedir. İhsan da yukarıda zikredilen örnekte olduğu gibi bu kapsamda yer alan kavramlardan sadece birisini ve tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Her kavramın esas manası veya kendi bağlamı içerisinde yer alan başka mefhumu barındırdığı yukarıda verilen örnekte müşahede edilmektedir. Dolayısıyla bu bölümde öncelikle anahtar kavramımız olan ihsanın taşıdığı anlamlarından, etimolojik boyutundan, ihsan ile ilişkili kavramlardan yani anahtar kavramımız ile yakın ilişki içerisinde bulunan önemli bazı kavramların lügat ve ıstılah anlamları bakımından bahsedilecektir. Bu kavramlar içerisinde ihsan ile ibadet kavramı arasında özel bir irtibat kurmak gayesiyle ibadet kavramının tafsilatlı olarak ele alınmasına özen gösterilecektir. Daha sonra İslam dininin temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve hadislerde bu kavramın hangi manalarda kullanıldığı incelenecektir. Bölümümüzün son kısmında ise ihsanın genel tanımlarından söz edilerek konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulacaktır. Konumuzun temelini oluşturması hasebiyle ihsanın Cibril hadisinde geçen tanımı sonraki bölümde detaylı olarak inceleneceği için bu bölümde kısa açıklamalarla yetinilecektir.

¹⁰ Güncel Türkçe Sözlük (TDK), "Türk Dil Kurumu Sözlükleri" (9 Haziran 2024)

¹¹ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul Remzi Kitabevi, 1991), s. 215.

¹² el-Fatiha 1/2.

1.1. İhsan

İhsan geniş bir anlam katmanına sahip olan bir kavram olma özelliği taşımaktadır. Bu kavramın birçok ilim dalında da var olması onun geniş bir anlam katmanına sahip olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Böylece ihsan kavramının nasıl anlaşıldığını, ne gibi mefhumlar barındırdığını tahlil etmek ve ihtiva ettiği anlamları ortaya çıkarmak büyük önem arz etmektedir. İslam düşünce geleneğinde, terimlerin sözlük manaları ile terimsel manaları arasında bir ilişki kurmak için, dilsel bağlantılar ve iştikak (kökten türeme) olgusu dikkate alınarak bir anlam hiyerarşisi oluşturulmuştur. Bu düşünce farklı kökten gelen kelimeler arasında anlam kümeleri oluşturarak yeni bir kavram dünyası oluşturur. İslami ilimlerde terimlerin tanımlarında genel sözlük kaynaklarına atıfta bulunulması yaygındır ve iştikak bağıyla ilişkilenen kelimeler, bir anlam kümesi oluşturarak semantik bir bağ kurar. Bu metot, İslami terimlerin sadece sözlük anlamlarıyla değil, aynı zamanda kültürel, ahlaki ve manevi bağlamlarıyla da derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunur. Dolayısıyla, bir kavramın diğer ilgili kavramlarla bağlantılı olarak değerlendirilmesi İslam düşüncesinde zengin bir anlam katmanları sistemine yol açar. Bu durum da İslam ilimlerinin kelimelerin kök yapısını dikkate alarak geniş, bütüncül bir kavram ağı inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İslami düşüncede bir kavramın sözlük (lügat) manasından terimsel (istilah) manasına geçiş süreci açıklanmakta bu geçişte, bir kavramın temel ve genel anlamından daha özel, belirli bir anlama evrilebileceğinin altı çizilmektedir.¹³ İhsan kavramının nasıl mefhumlara sahip olduğunu analiz etmede onun İslam ilim dallarında ifade ettiği manaların katkısı azımsanmayacak ölçüdedir. Dolayısıyla İslam ilimlerinin temel kaynaklarından Kur'an-ı Kerim ve hadislerde ihsanın geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ihsanın çeşitli ilimlerde var olması farklı kaynaklarda yer alması, onun farklı bakış açılarıyla ve kavramlarla ifade edilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle ihsan kavramının muhtevası incelenerek farklı bakış açılarıyla, İslam bilginlerinin yorumlarıyla konumuzun anahtar kavramı ele alınacaktır. İslam düşünce geleneğinde ihsanın nasıl yorumlandığı müşahede edilecek, ifade ettiği mefhumlar tahlil edilmeye çalışılacaktır. Böylece eğitim kapsamında ele alınacak olan ihsan, yeni ve farklı bakış açıları sunabilecektir. Bu amaçla çalışmamızın temelini oluşturan Cibril hadisinde geçen ihsan tanımının, kişinin her davranış ve tutumunda Allah (c.c.) tarafından gözetim altında olduğu düşüncesi telkin edildiğinden hareketle, kişi her fiil ve hareketinde O'nun huzurunda, Aşkın

¹³ Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz "Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56/2 (2021), 71-93.

olanın kendisini gördüğü şuuruyla tüm davranış ve tutumlarına, akli ve kalbi düşüncelerine söz konusu varlığının tümüyle O'nunla birlikte olmayı ifade etmektedir. Dolayısıyla ihsanın hem genel hem de Cibril hadisinde geçen tanımının, eğitimde nasıl bir mefhuma saâvihip olabileceği yani başkasına iyi davranmak, iyilik etmek gibi genel anlamlarından daha da farklı olarak kişinin hem bu fiilleri yapmak hem de bu fiilleri yaparken nasıl bir hal içinde bulunduğunu, bulunduğu durumun onun tüm akli, kalbi ve fiili davranış ve ibadetleri hangi haldeyken, durumdayken yapması ihsan kavramının nasıl bir mefhum ile anlaşılacağı üzerinde düşündüren bir mana ifade edeceği öngörülmektedir.

1.2. Etimolojik Boyutu

Dil bilginleri ihsan kelimesinin etimolojik olarak “ahsene-yuhsinü-ihsanen” babından ifal vezninde bir mastar olup, kök olarak حسن “hüsn” kökünden türetildiğini aktarmışlardır.¹⁴ İsfahânî hüsn kelimesini (öl. 1108), “kendisine arzu duyulan her şey” şeklinde nitelendirmekte ve hüsn'ün ifade ettiği güzelliğin kendisine itibar edilen güzellik demek olduğunu bununla birlikte, akıl yönünden güzellik, arzu yönünden güzellik ve his yönünden güzellik olmak üzere üç yönünden bahsetmiştir.¹⁵

Böylece “hüsn” kökünün birden fazla anlama sahip olmasıyla beraber bu kökten türeyen ihsanın geniş ve kapsamlı bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İslam bilginleri ihsanı bazen genel anlamlarından bazen de bir ayetin muhtevasından hareketle çeşitli biçimlerde yorumladığı gözler önüne serilmektedir.

İsfahânî, ihsanı iki veçheyle ele almaktadır: Birincisinin, kişinin başka bir kimseye yaptığı iyilik, başkasına in'âmda bulunmak demek olduğunu, “filanca kişiye in'âmda bulundu” demek, yani “iyilik etti” demek olduğunu dile getirmektedir. İkincisi ise, kişinin kendi işindeki, zatındaki iyiliktir ki davranış ve fiillerinde kendini gösterir. Ayrıca örnek verilecek olursa kişinin, iyi, güzel ve yararlı bir ilim edinmesi kendisine yaptığı bir ihsandır. Bu edindiği ilminde kendi davranışlarını düzenleyip güzelleştirerek daha faydalı bir hale taşıması, kişinin kendine yaptığı ihsanı olarak tezahür etmektedir. Hz. Ali (r.a.) “İnsanlar işlerini ihsanla yapmalarına göre değer kazanır.” sözüyle ihsanın bu veçhesini göstererek kişinin yaptıklarını ihsan ile yapmak için neyi nasıl yapması gerektiğini iyi bilmesi, yani yapacağı fiillerde bilgi sahibi olması ve bu bilgisini en güzel şekilde eyleme dönüştürmesi

¹⁴ İsmail İbn Hammad Cevheri, *es-Sihâh*, (Mısır: 1377), "Hüsn" 5/2099; Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap* (Beyrut: 1996), "Hüsn", 13/115.

¹⁵ Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l- Kur'an* (Mısır: Mektebetü'l- Mısriyye, 1970), 118.

gerektiği anlamına işaret etmektedir.¹⁶ Bu mezkur manalardan sonra ihsan kavramının iyilik, iyi ve güzel yapmak gibi anlamlara gelmekle beraber lütuf, armağan, in'am anlamlarına da geldiği görülmektedir. Fakat ihsanın in'am'dan daha genel olduğu, ihsanın hem iyilik yapmayı hem de o iyiliği güzel yapma manasını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim ihsan hem iyilik yapmayı hem de o iyiliği güzel yapmayı ifade etmektedir. Böylece her armağanın, iyiliğin, vermenin ihsan olmayacağı anlaşılmaktadır. Zebîdî (öl. 1791), ihsanın in'amı da içerisine alan daha geniş bir mefhuma sahip olduğunu, kişinin kendisine ve başkalarına yaptığı iyilik biçiminde belirtirken, in'am'ın sadece kişinin başkalarına yaptığı iyilik¹⁷ olarak ifade etmek için kullanıldığını paylaşmıştır.

Bu iki görüşle ilgili şunlar söylenebilir: İsfahânî, ihsanı başkasına ve kendisine iyilik etmek olarak yorumlamıştır. İn'amı ise kişinin başka kimselere yapılan iyilikleri ifade etmek için kullanıldığını ifade etmektedir. Zebîdî, ihsanın in'am'dan daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu belirtmekle beraber, onun in'amı da kapsadığını ileri sürmektedir. Nitekim ihsan; bir kişinin hem kendisine hem de başkasına karşı yaptığı iyilik, davranış olduğu belirtilirken, in'am'ın sadece başka kimselere yaptığı iyilik olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Buradan da ihsanın in'am'a göre daha kapsamlı ve kuşatıcı olduğu sonucuna ulaşılabılır. Mezkûr açıklamalardan sonra İslam bilginlerinden olan Cürçânî ise (öl. 1414) ihsanı; hayırlı ve iyi olan şeylerin yapılması ve bunların yapılmasına sebep olacak fiil ve davranış¹⁸ olarak ifade ederken, Halebî (öl. 1355) ihsanın iki manası olduğunu ileri sürmektedir: İlki, başka bir kimseye iyilik etmek ikramda bulunmak; ikincisi ise bir kimsenin iyilik yapmasına mukabil iyilik yapmaktır.¹⁹ Halebî ve diğer alimlerin aktardıklarının yanı sıra bencil olmama, merhametli olma, cömert, hoşgörülü, nazik, affeden, "birr'in (her türlü iyilik, doğruluk, günahsızlık)²⁰ anlamına gelmekte olan ve memnuniyet duyulan tüm fiiller gibi anlamlarda kullanılan bu kavramın en üst mertebesini oluşturan, içerisine her türlü kollama ve yardımın²¹ girmesiyle birlikte daha birçok anlamı ifade ettiği görülmektedir.²²

¹⁶ İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l- Kur'an*, s. 119.

¹⁷ Seyyid Muhammed Murtaza Zebîdî, *Tâcu'l- Arus*, (Beyrut: Dâru's- Sadr, h. 1306), "Hasen", 9/176.

¹⁸ Ali İbn Muhammed es-Seyyid Şerif Cürçânî, *Tarifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), "İhsân" 14.

¹⁹ Ahmed b. Yusuf el- Halebî, *Umdetü'l-huffaz fi tefsir-i eşrefi'l-elfaz*, (Beyrut: Darül Kitabül İlmiyye, 1993), "Hasene" 1/475.

²⁰ Ali Toksarı, "Birr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, (Erişim 10.06.2024).

²¹ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsirü'l-Kur'ani'l- Hakim Tefsiru'l-Menar* (Kahire: 1947), 1/366.

²² Bk. Mevdudi Ebu'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yay., 1996), 3/52.

Son dönem bilginlerinden olan Çağrıcı, ihsanın “başkasına iyilik etmek” ve yaptığı işi güzel yapmak” şeklinde kullanıldığını dile getirmektedir.²³ Ayrıca yukarıda zikredilen anlamlar dışında ihsanın; bağışlama, ikramda bulunma, güzel davranma, iyilik etme, güzel, uygun olanı mükemmel, hatasız bir şekilde yapmak, insanın kendisiyle birlikte tüm insanlara, bütün mahlukata karşılıksız olarak iyilik etmesinden ibaret bir erdemlilik olduğu buna kerem, şefkat, merhamet²⁴ de denilebileceği açıklanmaktadır.

Bu açıklamalar ışığında şunları dile getirmemiz mümkündür: İhsanın, anlam itibariyle birbirine yakın ve çeşitli manaları barındırdığı görülmektedir. Nitekim sözü edilen şekillerde hareket etmek yani erdemli olmak kişinin ibadet, iş, fiil ve davranışları da dahil olmak üzere aklen ve kalben de tüm benliğiyle bu prensipleri şiar edinmesidir denilebilmektedir. Kendisini gerçekleştirmiş bir kimsenin özellikleri olan tüm bu ilkelerin kendisinde tezahürüyle de bu kimseye muhsin denilmektedir. Muhsin kelime anlamı itibariyle yaptığı işi en iyi şekilde yapan, güzel bakış iyi niyet ve iyi amel sahibi²⁵ manalarına gelmektedir. Ayrıca kelimenin Lokman suresinde, iman edip salih amelleri en güzel biçimde yapan mümin kimse²⁶ anlamında kullanıldığı müşahede edilmektedir. Muhsin vasfına sahip olan kimselerin verilen bu özellikleri dışında erdemli birçok özellikleri bulunmaktadır.

İslam bilginlerinin Kur'an ve Sünnet çerçevesinde “ihsan” kavramına yükledikleri anlamlara baktığımızda, “özellikle iyilikler hususunda farz olan asgari ölçünün ötesine geçip, isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak” anlamında da kullanıldığı görülmektedir.²⁷ Aynı şekilde ahlak literatüründe de ihsan'ın bu manada kullanıldığı söylenebilir. İhsan kavramı için ehemmiyet teşkil eden Nahl suresi 90. ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsanı emreder.” Söz konusu ayete ilişkin Fahreddin Râzî (öl. 1210), Kurtûbî (öl. 1273) ve bir kısım bilginler adalet ile ihsan hakkındaki açıklamaları neticesinde ihsanı “insanın Allah'a, yakın ve uzak çevresine, tüm insanlara, hatta doğaya karşı nasıl bir tavır sergilediği, davranış ve tutumlarında adalet ölçüsünün, farz ve vacip sınırlarını ötesine geçerek imkan ve kabiliyetine göre kulluğun, özverinin ve erdemnin en yüksek seviyesine ulaşması” anlamına gelecek şekilde ifade

²³ Mustafa Çağrıcı, "İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 01.06.2023.).

²⁴ Akseki A. Hamdi, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2016), s. 314.

²⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Yayınları, 1992), 3/328.

²⁶ Lokman 31/2-3.

²⁷ Çağrıcı, "İhsan".

etmişlerdir.²⁸ Nitekim zikredilen anlamlardan hareketle ihsanın, Kuran-ı Kerim ile hadislerde Yüce Allah'a ve insanlara nispet edilerek yetmiş aşkın ayette çeşitli biçimlerde yer alarak bir kısmında “başkasına iyilik etmek” ve “yaptığı işi güzel yapmak” manasında kullanılmış, birçoğunda ise bir belirlemeye tabi tutulmadan mutlak anlamda kullanılmıştır.²⁹

Her iki temel kaynakta da kelime Allah'a nispet edildiğinde, “O yarattığı her şeyi en güzel yapmıştır,”³⁰ “O sizi şekillendirdi ve şeklinizi güzel yaptı”³¹ ayetlerindeki gibi Allah'ın mükemmel yaratıcılığını veya “Allah sana ihsan ettiği gibi sen de ihsanda bulun,”³² “Allah ona rızık ihsan etti”³³ örneklerinde görüldüğü gibi Allah (c.c.) kullarına lütfunu, cömertliğini beyan etmektedir. İnsana nispetinde ise ihsanın şu iki bağlamda kullanıldığı görülmektedir: Birincisi “yaptığını güzel yapmak” biçiminde özetlenen anlamının kulun Allah'a karşı hissettiği derin saygı, sadakat, teslimiyet duygusunu ve bu duygu durumunun mahsulü olan iyi davranışları kapsamaktadır. Rasulullah (s.a.v.)'in “Cibril hadisi” diye meşhur olan hadiste, “İhsan Allah'ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü sen O'nu görmesen de O seni görmektedir.”³⁴ şeklindeki açıklamasının bu bağlamdaki ihsanın en güzel tanımı kabul edilmektedir. İkincisi; ihsan kavramının “hilim” (sabırlı, ihtiyatlı ve soğukkanlı) den sadır olan bir bakış açısıyla kişinin annesi ve babası başta olmak üzere diğer kimseler karşısındaki sevgi temelli özverili tutumunu ifade etmektedir.³⁵

Nitekim farklı ayetlerde “muhsinler” olarak zikredilen müminlerin hilim duygusunu aksettiren bazı güzide nitelikleri üzerinde durularak ihsanın içeriğine giren erdemlere de işaret edilmiştir.³⁶ Yukarıda geçen Nahl suresi 90. ayete ilişkin Elmalılı Hamdi Yazır (öl. 1942) bunu şu şekilde açıklamıştır; “İhsan kelimesi lügatte iki şekilde kullanılır. Birisi ‘bir şeyi güzel yaptı’ diğeri de ‘ona iyilik etti’ demektir. Türkçedeki kullanım biçiminin de daha çok ikinci anlamda olduğu görülmektedir. Ayette her iki anlamın anlaşılmasının ihtimal dahilinde olduğu; ilk anlamıyla ihsanın, Resulallah (s.a.v.) tarafından “O’nu

²⁸ Fahreddin Râzî, *Mefâtihi'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, çev. Suat Yıldırım vd. (Ankara: Akçağ Yay, 1992), 20/100,104; Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed Kurtûbî, *el-Camiü Li Ahkami'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2006), 10/172,173.

²⁹ A. J. Wensinck, *el-Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzı'l Hadîsi'n-Nebevî*, Leiden: Matbaatu Brill, 1988), 8/69.

³⁰ es-Secde 32/7.

³¹ et-Tegâbün 34/3.

³² el-Kasas 28/77.

³³ et-Talâk 65/11.

³⁴ Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac Müslim, *Câmiu's- Sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İmân”, 1; Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Câmiu's- Sahih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İmân”, 37.

³⁵ Mustafa Çağrı, "Hilim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 04.06.2023).

³⁶ Bu erdemlerden bazıları şunlardır: Öfkeye hâkim olma, affetme, hoşgörü, sabır (Âl-i İmrân 3/134-135; el-Mâide 5/13; Hüd 11/115; Yûsuf 12/90), işlerde aşırılıktan sakınma, kararlılık ve cesaret (Âl-i İmrân 3/147-148), tok gözlülük ve cömertlik (el-Bakara 2/236; Âl-i İmrân 3/134). Bk. Çağrı, "İhsan".

görüymüşçasına Allah'a ibadet etmen" diye tefsir edilmiştir. Böylelikle ihsan, "görevi en güzel şekilde yapmak" demek olup, ikinci manada ise "kendin için sevdiğini kardeşin için de sevmen" hadis-i şerifi ile tefsir edilmiştir. Bu da insanlara iyilik etmenin en güzel şeklidir."³⁷

Bu ifadelerle ilişkin şunlar söyleyebilir: İhsan yapılan bir fiil ve davranışı, işi, güzel bir şekilde yapmak, karşımızdaki kişilere davranış ve tutumlarımızla iyilikle muamele etmektir. Cibril hadisinde geçen ihsan tanımı kişinin yaptığı ve yapacağı fiil, ibadet her ne olursa olsun bunları zihnen, kalben tüm amelleriyle Allah'ı görür gibi hareket etmesini bu bilinçle bütün amel, davranış ve tutumlarını yerine getirmesi şeklinde anlaşılmaktadır. Böylece onunlaymışçasına, onu görüymüş gibi tüm ibadetlerini, yaşamını düzenlemek kişiyi yapacaklarını daha titiz ve iyi yapmasına vesile olacağı beklenmektedir. Netice olarak da bu erdemli vasıfla yani ihsan ile hareket edenlerin hem dünyada hem de ahirette mutlu olanlardan olacağı çeşitli ayetlerde geçmektedir.³⁸

İhsan kavramı hakkında ifade edilen mefhumların onun Arapça kökenli ve Kur'anî bir kelime olması itibariyle ele alındığını göstermektedir. İhsanın manası hakkında ifade edilenlerin yanı sıra Türkçe dilinde de bir anlam katmanına sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Türk Dil Kurumunun hazırladığı *Güncel Türkçe Sözlük*'te bu kavram, *iyilik etmek, iyi davranmak, bağışlama, bağışta bulunma, bağışlanan şey, inayet, esirgeme, karşılık beklemeden yapılan yardım, iyilik*³⁹ şeklinde açıklanmıştır. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*'te ise bu kavram, yukarıda geçen bazı anlamlarla beraber "*yardım, lütuf*"⁴⁰ şeklinde ifade edilmektedir. Ferit Devellioğlu ise, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* adlı kitabında "*iyilik yapmak, bağış, verilen şey*" biçiminde belirtmiştir.⁴¹ Bu sözlüklerde geçen anlamlarının aynısı veya benzerleriyle beraber ihsanın kerem ve eylemek manalarına da geldiği görülmektedir.⁴² Türkçede ifade edilen bu anlamların birbiriyle benzer veya yakın anlamda olduğu görülmekle beraber ve dilimizde "ona iyilik etti"⁴³ anlamındaki kullanımının daha yaygın olduğu müşahade edilmektedir.

Netice olarak ihsanın, birbirinden farklı birçok anlam alanı olan bir kavram olduğu, Arapça kökenli bir kavram olması vesilesiyle de etimolojik olarak geniş bir mefhumla sahip

³⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/283.

³⁸ Bk. el-Bakara 2/112; Âl-i İmrân 3/134.

³⁹ TDK, "Türk Dil Kurumu Sözlükleri".

⁴⁰ D. Mehmet Doğan, "İhsan", *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, (Ankara: y.y., 1981), 454.

⁴¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: y.y., 1976), s. 499.

⁴² İlhan Ayverdi, "İhsan", *Kubbealtı Lugatı*.

⁴³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/283.

olduğu görülmektedir. İhsan kavramının hangi manaları ifade ettiği çeşitli İslam bilginlerinin yorumlarıyla bazen genel olarak bazen de belli ayetler ışığında açıklanarak ihsanın ifade ettiği mefhumlar incelenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Cibril hadisi diye meşhur olan hadiste geçen ihsan kavramından da bazı görüşlerin neşet ettiği görülmektedir. Hatta kavramın en iyi, güzel ve tam anlamının Cibril hadisinde geçtiği ifade edilmektedir. Nitekim birçok bilgininde bu hadiste geçen ihsandan hareketle görüşlerini belirttikleri söylenebilir. Cibril hadisi diye adlandırılan bilhassa da içeriğinde geçen ihsanın konumuzun temelini oluşturmasından dolayı sonraki bölümlerde detaylı olarak bu hadisin üzerinde durulacaktır. Kavramın ifade ettiği bahsi geçen tüm anlamlar göz önüne alınacak olursa zikredilen fiilleri, erdemleri yaşamına uyguladığı takdirde ihsanın gerçekleşebileceği söylenebilir. Nitekim İslam dininde insanların bu dünyada ve ahirette kavuşmak istediği bütün iyilik ve güzellikleri, tüm maddi veya manevi, büyük olsun veya küçük olsun fark etmeksizin, insanın kendisine ve başka kimselere yapması gereken, Rabbine karşı yegâne kulluk görevinin kâmil seviyesini ihsanın temsil edeceği söylenebilir.

1.3. İhsan ile İlişkili Kavramlar

İhsan kavramı geniş bir mefhumu sahip olmasından ötürü farklı kavramlar ile yakın bir ilişki içerisinde olmuş veya o kavramlar ile ifade edilmiştir. İhsanın yakın ilişki içerisinde olduğu tüm kavramları zikretmek konumuzun sınırlarını aşabileceğinden, en yakın manalara gelecek birkaç kavram ile münasebeti ele alınacaktır. Bu kavramlar taşıdığı genel anlamları çerçevesinde incelenecektir. Zira incelenecek her kavram başlı başına bir çalışmayı gerektirecek niteliktedir.

1.3.1. İman

İman nefsin mutmain olması ve korkunun giderilmesi⁴⁴ anlamına gelen “emn” mastarından türetilmiş if'al vezninde bir mastardır.⁴⁵ Sözlükte; emin olmak, kuvvetli inanç⁴⁶ kalp ile tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek, şeriatı kabul etmek manalarında⁴⁷ kullanılmaktadır.

Bu kavramın ıstılah anlamı hakkında da birçok tanım yapılmıştır. İmanın ıstılah manası; Hz. Muhammed (s.a.v.) in Yüce Allah tarafından getirmiş olduğu kesin bir şekilde

⁴⁴ Ragıp İsfehani, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 25.

⁴⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/168.

⁴⁶ İlhan Ayverdi, "İman", *Kubbealtı Lugatı*.

⁴⁷ Ebû Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Yâkub b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhit*, (Beyrut: 1986), s. 1518.

bilinen haber, dini ilke ve ahkâmların doğru ve gerçek olduğuna şüphe duymadan inanmak, bunların hepsini anlayışla ve kabul etmekle onaylamak yani tasdik ve itirafta bulunmaktır. Yani Allah Teâlâ'ya, Rasulullah (s.a.v.) gönderilen son resul olduğuna ve “zarûrât-ı dîniyye” olarak tabir edilen İslam esaslarına, ahkam ve bilgilere, kuşkusuz inanmak ve tümünü kabul ve itiraf etmektir. Genel olarak incelendiğinde imanın tanımıyla ilgili hemen hemen tüm tariflerin hepsinin ortak noktası kalbin bilip, tasdik edip dil ile de itiraf etmesidir.

Kur'an-ı Kerim'de iman kelimesinin birçok müştakının (formunun) geçtiği görülmektedir. Bunlar kısaca; emin,⁴⁸ mü'temen, ⁴⁹emanet⁵⁰ ve mümin kelimeleridir. Kur'an'da iman kavramı genellikle onaylamak yani tasdik etmek manasındadır. Bu ise büsbütün kabullenmek, gelmiş olan bilgiyi çürütmemek, yalanlamamaktır. Nitekim ayette “Onlar, gayba iman ederler (gaybı tasdik edip kabul ederler)”⁵¹ buyurulmaktadır. Ayrıca “Ey Muhammed! Onlar sana indirilen kitaba da senden önce indirilenlere de inanırlar,” yani teslimiyet gösterip kabullenirler.⁵²

“Müminler, ancak Allah'a ve peygamberine inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah uğrunda canlarıyla mallarıyla cihat etmiş olanlardır. İşte onlar doğru olanlardır.”⁵³ gibi ayetlerde de iman kavramı; onaylamak, razı olmak, kabullenmek, mümin ise, onaylayan, tasdikleyen manasındadır. Buradaki onaylama kişinin sadece diliyle onaylaması, tasdik etmesi şeklide anlaşılmalıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerimde “Ey Muhammed! Münafıklar sana gelince: Senin şüphesiz Allah'ın peygamberi olduğuna şahadet ederiz, derler. Allah senin kendisinin Resûlü olduğunu bilir, ayrıca ikiyüzlülerin yalancı olduklarını da bilir.”⁵⁴ buyurmaktadır. Dolayısıyla münafık kişilerin, peygambere Resulullah diye hitap etmeleri onların iman ettiğini göstermemekle birlikte imanın (tasdik) yalnızca dil ile ikrar etmekten ibaret değildir.⁵⁵ Aynı şekilde diğer bir ayet olan Hucurât suresi 14. ayette⁵⁶ bahsedilen kimselere sadece ikrar ederek iman etmedikleri ifade edilmektedir. Böylece imanın kalp ile yapılan bir eylem olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu aynı zamanda dil ile ikrar etmenin

⁴⁸ et-Tin 95/3.

⁴⁹ ed-Duhan 44/51.

⁵⁰ el-Enfal 8/27.

⁵¹ el-Bakara 2/3.

⁵² el-Bakara 2/4.

⁵³ el-Hucurat 48/25.

⁵⁴ el-Münâfikûn, 63/1

⁵⁵ Mustafa Yüce, “İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslâm ve İhsan Kavramları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 133-148.

⁵⁶ Bk. “Bedeviler, ‘İnandık’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama ‘boyun eğdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...”

önemsiz olduğu manasına gelmemekte gönüldeki imanın nedensiz olarak veya herhangi bir özür olmadan terkedilmesi günahdır.⁵⁷

Kur'an'da ihsan ile iman kavramları Kehf suresi 30. ayetinde, “Gerçek şu ki iman edip salih ameller işleyenlere gelince elbette biz işini güzel yapanın ecrini zayı etmeyiz”⁵⁸ şeklinde geçmekte ve ‘bir işi, ameli ve görevi en güzel, mükemmel şekilde yapmak’ manalarında kullanılmıştır.⁵⁹ Ayrıca Maide suresi 93. ayette şöyle buyurulmaktadır. “İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara, günahlardan sakındıkları ve imanlarını koruyup iyi işler yapmayı sürdürdükleri, sakınmaya devam edip imanlarına bağlı kaldıkları hem günahlardan sakınıp hem en iyiyi yapmaya çalıştıkları takdirde daha önce yiyip içtiklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah, iyi ve güzel davrananları sever.”⁶⁰ ayette ahiret hayatına iman ile ihsan kavramları birlikte geçerek ihsan ile iman arasında sıkı bir ilişki olduğu ve toplam iki ayette birlikte geçtiği görülmektedir.

Ayrıca birtakım ayetler gösteriyor ki; zekât vermeden, namazı ikame etmeden, Yüce Allah'a inanmadan yani iman etmeden ihsan erdemine erişmek mümkün olmamakta, bu niteliklere sahip olan bir kimsede ancak ihsan söz konusu olmaktadır. Razi Tevbe suresi 91. ayeti tefsir ederken; “Muhsin”i ihsan fiilini yapan kimse olarak ifade etmiş, ihsan kapılarının ilk geleni “la ilahe illallah” kelamıdır, demektedir.⁶¹ Yine Razi'ye göre “Allah'a inanan ve tevhitte peygamberliği itiraf eden herkes “muhsin” olmaktadır. Ortak koşmaktan ve asilikten kendisini muhafaza edip, ihsan (tevhit) kavramını söyleyenler muhsindir. Dolayısıyla muhsin demek iman eden demek olup imanın aslına ulaşan herkes muhsin olur ve cennetin yanında daha fazla şeylere erişir.⁶² Ateş de Saffat süresi 37/113. ayette geçmekte olan “muhsin” kavramını “Allah'ın birliğine inanan mümin” şeklinde tefsir etmiştir.⁶³ Kelime-i Tevhidin iman kavramının bir zübdesi olduğunu düşünürsek iman ile ihsan arasındaki irtibat da açık bir şekilde ortaya çıkmış olacaktır.

Sonuç itibariyle tüm bu beyanlardan ihsanın en temel koşulunun iman olduğu anlaşılmaktadır. İman olmaksızın ihsanın da olmayacağı aşikardır. Keza ihsan, imanının olgunluk, yetkinlik noktasıdır. Cibril hadisindeki geçen kavramların sıralaması da bunu teyit etmektedir. İhsanın en veciz tarifinin geçtiği ve Cibril hadisi diye meşhur olan hadiste; İslam,

⁵⁷ Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1984), s. 31.

⁵⁸ Kehf, 18/30.

⁵⁹ Yüce, "İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslâm ve İhsan Kavramları", 133-148.

⁶⁰ el- Mâide 5/93.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihi'l- Gayb, (Tefsiri Kebîr)*, 14/128.

⁶² Râzî, *Mefâtihi'l- Gayb, (Tefsiri Kebîr)*, 25/122-123.

⁶³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: ts.), 7/414.

iman ve insanın art arda geldiği görülmektedir. Bu kavramlardan İslam'ın uzuvların ikrarını, imanın yüreğin onayını, ihsanın ise bütün organların müşterek olarak iştirak edeceği bir güzelliği belirttiği anlaşılmaktadır. Hadiste geçen ferdin Rabbini görüyormuş gibi bir şuurda olması anlamına gelen ihsan, iman ve İslam'ın üst mertebesidir.⁶⁴ İhsanın iman ve İslam'dan ileri bir derecede olması da onunla ihlas ile amel edilmesinden ileri geldiği söylenebilir. Zira ihlas olmaksızın bir ibadetin eda edilmesi hem o kimsenin muhsin olmasını hem de gerçekleştirdiği ibadetin Allah katında geçersiz olacağı sonucuyla karşılaşılmaktadır.

İman etmenin bir mümin için temel yapı taşı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü iman edildikten sonra diğer aşamalar olan İslam ve ihsan ile ilgili, yani ibadetlerin ne şekilde yapılması gerektiği belirlenmiş olacaktır. İman etmeyen birinden sonraki aşamaların gerçek manada yapması beklenemez. İmanın kalpten tasdikinden sonra İslam ile ilgili hükümler yerine getirilir ve bu da ihsan ile yapıldığı takdirde Yüce Allah katında değer kazanmaktadır. Dolayısıyla İslam ve imanın gereğini yapmak da ancak hadiste ifade edilen Allah'ı görüyormuşçasına her türlü ibadet, davranış ve amelini yerine getirilmesi öğütlenmiştir. Nitekim mümin Rabbi tarafından gözlemlendiğini ve denetlendiğinin şuurunda olup her hareketini bu meyanda yaparsa muhsin yani hakiki bir mümin olması mümkün olacaktır. Böylece iman ile ihsan arasındaki ilişkinin ne derece mühim olduğunu, bu kavramların birbirinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ancak birbiriyle bir değer ifade ettiği ortadadır. Şimdi de ihsan ile irtibatlı olan diğer bir kavram olan İslam'ın ihsanla olan ilişkisi ele alınacaktır.

1.3.2. İslam

İslam kavramı “selime” fiilinden hemze ile geçişli yapılan “esleme” fiilinin mastarıdır. Esleme fiilinden mastar olan *İslam* kavramı da şu manaları ifade etmektedir. “Boyun eğmek, kurtuluşa erişmek, teslimiyet göstermek”⁶⁵, Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim ile bildirdiği ve nitelikleri Hz. Peygamber tarafından belirtilen din, Müslümanlık demektir.⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'de İslam kavramı müştaklarıyla beraber yaklaşık yüz elli yerde geçmekte ve genel olarak şu manalarda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Teslimiyet göstermek, uymak, itaatli olmak, samimi olmak, selamete kavuşmak, inkardan

⁶⁴ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi* (İstanbul: 1997), s. 53.

⁶⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İslam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 07.10.2024).

⁶⁶ İlhan Ayverdi, "İslam", *Kubbealtı Lugatı*.

ve ortak koşmadan uzak olunması, harbi (savaşı) bırakmak, yürekten Allah Teâlâ'ya tevekkül etmek, iş ve eylemlerin sonucunu Allah'a bırakmaktır.⁶⁷

İslam kavramının ıstılah manası üzerinde birçok görüş mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır: Cürcani; İslam'ı, Rasulullah (s.a.v.)'in getirdiği şeylere, bilgilere teslimiyet gösterme ve kabul etmek olduğunu belirtmektedir.⁶⁸ Ragıp el-İsfahânî ise, İslam kavramının itaat etme yani uymak, teslimiyet göstermek, sorumluluklara yürekten boyun eğmek ve kabullenmek olduğunu ifade etmektedir. İsfahânî dini olarak ise İslam kavramının iki kısma ayrıldığını dile getirmektedir:

Birincisi; iman kalbe girmeden, İslam'a girmektir. Bu halde İslam'a giren kişinin kanı muhafaza altına alınmış olur. Bu durumda iman'ın İslam'dan daha yüksek, üstün olduğuna bedevilerin "İman ettik dediler. De ki: siz iman etmediniz, ama İslam olduk deyin" ayetinin işaret ettiğini belirtmektedir. Bu kısımda iman'ın kişinin kalbine girmediği halde İslam'a girmesi ve böylece kanının muhafaza altına alındığı vesilesiyle imanın burada İslam kavramına göre daha yüksek bir değer olduğuna dikkat çekilmektedir.

İkinci olarak ise, İslam kavramının iman'ın üzerinde bir hal olduğudur. Burada gönülle kabul ve eylem ile bağlılık yani vefa göstermek, Yüce Allah için kaza ve kadere teslimiyet göstermektir. İsfahânî, İslam'ın iman'ın üzerinde bir mevkiye olduğunu göstermek amacıyla şu ayetleri örnek göstermektedir.⁶⁹ "Rabbi ona; teslim ol gönülden bağlan deyince, o, gönülden teslim oldum." dedi.⁷⁰ Allah katında din İslam'dır.⁷¹

İhsan ile islam arasındaki ilişkiye bakacak olursak şu ayetler ışığında konuyu ele almak mümkündür. Kur'an-ı Kerim'de ihsan kavramının İslam kavramıyla birlikte üç yerde geçmektedir.

"Bilakis, kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne korku ne de üzüntü vardır.⁷² İşte bu kimselere Müslüman ve bu dine de İslam denilmektedir."⁷³

⁶⁷ Kadir Özkan, *Kur'an-ı Kerimde İhsan Kavramı* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1997), s. 33.

⁶⁸ Cürcânî, "İslâm" 21.

⁶⁹ İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l- Kur'an*, s. 240.

⁷⁰ el-Hucurat 44/14.

⁷¹ Âl-i İmran 3/19.

⁷² el-Bakara 2/112.

⁷³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili (sadeleştirilmiş baskı)* Şura-Çelik Yayınevleri, 1993), 1/467.

“İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir.”⁷⁴

“İyi davranışlar içinde kendini tamamen Allah'a veren kimse, gerçekten en sağlam kulpa yapışmıştır. Zaten bütün işlerin sonu Allah'a varır.”⁷⁵

Yukarıda zikredilen ayetlerin açıklaması ve ihsan ile İslam arasındaki ilişki hakkında birtakım İslam bilgininin görüşlerini ele alınacaktır. Razi bakara 112. ayetinin bu manada yani “Onun Allah'a karşı ibadet ve tevazusunun, kötü bir fiille değil, güzel bir fiille olması gerekir” demek olduğunu belirtmektedir.⁷⁶ Zemahşerî (öl. 1144) de mevcut ayette geçmekte olan muhsin kimsenin “amelini tastamam yapan Müslüman” olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Taberi ise (öl. 922) “Kim muhsinlerden olarak yüzünü Allah'a teslim ederse” ayetine ilişkin “ihsan halinde olursa, ibadetinde ve fiilinde muhsin yani samimi olursa” demek anlamının çıktığını ifade etmektedir. Yani benliğini muhsin (ihlaslı) teslim ederse onun bu teslimiyeti ve itaatının karşılığı Allah'tandır.”⁷⁸ Müfessirin ihsan kavramını İslam'ın olgunluk, yetkinlik noktası ve ihlas şeklinde kavramıştır. Kişi İslam ve itaat etmenin karşılığını muhsin olmasıyla yani Rabbine bağlılığında candan, içten olmasıyla elde edebilmektedir.

Ayette (Bakara 112) kişinin yüzünün Yüce Allah'a tam anlamıyla dönmesi ifadesi geçmektedir. Burada bir insanın yüzünün onun iç ve dış görünüşünün tümünün bir simgesi hükmünde olduğu anlamı çıkmaktadır. Burada kişinin yüzünü yani tüm benliğini, maddi manevi yönünü Rabbine yöneltip İslam'a girmesi söz konusudur. İslam ile müşerref olmanın işareti ise kişinin tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarında iman ile ihsan arasındaki irtibat olmaktadır. Yani muhsin kişi bunu İslam'ın emrettiği fiil, iş, amel, davranış ve tutumlarda ihsan ile geçerli ve değerli kılmasına olanak sağlar. Müslümanın ilk niteliği İslam ikinci yetkinlik niteliği ise ihsan olmaktadır. İhsan bütün iş, fiil, amel, davranış ve tutumları güzel ve sapaşğlam yapmak, erdemli davranışlarda bulunmak mefhumunu barındırmaktadır.

Nitekim Cibril hadisinde ihsanın geçen tarifi bu erdemlerin yapılmasını emreden ve tavsiye eden çok veciz bir mefhumu yani Rabbini görüyormuş gibi O'na kulluk etmeyi, muhsince bir yaşamı tavsiye etmektedir. Zira muhsin kendisini Rabbine teslim ederek, onun emir ve yasaklarına riayet etmede azami gayret sarfeder, çevresine güzel muamelede bulunur

⁷⁴ en-Nisa 4/125.

⁷⁵ Lokman 31/22.

⁷⁶ Râzî, *Mefâtiḥü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, 3/345.

⁷⁷ Ebu'l- Kâsım Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el- Keşşâf an Hakiki't – Tenzîl ve Uyûni'l- Akâvil fi Vucûhi't- Te'vil*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavviz Şeyh Ahmed Âdil (Riyad: Mektebetü'l- Abekan, 1998), 1/178.

⁷⁸ Ebû Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberi, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: 1988), 1/393.

ve tüm şeyleri güzel yapar. Görüyormuşçasına O'na ibadet eder.⁷⁹ Mezkûr ayetlerde İslam'la beraber kullanıldığı durumlarda ihsanın manası bilinenin yani "iyilik yapmak" manası dışında ayrı bir mefhum edinir. Bu da Cibril hadisinde geçen Nebi (s.a.v.)'in tarif ettiği ihsanın manası olmaktadır. Bu mana ihsanın en veciz tanımını oluşturmakla beraber Kur'an'da ihsan ile İslam'ın birlikte geçtiği yerlerde ihsana Cibril hadisindeki tanımıyla mana verilmesi gerektiği dile getirilmektedir.⁸⁰ İslam bilginleri tarafından ihsanın çeşitli tanımlarının yapıldığı ve ikinci bölümümüzde bu konu detaylı olarak ele alınacağından ötürü burada zikretmenin tekrarlara neden olacağından değinilmeyecektir.

Kur'an'da genel olarak Hristiyan ve Yahudi kimseler için kullanılan Ehlü'l-kitâb ise; Hristiyan ve Yahudilerden başka hiç kimsenin cennete girmeyeceklerini,⁸¹ ifade etmelerine istinaden Allah (c.c), Bakara süresinin 112. ayetiyle onların bu fikir ve iddialarının evhamdan oluştuğunu yalnızca cennetle müşerref olacak kimselerin, ihsan niteliğe sahip olarak kendisini Rabbine götüren Müslüman kimseler olacağını buyurmuştur. Zikredilen ayette muhsinin, Rabbinin kendisini gözlemlediğini düşüncesiyle kulluk görevini yerine getiren Müslümanlar olduğu görülmektedir. Müslüman ise kalbinden yaratıcısına itaat eden, teslimiyet gösteren bir mümin şeklinde tanımlanabilir. Böylece cennet ile müşerref olacak kimseler, Rabbinin görüyormuşçasına kulluk yaparak, yüreğiyle Allah'a teslimiyet göstermiş Müslümanlar olmaktadır. Bu ayette, İslam kavramı, ihsan kavramını kendi mefhumuna bir olgunluk, tam olma niteliği mal etmektedir. Dolayısıyla ihsan, İslam'ın bir yetkinlik niteliğini oluşturmakta ve İslam kavramından çok daha ayrıcalıklı ve yüksek konumda olduğu söylenebilir.

İhsan ve İslam kavramlarının birbiriyle olan bağının bu zikredilen bilgiler, kaynaklar haricinde hadislerde de görüldüğü müşahede edilmektedir. İhsan hadislerde "ferdin İslam'ını güzelleştirmesi" biçiminde yer alarak Hz. Peygamber (s.a.v.) "Bir kişi İslam'a girip İslam'ını güzelleştirdiği, tertemiz yaptığı zaman Allah, geçmişte yaptığı bütün günahları örter. İşlediği her iyiliğin karşılığı on mislinden yedi yüz katına kadar yazılır. Yaptığı her kötülük de hep misli ile yazılır."⁸² buyurmuştur. Böylece bir ferdin İslam'ını güzelleştirmesi, tertemiz

⁷⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/222.

⁸⁰ Özkan, *Kur'an-ı Kerimde İhsan Kavramı*, s. 34.

⁸¹ Bk. el-Bakara 2/111.

⁸² Buhârî, "İman", 34; Müslim, "İman", 205; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş- Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 1/310.

kılmasındaki mefhum şöyle anlaşılabilir. Bir kul İslam dinine görünen ve görünmeyen yani dışsal ve içsel olarak gizli olan şeylerin tümüne varlığının bütünüyle katılmaktır.

Netice itibariyle İslam bilginlerinin yorumlarından da görüldüğü kadarıyla İslam'ın itaat etmek ve teslimiyet üzerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Kişinin İslam'ı tasdik etmesi, İslam dininin hükümlerine gönülden inanması gerektiği, bu inanmayı güzel bir şekilde yapması, yani ihsan ile eda etmesi şeklinde yorumlandığı görülmektedir. Birtakım ayetler örnek gösterilmiş ve bunların ihsan ve İslam ile irtibatlarından hareket edilerek ferdin ihsan ile tüm davranış, fiil ibadetlerini gerçekleştirmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Zira böyle Muhsin olma niteliğine kavuşacağı, yaptığı tüm şeylerin Allah (c.c.) katında değer kazanacağını ve böylece İslam dininde vadedilen güzellik ve iyiliklere ulaşabileceği ve mükâfatının farklı derecelerde verilerek konumunun ihsanı İslam'da ne kadar uyguladığıyla belirleyebileceği ifade edilmiştir. İslam'ın ihsan konumunda yaşanması için ferdin bütün benliğiyle İslam dinine girip, teslimiyetini ihlas ile yapmasına bağlanmaktadır. Dolayısıyla bu iki kavram olan İslam ile ihsan kavramının birbirleri arasında büyük ölçüde bir irtibat bulunmaktadır. İslam ihsan kavramıyla kullanıldığında onun manası Hz. Peygamberin hadiste tarif ettiği ihsanın manası olmaktadır. Hadisten de anlaşıldığı üzere fert sağlam ve güzel bir şekilde Rabbine kulluk etmesiyle, onu tüm davranış, fiil ve ibadetlerinde kendisini denetlediği şuuruyla hareket ederse tüm bu eylemlerini sapasağlam, mükemmel ve yapmaya gayret etmekle bunların karşılığında ise elde edeceği sevap, yani ödül de bunları gerçekleştirirken ihlas ile yaptığı oranda mükafatının hadislerde belirtilen yedi yüz katından daha çok verilebileceğinin anlaşıldığı görülmektedir.

Bu başlığımız altında İslam'ın ne gibi anlamlar barındırdığı, İslam ile ihsan arasındaki irtibatı ve bu konuda İslam bilginlerinin görüşü, ayetlerde İslam ve ihsanın nasıl anlaşıldığı, hadislerde İslam'ın nasıl ifade edildiği buradan da ihsan ile bağlantısına değinilerek sonuç olarak İslam ihsan ile birlikte kullanıldığında Cibril hadisinde geçmekte olan Hz. Peygamberin tarif ettiği ihsan manasında anlaşıldığından bahsedilmektedir. Konumuza ihsan ile irtibatlı bir diğer kavram olan ibadet kavramıyla devam edilecektir.

1.3.3. İbadet

Kişinin tevhid dininde Allah'a, farklı inançlarda ise bağlılık duyduğu ulu bir varlığa, güce kulluk yapmak amacıyla gerçekleştirdiği fiiller tanzim etme, hürmek göstermek gibi anlamları ihtiva etmektedir.⁸³ Ayrıca ibadet kavramı sözlükte boyun eğmek, alçak

⁸³ İlhan Ayverdi, "İbadet", *Kubbealtı Lugatı*.

gönüllülük, itaat, kulluk, tapma manalarına gelen “abd” kökünden gelmekte olduğu, “kulluk”, “itaat” anlamlarını da taşıdığı ifade edilmektedir.⁸⁴ Terim olarak ise ibadet, “Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlardır.” Aynı zamanda tefekkür, duyarlılık ve kelamı da içerir.⁸⁵ Fertler Yüce Allah için yaptıkları kulluk görevlerinde, sadece O’nun emrettiklerini değil, aynı zamanda O’nun rızasını elde etmek için en samimi davranış ve sözleriyle hürmet, muhabbet ve teslimiyet gösterirler. Böylece Allah’a yönelik yapılan bu söz ve fiillere ibadet denilmiştir.⁸⁶ Farklı zaman dilimlerinde yaşam süren ve farklı dinlere mensup olan kişiler, çeşitli dil ve şekillerde ibadetlerini yerine getirmişlerdir. Böylece her dinin kendi kültüründe ibadet formunu belirtmek için belirlediği kavramlara ait manaların müşterek noktası korku, aciz olma, fayda sağlama, yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı, dertlerinden kurtulma gibi duygu ve faktörler onların kutsal bir varlığa veya varlıklara inanmalarını ve inandıklarına karşı da münasip bazı söz ve fiillerle ibadetlerini, ritüellerini icra ettikleri ifade edilmektedir.⁸⁷

İslam dininde insanın yaratılış amacı Allah tarafından bildirilmiştir. Nitekim Allah (c.c.) “Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”⁸⁸ buyurmuştur. Buna göre kişinin kul olduğunun farkında olarak bu hayattaki varoluş amacına uygun bir şekilde yaşaması aşkın varlığa karşı yegâne vazifesi olmaktadır. Dolayısıyla ibadetler, kişi için bir külfet değil, bilakis dünyada ve ahirette mutluluğa ve kurtuluşa erdirecek ilahi emirler olmaktadır. Bu ilahi emirleri tam anlamıyla yapmak kişinin yetkinliğiyle ilgilidir ve bu yetkinliği ancak O’na yönelerek ve O’na ibadet etmekle gerçekleşmektedir.⁸⁹

İbadet kelimesi, türevleriyle beraber Kur’an-ı Kerim’de 250 yerde geçmektedir.⁹⁰ Allah’ın çeşitli ayetlerde kişilerin yalnızca kendisine ibadet etmesini emretmektedir.⁹¹ İzutsu, ibadet kavramını kişinin Yaratıcıya bir kul şeklinde yani kul olmanın gerektirdiği biçimde hizmet etmek anlamında olduğunu belirterek Allah’ın Rab, insanın ise onun kölesi

⁸⁴ Muhammed Hamîdullâh, "Abd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 16.06.2024).

⁸⁵ Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 15.06.2024).

⁸⁶ Hamîdullâh, "Abd".

⁸⁷ Sinanoğlu, "İbadet".

⁸⁸ ez-Zariyat 51/56.

⁸⁹ Durak Pasmaz, "İslam Dini Kolaylık Dinidir", *Diyanet Aylık Dergi* Sayı 70 (1996), s. 27.

⁹⁰ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l- Kur'ani'l-Kerim*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), s. 541-546.

⁹¹ Bk. Yusuf 12/40; el-A'râf 7/206.

yani “abd”i olduğunu o halde ise kişinin en mühim vazifesinin O’na kulluk etmek, rızasını gözetmek ve buyruklarına yürekten uymak olduğunu ifade etmektedir.⁹²

Ehli tahkik ise ibadeti, gerçekleştiren kişinin niyet ve amacına bakarak üç mertebeye bölüştürerek en üstün mertebesinin ihsan olduğunu ifade etmekle beraber ilk mertebenin: Cennete girme ve cehennemden kurtulmak amacıyla ibadet etmek. İkincisinin; Allah'a ibadetle onurlanmak veya buyruklarına uyup kabullenmiş olmak için ibadet etmek. Üçüncü mertebenin ise; Allah (c.c) kulluk edilmeye ve yüceltmeye layık olduğundan dolayı ibadet etmektir ki bunu Râzî ve el-Âlûsî (öl. 1854) ibadetin en üst mertebesi olduğunu ifade etmişlerdir.⁹³ Ayrıca Razi ibadeti “saygının en ileri derecesi” diye de tanımlamakta⁹⁴ ve Kur’an’da “Ey kavmim, dedi; ben sizin için açık bir uyarıcıyım. Allah’a kulluk edin, O’ndan korkun, bana da itâat edin.”⁹⁵ ayetinde geçen ibadet (kulluk) emrini, beden ve kalben vacip ve sünnet olan amellerin tümünü ihtiva ettiğini dile getirmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla ibadet kavramının kişinin her türlü iş, fiil, amel, davranış ve tutumunu kapsadığı anlaşılmaktadır. Her ibadetin ise yerine getirilmesinde ihsan büyük rol oynamaktadır. Bakara suresi 112. ayetinde “Bilakis kim muhsin olarak yüzünü Allah’a döndürürse (Allah’a kulluk ederse) onun ecri Allah katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır ne de üzüntü çekerler.”⁹⁷ Zikredilen ayette Allah’a (c.c.) ibadet etmek ihsan niteliğine bağlanarak kişinin yalnızca ibadet etmesiyle bu eylemi yerine getirmediği, ihsan ile ibadetini yerine getirdiğinde ancak ibadetinin geçerli olacağı ifade edilmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla kişi ihsan ile yani sapaşğlam, en güzel, eksiksiz bir şekilde iş, amel, fiil, davranış ve tutumunu yerine getirmesiyle ancak yapmış olduğu eylemi hakkıyla nihayete erdirmesi mümkün olabilmektedir.

Nitekim Cibril hadisinde Rasulullah (s.a.v)'e sorulan suallerden biri de ihsan olmuş ve Hz. Peygamber (s.a.v): “İhsan: Allah'a sanki O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir.”⁹⁹ buyurarak cevap vermiştir. Binaenaleyh İslam dininde ibadet denilince akla yalnızca namaz, oruç hac ve zekât gibi ibadetler gelmemeli bununla beraber kişinin her iş, amel, davranış ve tutumunda ihsan ile

⁹² T. Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), s. 252.

⁹³ Râzî, *Mefâtihü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, 1/348; Şihabuddin Mahmud Âlusi, *Ruh'ul-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve Sebi'l-Mesani* (Beyrut: Darul-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985), 1/86.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, 14/159.

⁹⁵ Nuh 71/3.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtihü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, 22/144.

⁹⁷ el-Bakara 2/112.

⁹⁸ Saadetin Altınışık, *Kur'an'da İhsan Kavramı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 1999), s. 103.

⁹⁹ Buhârî, "İman", 37.

hareket etmenin ibadet olduğu şeklinde anlaşılmasının bu kavramın geniş bir mefhumu sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Allah (c.c.) kişiyi ibadet etmesi için yarattığı ve yapacağı ibadetleri de ihsan ile yapması gerektiğini bildirmektedir.¹⁰⁰ Muhsin vasfıyla bu ibadetlerin yapılmasının geçerliliğini arttırdığı veya kabul olmasını sağladığını çeşitli ayetlerde¹⁰¹ buyurmuştur. Böylece ibadet ve ihsanın birbirini tamamlayıcı iki ilke olduğu görülmektedir. Nitekim ibadeti, ibadet kılan şey ihsandır. İbadet ise iş, oluş, fiil, amel davranış ve tutumların tümüdür. İhsan ise bütün bu eylemleri O'nu görerek yapmaktır şeklinde ifade edilebilir.

1.3.4. İhlas

İhlâs; doğal, saf-duru, temiz demektir. Başka bir ifadeyle saf ve arı bir durum olup kendi içerisinde karmaşıklık olmayan demektir.¹⁰² İhlâs, bir şeyi içine düşen şeyden arındırmak, değerini düşüren bir şeyden temizlemek anlamına gelir.¹⁰³ Dolayısıyla fertlerin tüm amel, ibadet ve davranışlarının riya, çıkar ve gösterişten temizleyip, yalnızca Yüce Allah'ın rızası için yapmasıdır.¹⁰⁴ İslam'i kaynaklarda ihlas, küfür ve ikiyüzlülükten, hurafelerden, kötü hislerden, menfaatlerden ve genel olarak gösteriş hırsından kalbi arındırmayı, her çeşit hayırlı etkinliğe, hüsnü zanna yönelmeyi ve her halükârda sadece Allah'ın rızası peşinde olmayı ifade etmektedir.¹⁰⁵ Kişinin aşkın varlığın rızasını elde etmeye çalışması, dinini sadece Allah'a has kılarak inanç ve amel noktasındaki pürüzlerden kurtararak saf, temiz bir kul olması neticesinde mümkün olabilir. Bunun için ise her daim Allah'ın yardımına, lütfuna ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim ayette "Dini yalnızca Allah'a has kılarak O'na yalvarın"¹⁰⁶ buyurulmaktadır. Buradaki söz konusu yalvarmak, ibadet (kulluk) mefhumunu içerdiği ve muhlis bir biçimde ibadet edildiği takdirde ise kurtuluşun mümkün olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Bilakis kurtuluşun ihlasla olduğu Kur'an'da bahsedilmiş, cehennemden ancak ihlaslı kimselerin kurtulacağı belirtilmiştir; "(Bu azaptan) ancak Allah'ın halis kulları istisna edilecektir."¹⁰⁸ Onların azap tatmayacakları ifade edilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Bk. el-Bakara, 2/195; el-Kehf, 19/30.

¹⁰¹ Bk. Ayette "Bilakis kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a kulluk ederse) Onun eciri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır ne de üzüntü çekerler." buyrulmaktadır. el-Bakara 2/112.

¹⁰² İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l- Kur'an*, s. 157.

¹⁰³ Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap* (Beirut: ts), (h-1-s) 7/28.

¹⁰⁴ İlhan Ayverdi, "İhlâs", *Kubbealti Lugati*.

¹⁰⁵ Süleyman Ateş, "İhlâs", *DİA*, 21/536.

¹⁰⁶ el-Mümin 40/14.

¹⁰⁷ Âlusi, *Ruh'ul-Meani fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve Sebi'l-Mesani*, 7/107; Nâsiruddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (İstanbul: Matbaatu'l-Osmaniye, 1329/1911), s. 203.

¹⁰⁸ es-Saffat 37/40.

¹⁰⁹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kurani'l Azim* (Riyad: Daru'l-Fikir, ts.), 4/7.

Zira burada ihlasın hangi zamanlarda da yapıldığı önemlidir. Fertlerin sadece sıkıntı anında gösterdiği ihlasın, ihlas olmadığı, her zaman ve koşulda yaptığı ihlasın gerçek manada ihlas olduğu çeşitli ayetlerde ifade edilmiştir.¹¹⁰ Fertlerin davranış ve tutumları anlamlı kılan, onları Allah'ın yanında değerli olmasını sağlayan şeyin niyetleri olduğu söylenebilir. Niyetler davranışların özü derecesindedir. Kalbin, niyetlerin yeri olmasından dolayı Peygamber (s.a.v.) “Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz. Ama O sizin kalplerinize ve amellerinize bakar.”¹¹¹ buyurarak, kalp ve niyetlerin Allah'ın baktığı yer olmasına dikkat çekmiştir.

İhsanın, ameller ve davranışlardaki ihlas ve murakabe yani Yüce Allah'ın insanoğlunu görmesi ve gözetmesi manasına da geldiği dile getirilmiştir.¹¹² Cibril Hadisinde geçen ihsanın, farklı bir rivayetinde “Allah'tan, O'nu görüyor gibi sakınmandır.”¹¹³ biçiminde ifade edilmesi de bu görüşü doğrulamaktadır. Dolayısıyla ihsan, kişinin kulluk vazifelerini yaparken Yüce Allah'ın kendisini gördüğünü sezmesidir. Hakiki ihsana erişenler ise yaptıkları tüm şeyleri, Yüce Allah'ın kendilerini gözetip denetlediğinin şuurunda olarak içten bir yürek ve ihlâs ile yapanlar olduğu dile getirilmiştir.¹¹⁴ Allah'ın rızasına nail olmak, O'na olan sevgi, saygı ve teslimiyeti belirtmek amacıyla yapılan tüm ibadetlerin, davranışların ve sözlerin, “Allah'ı görür gibi kulluk etmek” manasında ihsan mertebesine erişmesi için ibadet ve iyilikleri gösterişlerden ve çıkar hesaplarından temizlemek, kalbi riya, küfür, hurafelerden ve kötü düşüncelerden arındırmak ve her halde sadece Yüce Allah'ın rızasına bakmayı ifade eden ihlası edinmek gerekmektedir. Böylece ihsan ve ihlasın bir neden sonuç bağlamı kapsamında birbirini tamamlayan iki ilke olduğu görülür. Bu ikisinin beraberliği, fertlerin niyet ve davranışlarının Yüce Allah'ın rızasına uygun bir şekilde ihsan ile yapılmasına olanak sağlayacaktır. Tüm bu ayet ve hadislerden ihsanın en mühim mefhumu ihlastır. Nitekim bazı ayetlerde ihsanın ihlas diye ifade edildiği de müşahede edilmiştir. Bu kavramdan sonra şimdi de ihsan ile yakın ilişki içerisinde bulunan diğer bir kavram olan Maruf kavramı ele alınacaktır.

¹¹⁰ Bk. Lokman 31/ 32; Yunus 10/22; Ankebut 29/65.

¹¹¹ Müslim, "Birr", 34; İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 2/285, 539.

¹¹² Ebu Seâdât Mecduddîn el- Mübarek b. Esiruddîn Muhammed b. Eş-Şeybâni el- Cezerî İbnü'l- Esîr, *en-Nihâye fî Garibi'l- Hadisi ve'l Eser, el- Mektebetü'l- İlmiyye* (Beyrut: 1979), 1/387.

¹¹³ Müslim, "İman", 7.

¹¹⁴ Kastallânî Ebu'l- Abbas Şihâbeuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *İrşâdü's- Sârî li Şerhi Sahîhi'l- Buhârî* (Mısır: Matbaatü'l- Mîrî, 1323), 1/140.

1.3.5. Maruf

Maruf, nefsin iyi olarak bildiği, onunla mutmain olduğu şey,¹¹⁵ aklen ve dinen uygun olan, tanınan ve bilinen, her güzel fiile, davranışa, iyiliğe verilen ad,¹¹⁶ ve insanoğlunun kendisiyle sükûnet bulduğu iyiliktir.¹¹⁷ Üstelik hayırlı, sevimli, güzel ve dosdoğru olarak makbul olan görüş, fikir, fiil, davranış ve inançlar yalnız bir kavramla anlatıldığında bu azami derecede Maruf ile ifade edildiği söylenebilir. Tanınan yani bilinip aşına olunan ve bu nedenle toplumsal olarak da doğrulanıp kabullenilen anlamında¹¹⁸ irfandan sadır olan Maruf, cahiliye döneminden Araplarda genel olarak “iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış” olarak vasıflandırılmış, Münker ise Marufun zıttı ve “tasvip edilmeyen, yadırganan, sıkıntı duyulan, nefret edilen şey” manasında kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁹

Böylece gerçekleştiren kişi tarafından güzelliği bilinen veya buna işaret eden davranış ve fiiller Maruf, aynı şekilde tam tersi özelliklere sahip olan her şey ise münkerdir.¹²⁰ Bu perspektiften bakıldığında Allah'ın emrettiği bir vazife olan “emr-i bil Maruf ve nahyi ani'l münker” iyiliği emredip kötülükten, çirkinlikten alıkoymak, İslam bilginlerince “farz” olarak yorumlanmıştır.¹²¹ Marufun emredilmesindeki gaye Yüce Allah'ın iyilik ve güzelliğin en başta kişinin kendisinde tezahür etmesi ve bunun hayat tarzında pratiğe yansımaları, Marufu başka kimselere önerip aşılıyarak, iyi, güzel iş ve davranışların çoğaltılması; münkerden engellenmesi ve korunmasının sonucunda ise mesut, huzurlu ve erdemli bir toplumun ortaya çıkmasını gerçekleştirebilmektir. Bu da İslam dininin amaçladığı sıhhatli bir toplumun oluşması için elzem bir koşul olup ancak “hikmet ve güzel öğüt”¹²² ile sağlanabilmektedir.

Müfessir Râzî, “Güzel bir söz (kavlün Maruf), arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir.”¹²³ mealindeki ayeti açıklarken, burada geçen “kavlün Maruf” sözünü, ürküntü ve nefret duymadan kabullendiği, insanoğluna mutluluk ve rahatlık veren, onları sıkmayan söz olarak ifade etmektedir.¹²⁴ Yazır'a göre ise Maruf; marifetten bilinen manasında bir sıfat

¹¹⁵ İsfehani, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 331.

¹¹⁶ İlhan Ayverdi, "Mâruf", *Kubbealtı Lugatı*.

¹¹⁷ İbn Fâris Ebu'l- Hüseyin Ahmed, *Mu'cemü Mekâyisi'l- Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harûn (Lübnan: Dâru'l- Fikr, 1979), 4/281.

¹¹⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 261.

¹¹⁹ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yay, 2006), s. 62.

¹²⁰ Kurtûbî, *el-Camiü Li Ahkâmî'l-Kur'an*, 8/289; Ömer Dumlu, *Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf ve Münker* (İstanbul: Ravza Yay, 2004), s. 34.

¹²¹ Mustafa Çağrı, "Emr-i bi'l Ma'ruf Nehy-i ani'l Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 14.04.2023).

¹²² en-Nahl 16/25.

¹²³ el-Bakara 2/263.

¹²⁴ Râzî, *Mefâtihü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*, 7/49.

olmakla beraber, akıl ve şeriatte güzelliği bilinen, malum olan her fiilin adı, zıddının münker olduğunu ve içerisinde adalet, doğruluk, itidal, ihsan, keremli olma, tatlı dil, iyi ve güzel davranma v.b. davranışlarda örfen güzel olarak görülen, tabir edilen her şey olduğunu açıklamaktadır.¹²⁵ Böylelikle itikat, ibadet ve ahlaki olan davranışları simgelemede en kapsamlı kavramın Maruf olduğunu ifade etmek mübalağa olmayacaktır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de; "Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz."¹²⁶ vb. ayetler¹²⁷ iyiliğin yani Marufun emredilip kötülükten sakındırılması, bütün insanlığın kurtuluşu için cihanşümül bir prensip olarak belirtilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in bir başka ayetinde ise ihsan ve maruf kavramının en bariz örneğini, "Boşanma iki defadır. Bundan sonra marufla (iyilik, güzellik) tutmak ya da ihsanla (iyilik, güzellikle) salıvermektir."¹²⁸ ayetinde görmek mümkündür. Ayrıca ihsanın başka bir kimseye iyilik ve ikram etme anlamı bağlamında ilgili ayet ve hadislerde "Emr-i bil Maruf ve nehy-i ani'l münker" vazifesini yapmak, kişi için hem bir görev hem de başkalarına yapılmış manevi bir ihsan olmaktadır.¹²⁹

İslam dininde kişinin olduğu kadar toplumunda durumu önemsemektedir. Zira kişinin huzuru toplumun huzurundan ayrı değil doğru orantılıdır. Egoistlik, umursamazlık gibi fiiller İslam'ın asla tasvip etmediği davranış ve tutumlardır. Nitekim İslam dinine mensup kişiler denilince bir binanın tuğlaları,¹³⁰ bir vücudun uzuvlarının,¹³¹ akla gelmesi beklenmektedir. Böylece her daim kişilerin birbirlerini iyiliklerde desteklemeleri çirkin işlerde ise ıslah etmeyi, en azından öğüt verme yoluna başvurmaları istenmektedir. Bu nedenle Rasulullah (s.a.v.), "Sizden biriniz bir kötülük görürse, onu eliyle düzeltsin, buna gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğz etsin. Fakat bu (son durum), imanın en aşağı derecesidir."¹³²

Yukarıdaki mezkûr ayetlerden de anlaşılan ihsan ve Maruf kavramlarının, "yapılan bir fiilin, işin, güzel olarak, mükemmel ve iyi bir biçimde yerine getirilmesi" anlamı bakımından birbirine benzer muhtevalara sahip kavramlar olduğu müşahede edilmektedir.

¹²⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili (sadeleştirilmiş baskı)*, 2/103.

¹²⁶ Âl-i İmran 3/110.

¹²⁷ "Sizden hayra çağırın, iyiliği emredip, kötülükten men eden bir topluluk bulunsun." Âl-i İmran 3/104.

¹²⁸ el-Bakara 2/229.

¹²⁹ Metin Ocak, *Kur'an'da İhsan ve Muhsin Kavramları*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999), s. 35.

¹³⁰ Buhârî, "Sâlat", 88; Müslim, "Birr", 65.

¹³¹ Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Birr", 66.

¹³² Müslim, "İman", 78; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmîzî, *Sünen-i Tirmîzî*, nşr. (Beyrut: Dâru'l- Garbi'l-İslâmî, 1998), "Fiten", 11.

Nitekim muhsin bir kişinin iş, fiil, amel, davranış ve tutumunu icra ederken bunları Marufla gerçekleştirmesi beklenir. En güzel şekilde yaratılan insanın fitratına uygun ve Allah'ın rızasına ulaştıracak nitelikleri içerisinde taşıyan iyilik durumuna Maruf demek mümkündür. Bu kavramdan sonra bir sonraki kavram olan itkân kavramıyla konumuza devam edilecektir.

1.3.6. İtkân

Lügatte “sağlam kılma, sağlamlaştırma” anlamlarına gelmektedir.¹³³ İtkân mastarından, ism-i fail olan “mütkın” ise “herhangi bir ilim veya meslek dalında uzman olup işini sağlam yapan kimse”¹³⁴ manasına gelmektedir. Hünerlerini kendi alanında bilgiyle tamamlama, güzellik ve zariflikle süsleyerek yapılan eylemin, fiilin itkân üzere yapılmasını sağlamaktır. Kur'an'da bu kavram Yaratıcının fiilleri için ifade edilmiştir. Örneğin, Neml süresinde “Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Halbuki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah (c.c.) yapmıştır. Şüphesiz O yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”¹³⁵ buyurulmaktadır. Ayetteki itkân kavramını, İbn Abbas, sağlamlaştırma, sağlam yapmak şeklinde anlayıp açıklamıştır.¹³⁶ Yazır ise eserinde, dağların oluşturulması ve bulutlar şeklinde hareketini “Her şeyi itkân eden, yani ilim ve hikmeti ile her şeyi yerli yerinde, sağlam ve muntazam yapan Allah'ın sanatıdır.” diye ifade etmektedir.¹³⁷

Varlık alemindeki her bir şey, belli bir düzen ve sağlamlık itibarıyla hem “itkân” üzere, hem de güzellik yönüyle ihsanla yaratılmıştır. Alemin mükemmel bir şekilde yaratılışı, Yüce Allah'ın kişiye bir ikramı, ihsanı ve lütfudur.

Hadislerde de bu kavramın Kur'an-ı Kerim'deki gibi aynı manada kullanılarak, bu itibarla Rasulullah (s.a.v.) insanları yaptıkları işleri ve fiilleri sapasağlam ve en iyi şekilde yapmaya çağırmıştır. Nitekim Allah Resulü (s.a.v.); “Allah Teâlâ, sizden birinizin bir iş yaptığı zaman, onu sağlam (güzel) yapmasını sever.”¹³⁸ buyurmuştur. Bir yapıt, ürün ortaya çıkarmak, insanoğluna has bir kabiliyettir. Bu yapıtı, işi veya fiili yaparken de onu sapasağlam ve güzel bir şekilde yapmak ise mesuliyet ve estetik duygusu ilerlemiş, alanında uzmanlaşmış yani işinin ehli olmuş fertlere ait bir erdemdir. Bu erdemli davranışı sergilerken, yapılan işin türü, adı ve biçiminden ziyade, failin en iyi ve muhteşem olanı

¹³³ İlhan Ayverdi, "İtkân", *Kubbealtı Lugatı*.

¹³⁴ Emin Aşıkutlu, "İtkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 08.09.2024).

¹³⁵ en-Neml 27/88.

¹³⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 509.

¹³⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/184.

¹³⁸ Ebu Bekr Ahmed b. El Hüseyin Beyhâkî, *Şuabu'l- İman* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l- İlmiyye, 1990), 4/334, 335.

yapma çabası, yani niyeti ve azmi ehemmiyetli görülmektedir.¹³⁹ Zira en iyi, sağlam ve mükemmelini oluşturmaya Yüce Allah (c.c.) layıktır. Kul da niyet ve çaba gösterir. Bu içtenlikle gösterilen niyet ve çaba, Yüce Allah'ın inayet ve ihsanına erişen en mühim faktördür. Ortaya konulan işin, fiil veya amelin sağlam ve güzel olması O'nun lütuf ve kudretiyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ihlas ile hareket eden kişinin kalbi, hoş ve güzel bir niyet ile her iş, fiil, amel, davranış ve tutumda kuvveti oranında maksimum çabayla Allah'ın desteği ve ikramıyla ihsan ve itkâna kavuşmaktadır.

Bu ikisinin (ihsan ve itkân) bilincinde olan kişi, yapacağı ve yaptığı tüm iş ve fiillerde “en güzel ve iyiye” erişme gayretiyle özentî ve taklitten sıyrılarak üreten ve keşfeden, yenilikçi bir özelliğe sahip olmaktadır. İnsanlığın başlangıcından itibaren bilgi, uygarlık ve teknolojik gelişmelerde yol alınan sürecin tetikleyicisi işte bu çaba/emek olmuştur. Ele aldığımız bu kavramdan sonra konuyla ilgili inceleyeceğimiz son kavram olan in'am kavramı ele alınacaktır.

1.3.7. İn'am

İn'âm, lügatte “güzel ve parlak olmak, müreffeh ve rahat olmak” manasındaki “نعم” kökünden mastar olarak gelmektedir.¹⁴⁰ Dini kaynaklarda; Yüce Allah'ın insanoğluna maddî ve manevî nimetler bağışlamasını ifade etmektedir. Fahreddin Râzî de in'âmın “karşılıksız verme”yi ifade ettiğini, bu nedenle Allah Teâlâ'nın kullarına verdiği bütün iyi şeylerin nimet olduğunu dile getirerek Allah'ın asla karşılığa ihtiyacı olmadığını belirtmektedir.¹⁴¹ Râgıb el-İsfahânî ise, in'âmı “başkasına ihsanda bulunmak” biçiminde tarif etmiştir. Ona göre in'âm, birine iyilikte bulunmak, bir nimetten faydalandırmak, rahata erdirmek gibi anlamlara geldiğini ve in'amın sadece insanlara yapılan iyilik için kullanıldığını açıklamaktadır.¹⁴² Fîrûzâbâdî de in'amın, insanoğlundan başka bir varlığa yapılmayacağını, yani örneğin “hayvana in'amda bulundu” denilemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁴³ İhsanı, ferden kendisine yapması uygun, caizdir. Mesela, bir öğrenciye “kendisine ihsan ediyor” denilebiliyorken, “kendisine in'am ediyor” denilemez. İhsanda hamdetmek icap eder ve ferden kendine hamdi uygun, caizdir. Fakat nimet şükretmeyi gerekli kıldığından

¹³⁹ İsmail Lütfî Çakan, *İyi Müslüman* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 120.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap*, "n-'-m" 12/579.

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtihi'l- Gayb*, (*Tefsîri Kebîr*), 1/258.

¹⁴² İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l- Kur'an*, s. 761.

¹⁴³ Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *Besâir Zevi't- Temyîz fî Letâifü'l- Kitâbü'l- Azîz* (Beyrut: Mektebetü'l- İlmiyye, ts.), 5/90.

“nimetlendirme” anlamında olan in'am'da ferdin kendisine şükretmesi uygun, caiz olmayacaktır.¹⁴⁴

Kur'an-ı Kerim'de in'am kavramı türevleriyle birçok yerde geçmektedir. Bu ayetlerin çoğunda nimet sunmak, Allah'a nispet edilmesiyle beraber Ahzap süresi 37. ayette Allah ile beraber Rasulullah (s.a.v.)'e nispet edildiği görülmektedir. Mezkûr kavram hadislerde de yer almıştır. Bu hadislerin birçoğunda in'am, Yüce Allah'ın kullarına bahşetme, lütuf ve ihsanını anlatmaktadır. Misal olarak Rasulullah (s.a.v.) “Allah kuluna nimet ihsan edince mutlaka onun eserini kulun üzerinde görmek ister.”¹⁴⁵ buyurmaktadır. Buradaki hadiste in'amın bilhassa mal, mülk varlığından, Allah Teâlâ'nın kuluna verdiği sınırsız, birçok nimet manasında kullanıldığı müşahede edilmektedir. Böylece insanoğlu başka varlıklardan daha özel bir konuma sahip olmuş Yaratıcısının lütuf ve ihsanına erişmiştir. Nitekim Allah'ın, insanoğluna ihsan, in'am ve keremine karşı minnettarlık duyması ki bu da şükür kavramıyla ifade edilmektedir. Böylece Allah kuluna in'am eder, kul ise Rabbine şükreder. Kulun bu durumu Rabbinin nimet, ikram ve ihsanlarını dile getirerek O'na övgü ve senada bulunması ve kulluk görevlerini yerine getirmesiyle sağlanmaktadır. Zira kulluk görevinin yapılması, şükür ve Yaratıcıya yakınlığı arttırmaktadır. İn'amın büyük olması, şükürün de büyük ve fazla olmasını gerekli kılmaktadır. Kulun fitratındaki bencillik duygusu buradaki (in'am-şükür) dengesini koruma esnasında zafiyet göstermesine yol açabilmektedir. Bu konuyla ilgili bir ayette; “İnsana nimet verdiğimizde yüz çevirip yan çizer, kendisine şer dokununca da mutsuzluğa düşer.”¹⁴⁶ buyrulmaktadır. Şükürün, ibadet ve itaatle sağlanacağını, sonsuz ve mükemmel nimetlerin karşılığının da elbette en iyi ve güzel biçimde kulluk yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu da ihsanla yani Allah Teâlâ'yı görüyormuş gibi O'na yapılan ibadet, kulluktur. Kul, Rabbinin kendisine nasıl sınırsız nimetlerle, lütuf ve ikramlarda bulunarak in'am ediyorsa kendisi de ikramda bulunurken cömert olması, bir şeyi güzellikle bağışlaması gerekir. Ayrıca ikram ettiğinde verdiklerini başa kakmaması, incitici sözler kullanmaması, değersiz şeylerden verilmemesi v.b. davranışlardan da kaçınarak muhtaçlara ihsan etmelidir. İhsan ile yakın ilişki içerisinde olan kavramlar ele alınarak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Fakat takdir edilir ki bu kavramların tüm boyutlarıyla incelenmesi çalışmanın sınırlarını aşacağından, her bir kavramında bir çalışmayı gerektirecek düzeyde olması hasebiyle, genellikle kavramların sözlük anlamları, İslam kaynaklarında ifade ettiği bazı anlamları, bir

¹⁴⁴ İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihah Tâcü'l-Luga ve Sihahü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar (Mısır: Dâru'l İlmi li'l-Melâyin, h. 1377), "n-'-m" 5/2041.

¹⁴⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr. (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1998), "Edeb", 55.

¹⁴⁶ el-İsra 17/83.

kısım İslam bilgin ve dilcilerinin görüş ve tanımlarıyla, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve hadisler eşliğinde incelenmiştir.

1.4. İslam'ın Temel Kaynaklarında İhsan

Kur'an-ı Kerim ve Sünnetin sözlü ifadesi olan hadisler İslam dini açısından kabul gören iki temel kaynaktır. Bu vesileyle ihsan kavramının bu temel kaynaklarda incelenmesi önem arz etmektedir. Nitekim ihtiva ettiği mefhum ile bazen doğrudan veya dolaylı olarak bu iki kaynaktaki varlığını sürdürerek önemli bir yer edinmiştir. Bir dinin yani İslamın temel kaynağında yer alan bu kavramın hangi mefhumlara sahip olacağı büyük önemi haizdir. Nitekim eğitimde kişi doğru ve sağlıklı bilgilerin bulunduğu kaynaklar vesilesiyle doğru bilgiler elde edebilmektedir. Bu temel kaynaklarda bulunan ihsanın nasıl bir mefhumla sahip olduğunun incelenmesiyle Kur'an-ı Kerim'in, insanlar için Allah tarafından gönderilmiş olan ilahi bir kaynak ve kişilerin kendisini gerçekleştirme istikametinde bu kaynaktaki yer alan ihsan kavramının kişi için nasıl bir mefhumla sahip olabileceği açıklanmaya çalışılacaktır. Zira bu ilahi kaynak kişilerin; dini, ahlaki ve hemen hemen hayatlarının tüm alanlarında sergiledikleri fiil, ibadet, iş, davranış ve tutumlarının ne şekilde ve nasıl olması gerektiği hakkında rehberlik edecek bir konumdadır. İslam dininin temel kaynağı olan bir diğer kaynağın ise Kur'an-ı Kerim'de belirtilen ve açıklanan hükümlerin hem teorikte hem de pratikte canlı tezahürü Rasulullah (s.a.v.) olmakla beraber bu ahkamların insanlara aktarılması da hadisler vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Böylece tamamıyla ihsan kavramının kendisinde tezahürünü müşahede edebileceğimiz bir şahsiyet olarak Hz. Peygamberi (s.a.v.) örnek göstermek mümkündür. Bu da onun fiil ve davranışlarının sözlü beyanı olan hadislerin öneminin ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla eğitimde ihsan kavramının daha iyi anlaşılmasına ve konunun perspektifine katkı sağlaması amacıyla bu iki temel kaynaktaki ihsan ile ilgili önem arz eden bilgiler eşliğinde konunun da sınırları aşılmadan ihsan kavramı ele alınıp ne gibi mefhumlar ifade ettiği gözler önüne serilecektir.

1.4.1. Kur'an-ı Kerim'de ihsan

Bir kavramın ifade ettiği mefhumu ve onun bazı önemli kaynaklarda hangi manaları ihtiva ettiğini, nasıl anlaşıldığını öğrenmek, anlamak için onun başka kaynaklarda da nasıl bir mana alanına sahip olduğu incelemek konumuzun daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Dolayısıyla ihsan kavramının doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için kavramın İslam'ın temel ana kaynaklarının ilki olan Kur'an-ı Kerim'de nasıl ifade edildiği, ayetler ışığında nasıl bir manaya sahip olduğu ele alınacaktır. Böylece çalışmamız

kapsamında bu ilahi kaynakta yer alan ihsan kavramının ifade ettiği anlamların neler olduğu, içerdiği mefhumların ve konumuz açısından önem arz ettiği için incelenme ihtiyacı hasıl olmaktadır.

Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de bu kavramın hangi manalarda kullanıldığını incelemek asıl çalışmamız olan eğitimde ihsan kavramının nasıl bir anlam ifade ettiği veya edeceği konusunda katkı sağlamaktır. İhsanın if'al babından mastar olan bir kavram olmakla beraber, Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı erdemleri anlatan anahtar kelimeler arasında da yer aldığı ve 12 ayette geçtiği görülmektedir.¹⁴⁷ Bu ayetlerin bir kısmını ihsanın ne manalarda kullanıldığıyla ilgili çalışmamızın etimolojisi kısmında zikretmiştik. Fakat konunun sınırlarını aşmamak ve tekrarlara sebebiyet vermemek için ihsanın Kur'an-ı Kerim'de hangi manaları taşıdığına ilişkin de bu ayetlerden birkaçını genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

Konumuz ile alakalı ayetler tahlil edildiğinde Kur'an'ın ihsan kavramını kişiye ve aşkın varlığa nispet ettiği müşahede edilecektir. İnsana nispetinde, kişinin aşkın varlığa gösterdiği teslimiyet, saygı, itaat ve bunun neticesinde meydana gelen hâl'in ürünü olan güzel fiil, tutum ve davranışlarla öncelikle ebeveyni sonrasında başka insanlara karşı sevgiye dayalı özverili tutumuna¹⁴⁸, aşkın varlığa nispetinde ise O'nun var etme eylemindeki mükemmelliğine¹⁴⁹ ve kişilere yönelik cömertliğine¹⁵⁰ işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de ihsanın, insanın yaratılmasıyla birlikte onun kendisini gerçekleştirme, kemale ulaşma istikametinde kişinin eğitimine ve yaşamına nasıl etki ettiği birkaç ayetle açıklanabilir.

Yüce Allah tüm varlıklar içerisinde insanı en güzel biçimde yarattığını buyurmaktadır. Kur'an'da bu konuya dair birtakım ayetler mevcuttur. Bu ayetler içerisinde en bariz şekilde göze çarpan "Muhakkak ki biz insanı en güzel biçimde yarattık"¹⁵¹ şeklindeki ayettir. Bu ayette yer alan "ahsen-i takvim" ibaresinin, insanın görünüş ve hâl yani fiziki, manevi ve akli bakımdan diğer canlılardan çok daha donanımlı olduğu çıkarımında bulunulabilir. Böylece insanın en şerefli varlık olduğu aynı zamanda aklını ve iradesini, tüm davranış fiil ve amellerinde, güzel ve iyi olanı yapıp kendini gerçekleştirme istikametinde ilerlemesi ihsan kavramının mefhumlarını anlayıp özümsemesiyle

¹⁴⁷ Hüseyin Polat, "Kur'an-ı Kerim'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım", *İÜİFD, Malatya*, 3/2 (2012), 117.

¹⁴⁸ Çağrı, "İhsan".

¹⁴⁹ Secde, 32/7; Tegâbün, 64/3, vb.

¹⁵⁰ Kasas, 28/77; Talâk, 65/11, vb.

¹⁵¹ et-Tin 95/4.

gerçekleşebilmektedir. Ayrıca kişinin özünü yalnızca aşkın varlığa adanmasıyla, kendini gerçekleştirme ve kemale ulaşma istikametine çıkan bir yolcu olarak görmesi ve aşkın varlığa teslimiyetiyle mümkündür. Nitekim bu hususla ilgili bir ayette şöyle buyrulmaktadır: “Kim ihsan derecesine yükselerek özünü Allah’a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülecek de değillerdir.”¹⁵²

Yazır, bu ayet ile ilgili olarak; kim ki Allah rızası için kalbini kötü iş, fiil ve davranışlardan temiz tutarsa, kendisini şirk, inkar ve alametlerinden arındırarak, içtenlikle Allah’a yönelerek, sadece O’nu bilir ve özüyle muhsin vasfını edinirse, yani aşkın varlığı tıpkı görüyor gibi sürekli O’nun gözetiminde olduğunu düşünüp, yapacağı her işi, ibadeti veya fiil ve davranışı samimiyetle niyetlenerek en güzel şekilde icra etmeye çaba gösterirse bu kişilere Müslüman, bu dine de İslam denildiğini dile getirmektedir.¹⁵³ Ayette geçen ihsanı, kişinin yapacağı bir ameli veya davranışı en uygun şekilde yerine getirmek, yapılan o amelin, fiilin içerisinde yer alan güzelliği dışına da yansıtarak ortaya koymak şeklinde ifade edilebilir. Bazı ayetler de ise ihsan, fertlerin fiil ve davranışlarını yönlendiren bir prensip olarak karşımıza çıkmaktadır. Kasas suresi 77. ayetinde¹⁵⁴ yer alan “Allah’ın sana ihsanda bulunduğu gibi” ibaresi fertlere buyrulan ihsanın uygulama alanının geniş ve çeşitli olduğunun gösterilmeye çalışıldığı görülmektedir. Fahreddin Razi *Mefatihü'l-Gayb* eserinde bu hususla ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Burada bahsedilen ihsana, mal ve mevki ile yardımda bulunmak, güler yüzlü ve hüsn-ü kabul sahibi olmak, sözü iyi olmak gibi şeyler dahildir.”¹⁵⁵ Ayrıca “ihsanda bulunun ve ihsan edin” sözü Dahhak’a (öl. 723) göre “Farzları eda etmektir. Başka görüşe göre de hiçbir şeyi olmayana güzel davranmak iyilik etmektir.”¹⁵⁶

Bu açıklamalarla ilgili olarak aşkın varlığın insanlara ikramda ve ihsanda bulunmasına istinaden kişinin de tüm canlılara karşı her fiil, iş ve eylemi yani tüm ilişkilerinde ihsan şuuruyla hareket etmesini telkin ettiği anlaşılabilmektedir. Dolayısıyla bu da İslam ahlakının istinat noktasını oluşturur ve ihsan kavramının yüklediği mefhum

¹⁵² el-Bakara 2/112.

¹⁵³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/463.

¹⁵⁴ “Allah’ın sana ihsanda bulunduğu gibi sen de ihsanda bulun...” el-Kasas 28/77.

¹⁵⁵ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, (*Tefsîri Kebîr*), 17/562.

¹⁵⁶ İbnü'l-Arabî Ebû Bekir Muhammed b., *Ahkamü'l-Kur'an* (Beyrut: 1988), 1/167.

çerçevesince hareket etmeyi öğütlemektedir. Nahl suresi 90. ayetin¹⁵⁷ tefsirinde Kurtûbî farklı rivayetleri de zikrederek ihsan ve adaleti şöyle dile getirmektedir.¹⁵⁸

Ayrıca Tabâtabâî (öl. 1981): Adalet'in, mükafat esnasında eşitlik olduğunu açıklarken, bunun hayır veya şer olmasının önemli olmadığını ifade etmektedir. İhsanın ise iyiliğe, hayra daha çoğuyla, fenalık ve kötülüğe de minimum düzeyde mukabelede bulunmaktır şeklinde açıklamaktadır.¹⁵⁹ Görüldüğü üzere İslam bilginleri arasında adalet ve ihsan kavramının yorumlanması konusunda çeşitli görüşler olduğu, dolayısıyla bazen birbirine yakın bazen de birbirinden farklı görüşler belirtilerek ihsan kavramının, anlam dağarcığının genişlemesine, çeşitli perspektiflerle değerlendirilme olanağına fırsat vermektedir. Böylece ihsan kavramı hakkında birçok farklı mefhumla sahip görüşlerin bulunması hem bakış açımızın hem de ayetler arasındaki ihsan kavramının çeşitli formlarının müşahede edilmesine olanak vermektedir. Nitekim bir diğer düşünür olan Izutsu (öl. 1993), Nahl suresinin 90. ayetiyle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: Kur'an'da ihsan kavramının kullanımı iki özel iyilik vasfı için kullanılmaktadır. Bunlar Allah'a gönülden saygı ve bunun sonucunda ortaya çıkan tüm amellerle hilmden kaynaklanan fiillerdir.¹⁶⁰

Burada kişinin Allah'a duyulan derin saygı ve sevginin sonucunun diğer insanlara karşı iyilik ve merhameti doğurduğu söylenebilir. İnsanların ilişkilerinde birbirlerine karşı adalet ve hakkı gözetmeleri bunu uygularken de aynı derecede hassas olmaları önem arz etmektedir. Bu hususa Bakara suresi 178. ayetini örnek göstermek mümkündür.¹⁶¹ Ayette “öldürmek” (katil) gibi insanın yapabileceği en kötü durumda dahi öncelikle kısas ile adaletin tesis edilmesi hemen ardından ise bağışlama ve diyet gibi seçeneklerle ihsanın teşvik ve tavsiye edildiği görülmektedir. Bu ayette geçen ihsanı Seyyid Kutup; diyetin güzel bir şekilde, yüreктen isteyerek ve tastamam verilmesinin önemli ve gerekli olduğunu belirtmiştir. Nitekim bu şekilde bir fiil ve tutum ile her iki tarafta birbirine karşı huzurun tesis edilmesi, gerçekleşen vakıaların açtığı yaraların ihsan ile hareket edilmesi neticesinde

¹⁵⁷ “Muhakkak ki Allah, adaleti, ihsanı, akrabaya yardım etmeyi emreder; çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.” en-Nahl 16/90.

¹⁵⁸ “*Adl ve ihsanın te'vilinde alimler ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas (r.a.) şöyle dedi: Adl kelime-i tevhittir. İhsan farzların edasıdır. Denildi ki adalet farzdır, ihsan nafiledir. Süfyan b. Uyeyne şöyle demiştir; Ayette adl, gizli olanın aşikâre olana eşit olmasıdır. İhsan ise gizli olanın aşikâre olandan daha faziletli olmasıdır. Hz. Ali (r.a.) şöyle demiştir: “Adl, insaf (her şeyi adaletle yerli yerince yapmak)tır. İhsan ise tefaddul (üstünlük)dur.” Kurtûbî, el-Camiü Li Ahkâmî'l-Kur'an, 10/165.*

¹⁵⁹ Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kur'an* (Beyrut: Matbaatü İsmailiyânî, 1974), 12/235.

¹⁶⁰ Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 295.

¹⁶¹ “Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından o (katil) şahıs lehine bir şey affedilirse (kısas) düşer. O zaman örfe uymak (yani dine ve akla uygun diyet borcunu) ona (öldürülenin velisine) ihsan ile (güzellikle) ödemek gerekir.” el-Bakara 2/178.

iyileşmesine katkı sağlayacak ve kalan kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinin yeniden düzelmesine fırsat verilmiş olacaktır.¹⁶²

Bakara suresinin bir başka ayetinde¹⁶³ ise boşanmanın iki kere gerçekleşebileceği, sonrasında ya iyilikle (marufla) evliliği devam ettirmek ya da güzel bir şekilde (ihsanla) ayrılmanın tercih edilmesinin öğütlendiğini ifade etmek mümkündür. Boşanma Arapça tabiriyle talak, evliliği sonlandıran ve tasvip edilmeyen bir durum olarak bilinmektedir. Mezkûr ayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Maruf ve ihsan kavramlarının “bir işin veya fiilin en mükemmel, dosdoğru ve sapasağlam yapmak” anlamları göz önüne alındığında birbirine benzeyen içerikleri barındıran iki kavram olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim muhsin olan kişinin, yaptığı fiil, ibadet, davranış ve tutum yani her türlü eylemini aşkın olanı görüyormuş gibi hareket ettiği düşünülürse o kişinin yaptığı tüm eylemlerini Maruf ile (iyi ve güzel) icra etmesi beklenir. Boşanma konusunda da bu kelimelerin içerdikleri (en iyi, güzel) mefhumlara göre hareket edilmesinin sürecin sağlıklı bir şekilde nihayete ermesini sağlayacağı söylenebilir.

İhsan kavramının kişinin fiil, davranış ve tutumlarının her birini kapsayan mefhumlara sahip bir mahiyet barındırdığından dolayı bu kavramın nispet edildiği kimseler Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur; “Allah'a kulluk edin, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın. (Sırayla) ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolda /sokakta kalmışa ve ellerinizin altında bulunan (hizmetkarlara) ihsanda bulunun, (iyilik edin). Allah, kendini beğenenleri ve böbürleneni sevmez.”¹⁶⁴ Zikredilen bu ayette ve diğer ayetlerde Allah'ın ihsan ilkesini; kişinin ilişki içinde bulunduğu kimseleri yakından uzağa doğru bir sıralamayla, kimlere nasıl bir şekilde tatbik edileceğini açıkladığını söylemek mümkündür. Böylece ihsanın sadece insanlardan bir kısmına özgü olmayıp, her kesimden tüm kişileri ihsan şuuruyla hareket ettirmeyi isteyen bir din olan İslam diniyle karşılaşılmaktadır.

Nitekim İslam dini, insanları hakları bakımından eşit kabul etmekle birlikte Cahiliye döneminde çeşitli baskı ve zulümlere uğrayan kölelere karşı müminlere, köleleri kendilerinin kardeşymiş gibi onlara davranmayı emretmiş, hizmetçi ve işçilere daha fazla ayrıcalıklar tanımış, bir iş sonucunda yaptıkları iş biter bitmez o işçinin hakkının, ücretinin verilmesini emretmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca mümin olan birinin aynı zamanda muhsin olma özelliğine de sahip

¹⁶² Seyyid Kutub, *Fizilali'l- Kur'an*, çev. Vahdettin İnce Salih Uçan (İstanbul: Dünya Yayınları, 1991), 1/258.

¹⁶³ “Boşanma iki defadır. Bundan sonrası ya Marufla tutmak ya da ihsanla salıvermektir.” el-Bakara 2/229.

¹⁶⁴ en-Nisa 4/36.

¹⁶⁵ Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlakı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), 128,142.

olması için her türlü çabayı göstermesi, bunun da yolunun kişinin kendisine karşı ihsanda bulunarak, kemale varmada kendini gerçekleştirme istikametinde ihsan ile davranmanın lezzetini tadıp, insanlara ise mevki, ırk, dil, renk, zayıf, güçlü v.b. niteliklerini gözetmeden herkese her türlü davranış ve fiilde ihsan ile hareket etmeyi şiar edinmesidir.

Nitekim bu ifadeleri dolaylı olarak destekleyici ve pekiştirici bir katkısı olması açısından ihsan kavramı hakkında bazı müfessirlerin Bakara suresi 195. ayetiyle ilgili açıklamalarına yer vermek uygun olacaktır. Yüce Rabbimiz (c.c.); “Her türlü hareketinizi ihsan üzere (tam ve noksansız) yapın. Çünkü Allah muhsinleri sever.”¹⁶⁶ buyurmaktadır. Burada geçen ihsan kavramını bazı müfessirler “Taatlara yapışmakla amellerinizi güzelleştirin,”¹⁶⁷ “Amellerinizi ve ahlakınızı güzelleştirin.”¹⁶⁸ şeklinde yorumlarken; bir kısmıysa “Taat makamlarının alasıdır,”¹⁶⁹ “Her hususta ihsan ile, iyilikle muamele edin yaptığınızı güzel yapın”¹⁷⁰ biçiminde belirtmişlerdir. Kur’an-ı Kerim’in sadece bu ayetinde değil birçok ayetinde¹⁷¹ ihsanın bir işi sapasağlam eksiksiz ve güzel bir biçimde yapma anlamında kullanıldığı görülmektedir. Başka açıdan bakılacak olursa kişi ihsanı yalnızca kendi yaptığı amel ve fiillerde değil, başkalarının işlerini yaparken de onların işini ihsanla yapmak yani “kişinin işinde mevcut olan iyilik”¹⁷² manasında da kullanıldığını zikretmek mümkündür. Genel olarak ihsan kavramının aşkın varlığa ve kişiye göre kullanıldığında farklı mefhumlarda kullanıldığını zikretmiştik.

İhsanın çeşitli ayetlerde farklı söz kalıplarıyla gelmesi genel olarak kişinin ihsan kavramının barındırdığını mefhumlara göre hareket etmesini her daim güzel tutumlardan, iyiliklerde bulunmaktan uzak kalmamalarını hem dünyada hem de ebedi olan ahiret hayatında mesrur olmalarının yollarını göstermek amaçlıdır.¹⁷³ Böylece bir kişi Kur’an-ı Kerim’de yapılması emredilen ihsan kavramını, yapılan her çeşit iyilik, yaptığı her eylemi mükemmel bir biçimde gerçekleştirerek, Allah’ı müşahede ediyormuşçasına ve her daim Allah’ın kendisini müşahede ettiğini düşünerek hareket etmesiyle imanını pekiştirip ihsanı iş, fiil, davranış ve tutumlarının tamamında icra etmesiyle, sadece belirli ibadetlerden sınırlı olmadığını bilakis kişinin kalbi, zihni ve hissi her alanda ve eylemde yer bulmasıyla ancak

¹⁶⁶ el-Bakara 2/195.

¹⁶⁷ Âlusi, *Ruh’ul-Meani fi Tefsiri’l-Kur’ani’l-Azim ve Sebi’l-Mesani*, 2/78.

¹⁶⁸ Muhammed İmâdî Ebû’s-Suûd Efendi, *İrşâdu’l-Akli’s-Selim ilâ Mezâye’l-Kitabi’l-Kerîm* (Kahire-Mısır: Daru’l-Mushaf, ts.), 1/205.

¹⁶⁹ Kesir, *Tefsiru’l-Kurani’l-Azim*, 1/230.

¹⁷⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/20.

¹⁷¹ el-Maide 5/13; Nisa 4/125; Hud 11/7; Mülk 67/2 v.b.

¹⁷² İsfehani, *Müfredat (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 285.

¹⁷³ Altınışık, *Kur’an’da İhsan Kavramı*, s. 23.

ihsan kavramının sahip olması gereken mefhumu ifade edeceği kanaatindeyiz. Genel itibariyle Kur'an-ı Kerimde ihsan; güzel davranmak, iyilik yapmak, en iyi şekilde yapmak anlamının birçok ayette geçtiği görülmektedir. Bu Kur'an'ın güzel ahlaklı, muhsin vasıflarının hemen hemen tümünün bu kavramın mefhumunun anlaşılması ile mümkün görünmektedir. Nitekim en iyi şekilde bir işi, fiili, ameli veya davranışı ifa etmek ancak muhsin ve güzel ahlaklı yani erdemli bir kimsenin yapabileceği bir olgu olmaktadır. İslam bilginleri tarafından tahlil edilen tüm bu ayetlerde, ihsanın iyilik yapmak, Allah'a karşı şuurlu bir kulluk ile en iyi şekilde, sapaşğlam amellerde bulunmak anlamında farklı formlarda geçtiği müşahede edilmektedir. Ayrıca İslam bilginleri, ihsan kavramının insanın Allah ile olan irtibatını derinleştiren, tüm ibadetlerinde ve amellerinde daha üstün bir şuurla hareket etmesini sağılayan bir kavram olduğunu vurgulamaktadırlar.

Böylece Kur'an-ı Kerimde ihsan kavramı hakkındaki bir kısım ayetleri İslam bilginlerinin yorumları ışığında ele almaya çalıştık. Nitekim ihsan kavramının başlı başına geniş bir kavram ve bunun Kur'an-ı Kerim yani İslam kaynakları arasındaki en önemli ana kaynağıımızda yer alması bu kavramın tüm detaylarıyla ele alınmasının konumuzun sınırlarını aşabileceği ihtimali göz ününde bulunduğundan bu kadar bilgi ve açıklamaların yeterli olacağı öngörülmektedir. Genel itibariyle ihsanın çeşitli ayetlerde ve kaynaklarda ne gibi anlamlarda kullanıldığını müfessirlerin, İslam bilginlerinin yorumlarıyla incelemeye çalıştık. Bu kısımdan sonra ikinci ana kaynağıımız olan sünnetin sözlü ifadesi olan hadislerde ihsan kavramı incelenmeye çalışılacaktır.

1.4.2. Hadislerde ihsan

Her kavramın bir ilimde veya kaynakta çeşitli bağlamlarda kullanıldığı ve farklı, benzer mana alanına sahip olduğu yadsınamaz. İhsan kavramının da kapsamlı bir alanı ihtiva ettiği, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlaki ilkelerinin içerisinde yer aldığı görülmektedir. Böylelikle hadisler de İslam dininin temel ana kaynaklarından ikincisini oluşturması hasebiyle Kuran-ı Kerim'deki ayetlerin tefsir edilmesinde temel kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamberin (s.a.v.)'in çeşitli ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgili açıklamalarda bulunmuş, ayetleri tefsir etmiştir. Dolayısıyla Kuran-ı Kerim'in ilk müfessiri olan Hz. Peygamber'in sözlerinin, uygulamalarının, fiillerinin sözlü ifadesi de hadisler olmuştur. Böylelikle O'nun (s.a.v.) yaşamı tahlil edildiğinde itikadı, ibadeti, ahlâkı bağlamında yaşama ilişkin tüm fiilleri, insani ilişkileri ve tüm canlılara karşı takındığı tavır ile ilgili sözleri ve fiillerinin, ihsan mefhumunun bir kişide meydana getireceği en müşahhas ve eşsiz modeliyle karşılaşılmaktadır. Kavramın hadislerde farklı ve

birçok manaya gelebilecek şekilde geniş bir mana sahasına sahip olmasından ötürü tasnif edilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından daha uygun olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle ihsanı hadislerdeki kullanımlarına göre genel olarak üç temel manada açıklamak mümkündür. Temel manalarının ele alınması, ihsan kavramının daha iyi anlaşılmasına ve eğitimde nasıl bir anlam alanına sahip olduğuna katkı sağlaması açısından önemlidir. Böylece konumuzun sınırları aşılmadan hadislerde ihsan kavramının bu üç temel anlamından hareketle nasıl bir mefhuma sahip olduğuna yer verilecektir.

1.4.2.1. İşi sapasağlam, güzel yapma anlamında ihsan

İhsan kavramı, yapılacak şeyin bilgisine sahip olup, o işi sapasağlam bir şekilde yapma, başka bir kimseye iyilikte bulunma,¹⁷⁴ Allah'a kul olabilmek başta olmak üzere her görevi en iyi biçimde, önemli görerek, hakkıyla ve layık olduğu şekliyle yapmak¹⁷⁵ anlamına gelmektedir. Yapılan bir fiilin ihsan mertebesine ulaşması için ferdin öncelikle yapacağı fiilin farkında olması ve onu en münasip, en güzel biçimde yaşamına katması gerekir.

“Muhakkak ki Allah güzeldir, güzeli sever.”¹⁷⁶ Rasulullah (s.a.v.)'in bu hadisinde, Allah'ın zatına dikkat çekmesi sebebiyle, Allah'ın hakikat itibariyle salt güzellik olduğunu, aynı zamanda müminlerin de ferdi olarak kendisini gerçekleştirme istikametinde kemale ulaşmada çaba sarfetmesi ehemmiyetlidir. Nitekim sağlam, orijinal olarak yapılan her davranışı, fiili güzel ve orijinal yapmak kadar o fiillerle muamele görmekte güzeldir. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hadislerinde güzellik yani ihsan hayatın tüm alanında kendini göstermekte olan temel bir ilke olmuştur. İhsan kavramı ile beyan edilen bu güzelliklerden birkaçını zikretmek konumuzun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bunlardan birkaçı şöyle özetlenebilir.

Güzel isim koyma: Kişilerin kendisine konulan isimlerinin karakterleri üzerindeki etkisi olması ad koyacak kimselerin kişiye isim seçme konusunda titiz davranmasını gerekli kılmaktadır. Bu titizliği sadece insana özgü isimlerde değil bazen bir mekân, hayvan veya eşya üzerinde de kendini gösterdiği söylenebilmektedir. Örnek verilecek olursa Hz. Aişe (r.a.) “Rasulallah (s.a.v) çirkin (sevimli ve iç açıcı olmayan) isimleri güzelleriyle değiştirirdi”¹⁷⁷ buyurmuştur. Ayrıca Peygamber (s.a.v.) isimlerin sadece telaffuzu değil anlamının da güzel olmasına önem vermiştir. Hz. Ali oğullarına savaş anlamındaki “Harb”

¹⁷⁴ İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l- Kur'an*, s. 399.

¹⁷⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili (sadeleştirilmiş baskı)*, 5/283.

¹⁷⁶ Hâkim en-Nisabûrî Ebu Abdillâh, *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*, thk. Hamdî ed-Demurdaş Muhammed (Mekke: Mektebetü'l- Asriyye, 2000), 1/26.

¹⁷⁷ Tirmizî, "Edeb", 66.

adını vermek istemiş fakat Rasulallah (s.a.v.), O'nu uyararak bu isim yerine "iyilik ve güzellik" anlamındaki "Hasan" ve "Hüseyin" isimlerini verdiği daha sonra "Onları Harun'un evlatları Őibr, Ő beyr ve M Őebbir gibi isimlendirdiği" bildirilmektedir.¹⁷⁸ İsimlerin Şahsiyet  zerindeki etkisi göz önüne alındığında insanın kendi ismiyle özdeŐleşen bir karakter özelliğine sahip olduğu söylenebilir. Bu vesileyle bir kimsenin ad koymada güzel isimleri tercih etmesi hadislerde tavsiye edilmektedir. Nitekim Ebu'd-Derda (r.a), Rasulallah'ın (s.a.v) Şöyle buyurduğunu rivayet ederek¹⁷⁹ konunun ehemmiyetine dikkat çekmektedir.

Asırlar öncesinde de olduğu gibi insanlar güzel bir ad ile çağrılmayı isteyerek ve anlamca kötü bir manaya gelebilecek adlara sahip olmaktan ve sevdiklerine bu gibi isimleri koymaktan kaçınmıŐlardır. Bu durum günümüzde de varlığını sürdürmüş, insanlar isimlerinin hem manen hem de lafzen güzel ve uygun olmasına  zen göstermiştir. Kişinin isminin onun kiŐilik gelişiminde etki gösterir, karakteri ve ruhsal yapısı üzerinde olumlu veya olumsuz etkiler meydana getirdiği söylenebilir. Böylece kişi eğer kendisine olumsuz bir ad verilmiŐse genellikle o adın manasına göre davranışlar sergileme düşüncesine girmektedir. Böylece kişinin ismi insanın karakter yani ahlakı üzerinde önemli bir tesire sahip olmaktadır. Dolayısıyla kişi güzel bir isme sahip olduğunda ise isminin olumlu manasına göre hareket etme eğilimine girecek ve kendini gerçekleştirme istikametinde biraz daha ilerleyerek muhsince davranışlar edinecek ve sergileyecektir. Güzel bir isim verme hasletinden sonra insana verilecek en önemli ve güzel miras olan, güzel bir ahlak ve eğitim vermekten söz edilecektir.

Güzel Bir Eğitim, Terbiye Verme: Bir insana verilecek en önemli ve güzel mirasın güzel bir terbiye, ihsan ile bezenmiŐ bir eğitim vermek ve bu ahlaka sahip kişiler yetiŐtirmek olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim bir ebeveynin çocuğuna vereceği eğitim ve terbiye onun dünyasını da ahiretini de Őekillendirmede etkilidir. Bu yüzden verilecek eğitim ve terbiye öncelikle anne babanın rol modeliğiyle baŐlanmalıdır. Nitekim Nebevi  ğretide de öğretilmek istenenin öncelikle kişinin kendisi üzerinde tatbik etmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Kişi  ocuğa veya başka bir kimseye kazandırmayı istediği fiil, iş, davranış ve tutumları öncelikle kendisinin yaşaması ve uygulaması daha sonra o kimseye bu fiilleri kazandırma yoluna baŐvurabilir. Bu rol model yani örnek olma, güzel ahlakı kazandırmanın önemine ilişkin Rasulallah (s.a.v.) Şöyle buyurmuştur. "Hiçbir baba, evladına

¹⁷⁸ Muhammed İbn İŐh k, *Kitabu's-Siyer ve'l-Meg zi*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Daru'l Fikir, 1978), s. 247.

¹⁷⁹ "Sizler kıyamet günü isimlerinizle ve babalarınızı isimleriyle  ağrılacaksınız  yleyse isimlerinizi güzel yapın." Süleyman b. el- EŞ' s b. İŐhak es-Sicist ni el-Ezdi Eb  Dav d, *Sünen-i Ebi Dav d*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l- İslâmiyye 2004), "Edeb", 69.

güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermemiştir.”¹⁸⁰ Hadise bakıldığında evlatlara ihsan anlayışıyla güzel bir eğitim vermek onlara davranış ve eylemlerini en sağlam, en iyi ve özgün biçimde gerçekleştirmeyi öğretmenin en kıymetli ödüllere biri olduğu ifade edilebilir. Hayır ile, yetinmekle, tahammülle, toleransla, zarafetle ilim ve irfanla büyütülen kuşaklar, erdemli ve aydınlık bir geleceğin esasını inşa etmek manasına geldiği de söylenebilir. Aynı şekilde, ebeveynlerin yaşlılık çağlarını huzur ve rahatlık içinde geçirmelerinin de ihsan ile yetiştirdikleri çocukları sayesinde mümkün olabileceği öngörülmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) naklettiğine göre, Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Kim üç kız çocuğunun geçimini üstlenir, onları güzelce terbiye edip evlendirir ve onlara güzel davranırsa ona cennet vardır.”¹⁸¹ Resulullah (s.a.v), cahiliye devrinde kız çocuklarını değersiz gören ve geçim sıkıntısı bahanesiyle öldürenlere karşı, kız evlatlara sevgi ve şefkatle yaklaşmanın ehemmiyetini farklı ifadelerle belirtmekle beraber çocuklara yapılması gereken iyilikleri de çeşitli şekillerde ifade etmiştir.¹⁸²

Güzel Bir Faaliyete Öncülük Etmek: Kişinin dünyada yapıp ettiği her fiil, iş, davranış ve tutumdan sorumlu olacağı İslam dininin temel kaynaklarında belirtilmektedir. Kişinin yaptığı her fiil, iş ve davranışın şuurlu bir şekilde yapılması, yaptığı fiil, iş veya davranışın iyi veya kötü olarak değerlendirilmesine olanak sağlaması açısından önemli görülmektedir. Dolayısıyla kişi hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonraki dönemlerde bir iz, eser bırakma imkanına sahiptir. Kişi gerçekleştireceği fiil, iş, davranış ve fiilleri ihsanın sapaşğlam ve güzel yapma mefhumundan hareketle eylemlerini gerçekleştirerek iyilik ve güzelliklerin icra edilmesinde başrolde yer alırsa kendisinden sonra gelen kimselerde o kişinin başlattığı fiil, iş, davranış ve eylemleri sürdürmelerine vesile olabilecektir. Böylece hem ilk kişi hem de sonradan bu faaliyete katılan kimselerin ihsan ile hareket etmeleri sonucunda iyi eylemlerini arttırmış olacakları ve buna öncülük eden kişinin de sonrakilerinde sevaplarına nail olacak ve bu döngü kartopu misali çoğalarak devam edecektir. Bu yüzden kişinin fiil, davranış ve tutumlarını ihsan ile yapmaya özen gösterip kötü davranış ve fiilleri yapmaktan kaçınması beklenmektedir. Nitekim bununla ilgili olarak

¹⁸¹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 120, 121; İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 3/96.

¹⁸² Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: İyilikte bulunma, ihtiyaçlarını karşılama, maddi ve manevi zorluklarına sabır göstermek, yeme-içme ve giyinme ihtiyaçlarını gidermek, evlenmelerine yardımcı etmek ve güzel bir terbiye vermek, koruyup gözetmek, merhametle davranmak, onlara kefil olmak, güzel bir muhabbet ortamı sunmak ve onlar hakkında Allah korkusunu taşımak. İbn Hacer, bu sayılan vasıfların hepsinin “ihsan” kavramına dahil olduğunu söyler. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Anakara: Akçağ Yayınları, 1988), 2/496.

Rasulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Kim İslâm'da güzel bir işe öncülük ederse hem kendi yaptığı için sevabını hem de kendisinden sonra o işi yapanların sevaplarını alır. Ne var ki, o güzel işi yapanların sevaplarından da hiçbir şey eksilmez.”¹⁸³

Borcu Mükemmel Biçimde Eda Etmek: İslam dininde borç alıp verme gibi konularla ilgili birçok ayet ve hadise rastlanılmakta borç alıp verme, alışveriş gibi ilişkilerde kişinin ihsan ile hareket etmesi istenmiştir. Nitekim Rasulullah (s.a.v.); “Satarken, alırken, alacağını talep, borcunu eda ederken seha (ve suhulet) gösteren kimseye Allah rahmet eylesin!” buyurduğu nakledilmektedir.¹⁸⁴ Hadiste de görüldüğü gibi alışveriş ve borç alıp verme konusunda güzel davranmaya, borcu veya alacağı güzel, sağlam yani ihsan mefhumuna uygun bir şekilde yapılmasının teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kişinin öncelikle borçlanırken ödeyemeyeceği meblağlarda borçlanmaması ve aldığı borcu vaktinde eksiksiz olarak iade edeceği şekilde bir yöntem tercih etmesi beklenmektedir. Ayrıca borç veren kimsenin de verdiği borcu başa kakmadan vermesi ihsan ile hareket etmesinin göstergesidir. Ayrıca kişinin, borçlunun durumunu göz önüne alarak borcun vaktini erteleme veya bağışlama gibi davranışlar sergilemesi ihsan ile hareket ettiğini göstermektedir. Nitekim bununla ilgili Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur; “Allah Teâlâ'nın kendisini kıyamet günü sıkıntılardan kurtarmasını isteyen kimse, borcunu ödeyemeyen kişiye ya mühlet versin ya da borcunu siliversin.”¹⁸⁵

Yukarıdaki zikredilen ihsanın bir fiili, işi, ameli, davranış ve tutumu yani her türlü eylemde güzel ve sapaşğlam yapma mefhumu ifade edilen bu hasletlerden, güzel bir ad koyma, güzel bir eğitim terbiye verme, güzel bir faaliyete öncülük etmek ve borcu mükemmel biçimde eda etmek şeklinde ifade edilmiştir. Mezkûr hasletlerde ihsan kavramının her daim kişinin yaptığı ve yapacağı tüm amel, iş, eylem ve davranışlarda ihsan üzere hareket etmeyi yani eylemleri sağlam ve güzel yapmayı esas almanın önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca zikredilen bu hasletlerin dışında birçok hasletin daha mevcut olduğu fakat bunların detaylı bir şekilde ele alınmasının konumuzun sınırlarını aşabileceği ihtimalinden ötürü diğerlerini kısaca şöyle belirtmek mümkündür: Her ameli/fiili güzel yapmak, güzel davranış, tekfin ve defnetmeyi güzel yapma, güzel ahlak ve güzel kelimadır. Ayrıca terbiye güzelliği yani edep ve ihsan da bu güzelliğlerden bir tanesidir ve içeriğinde giyinme, selam verme, yiyip içme ve uyku adaplarını barındırır. İhsanın bu manada

¹⁸³ Müslim, "İlim", 15.

¹⁸⁴ Buhârî, "Buyu", 16.

¹⁸⁵ Müslim, "Müsakat", 32.

kullanılan mefhumu açıklanan kısımlarda birçok hadis ile desteklenerek çeşitli hadis kaynaklarında geçmektedir. Bu manadan sonra yaygın olarak da kullanılan ihsanın iyilik yapma anlamından bahsedilecektir.

1.4.2.2. İyilik yapma (insana ve diğer canlılara iyilikle davranma) anlamında ihsan

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde kişinin yapması emredilen iyiliğin, salih bir amel, dini bir görev ve yaşamını kulluk etmesine vesile kılan bir prensip, davranış olduğu söylenebilir. Bu fiil, iş, davranış ve tutumlar sayısız ve çok çeşitlidir. Bu eylemlerin bir yarışma heyecanı içerisinde yapılması hadislerde çokça zikredilip methedilmiştir. Her insanın yapabileceği bir iyiliğin (ihsan) olduğu ve bunu başka kimselere de tavsiye edilmesinin önemine hadisler yer vermektedir. Nice hadislerde kişilerin iyilik ve yardımlaşmaya teşvik edilmesine ilişkin çeşitli müjdelere verilmektedir. Zira dinin en mühim niteliği kişiyi iyiliğe, hakikate, doğruluğa, huzur ve kardeşliğe davet etmesidir. Hadislerde, iyilik ve kötülüklerin niteliği, eylem ile niyet bağdaştırılarak bir fiilin iyi veya kötü olduğunu belirleyen şeyin o işin, eylemin kaynağındaki niyet olduğu bu sebeple de "Ameller niyetlere göredir."¹⁸⁶ hadisinin amellerin, iş, fiil, davranış ve tutumların konumunu belirlemede bir temel yapı taşı olduğunu söylemek mümkündür.

Rasulullah (s.a.v.) bu hadisiyle amellerin niyetsiz yorumlanamayacağı ve sadece onunla kıymet göreceklere neticesine ulaşılabilir. Böylece niyet, ferdin kendisine özgü olması ve niyet edilenin değerinin niyeti yapana göre belirlenmesinden dolayı şahsidir.¹⁸⁷ Hadislerde ihsanın kullanıldığı iyilik yapma, güzel davranışta bulunma anlamına dair şu hadisleri de zikretmek mümkündür: "Müminlerin imanca en kâmilleri, ahlakça en güzel olanlarıdır ve sizin en hayırlınız hanımlarına en hayırlı olanınızdır."¹⁸⁸ Senden sılayı kesene sıla et. Sana kötülük edene iyilik yap. Hak ve doğruyu söyle, aleyhinde olsa bile."¹⁸⁹ "Kim

¹⁸⁶ Tirmîzî, "Fedâilü'l- Cihad", 16; en-Nesâî Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesâî* (Mısır: Şeriketü ve Mektebetü Mustafâ el- Bâbi'l-Halebî, 1383/1964), "Tahâret", 60, "Talâk", 24; İbn Mâce, "Züh'd", 26; İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 25, 43.

¹⁸⁷ Gündüz, *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâlî örneği)*, s. 65.

¹⁸⁸ İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 16/114 (No. 10106).

¹⁸⁹ Bu ve benzer hadisler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28/654, (No. 17452); Taberânî Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el- Lahmi, *Mu'cemü'l- Evsat*, thk. Tarık b. İvezullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el- Huseynî (Kahire: Dâru'l- Harameyn, h. 1415), 1/ 279, (No. 909).

kızları yüzünden bir şeye müptela olur da onlara iyilik yaparsa, onlar o kişiye cehennem ateşine karşı bir perde olur.”¹⁹⁰

Bu hadislere bakıldığında genel olarak kişinin ihsanla (iyilikle) hareket ettiği müddetçe olgun bir ahlaka, kişiliğe sahip olacağı, kendisiyle iletişimini kesen kişiye hatta ona kötülük edene bile iyilikle davranmanın gerçek manada ihsan olduğuna dikkat çekildiği söylenebilir. Kişinin ihsan ile hareket ederek insanlara davrandığı sürece daha dünyadayken dahi bunun mükafatının olacağı belirtilmektedir. Nitekim Enes (r.a.), Rasulullah (s.a.v.)’in: “Rızkının bol olmasını ve ömrünün uzun olmasını isteyen kimse, akrabasını gözetsin (onlara iyilikte bulunsun)”¹⁹¹ buyurarak bir kimsenin kazancının bol ve ömrünün uzun olmasını isteyenine akrabasına ihsan etmesiyle irtibatlandırılmıştır. Ayrıca ferdin ihsan ettiği için sevinmesi onun imanının belirtisidir. Bu konuda Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur; “Kim bir iyilik yaptığında seviniyor, bir kötülük yaptığında ise üzülyorsa, o mümindir.”¹⁹² Müşahede edildiği gibi hadislerde ihsanın (iyiliğin) kaynağı iman, sonucu ise Yüce Allah’ın rızası, Peygamber (s.a.v.)’in sevgisi ve muhabbeti en sonunda ise cennet olmaktadır. Böylece ihsanın mevcut anlamına ilişkin çeşitli hadis ve değerlendirmelere yer verilmiş olmakla birlikte bir sonraki anlamına ilişkin de çeşitli hadisler ve tahlillere yer verilerek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.

1.4.2.3. Allah’ı görüyormuşçasına kulluk etmek anlamında ihsan

Aşkın varlık olan Allah’ı görüyormuş gibi kulluk etmek, kişinin her fiil, amel, iş, davranış ve tutumunu en sağlam, güzel bir biçimde, önem vererek hakkıyla, layık olduğu şekilde yapması şeklinde anlaşılabilir. Böylelikle kişi kulluk vazifesini yerine getirdiği esnada aşkın varlığın kendisini gördüğünü, günlük yaşamındaki tüm fiillerini, işlerini, davranış ve tutumlarını gözetlediğini düşünerek hareket edip her türlü eylemini titizlikle icra etmesi kaçınılmaz alabilmektedir. Kişinin kendisine ve diğer kişilere karşı olan fiil ve davranışlarında Allah’ın kendisinin gönül, duygu ve düşüncelerinden geçen tüm şeylerden haberdar olduğunu ve kendisine O’nun şah damarından da daha yakın olduğu bilinciyle hareket etmesi mühimdir. Nitekim kişi iman ve İslam’dan sonra ihsan derecesine yükselmekte, yaratıcının kendisine şah damarından daha yakın olduğu şuuruyla hareket etmesi görüyormuş gibi O’na ibadet etmesini gerektirmektedir. Fakat kişi bu şura ulaşmada

¹⁹⁰ İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 41/120 (No. 24572); Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar bi Nakli'l Adli Ani'l-Adli*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabiyyi, 1955), 4/2027 (No. 2629).

¹⁹¹ Müslim, "Birr", 20; Buhârî, "Edeb", 12.

¹⁹² İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 4/399.

zorlanırsa o halde Allah'ın kendisini gördüğü bilerek ibadet etmek durumundadır. Kişi aşkın varlığa yakın olma, onu görüyormuş gibi bir şuura sahip olmayı hedefler ve bazı ritüeller, fiiller vesilesiyle bunu gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu ritüellerden biri olan namaz ibadeti kişi ile Yaratıcı arasında manevi bir bağ oluşturmada etkin rol üstlenmektedir. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Bir kulun Allah'a en yakın olduğu an, secdede bulunduğu zamandır. Öyleyse orada çok dua edilir.”¹⁹³ Dolayısıyla kişi dosdoğru bir şekilde namaz ibadetini eda ettiğinde dünyayı arkasında bırakarak Allah'ın huzurunda bulunmasıyla ihsanın doruğuna vasıl olabilmek fırsatını elde etmektedir.

Rasûlullah (s.a.v.)'in Cibril hadisinde “Allah'ı görüyormuşçasına ona kulluk etmek” olarak ifade ettiği ihsanın; kişinin gönlü ve davranışlarıyla Allah'a yönelmesi, O'nun yüceliğini unutmaması ve Allah'ın huzurundaymış gibi yaşaması şeklinde anlaşılabilir. Nitekim kişi bu dereceye erişir de kulluğunu bu şekilde yerine getirirse, kişinin gönlünde olan durumlar, dili ve başka uzuvlarıyla işlediği iş, amel veya fiiller güzelleşecektir. Ancak bu durumlar kişinin erdemli ve aşkın olana ulaşmada istikamet üzere olmak kaydıyla kendini gerçekleştirmesiyle mümkün olmaktadır. Zira bu durumun kişinin Allah'a bakıyormuş, yücelik ve ululuğunun karşındaymış gibi kulluk etmesiyle ortaya çıkacağı dile getirilmiştir.¹⁹⁴

Ayrıca Rasûlullah (s.a.v.) bazı hadislerinde ihsanın Cibril hadisindeki manasını zikreder ve arkasından bu mefhumun ibadet ve davranışlara nasıl yansımaları gerektiğini tasvir eder; “Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibadet et; sen O'nu görmesen de şüphesiz o seni görmektedir. Kendini ölümlerden say, mazlumun bedduasından kork, çünkü o kabul edilir.”¹⁹⁵ Burada mezkûr olan ve diğer birçok hadiste Rasulullah (s.a.v.) en yüksek mertebede kul olma bilincini, Yaratıcıyla her zaman beraberlik durumunu, O'nun insanoğluna şah damarından daha yakın olup gizlice ve apaçık insanın her durumuna hâkim oluşu ve bu yakîn olma durumunun onda meydana getirdiği duygunun ihsan ile ifade edildiği söylenebilir.

Sonuç olarak ihsan hadis rivayetlerinde birçok kez geçen kavramlardan birisi olmakla beraber bu kavramın bizzat canlı örneği her fiil, iş, davranış ve tutumuyla yani yaşamda canlı tezahürü Peygamber (s.a.v.)'dir. Nitekim O (s.a.v.) insanlara karşı hoşgörülü,

¹⁹³ Müslim, "Salât", 215.

¹⁹⁴ Takiyüddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî İbn Dakîk'l-İd, *Şerhu'l-Erbaini'n-Neveviyye fî'l-Ehâdîsi's-Sahîhati'n-Nebeviyye* (Beirut: Müessesetü'r-Reyyân, 2003), s. 31.

¹⁹⁵ Beyhâkî, *Şuabu'l- İman*, 7/349.

yardım eden, iyilik yapan, ihtiyaçlarına cevap veren ve yaptığı her fiili sapasağlam yapan, insanlığa tüm özellikleriyle ihsan modeli olmada eşsiz bir örnek olmuştur. Hadislerde kişinin ihsanı ne şekilde yapması ve kimlere karşı icra edeceği bildirilerek kişinin ihsan mefhumunu kavrayarak aşkın varlığı tıpkı karşısındaymış gibi görme anlamından hareketle yapacağı her işi, ameli ve fiili bu şuurla yapmaya sevk etmesi beklenmektedir. Bu seviyeye gelmek ise kişinin kendisini gerçekleştirerek aşkın olana ulaşma arzusuna ihtiyacını doğurmaktadır.

Nitekim kendini gerçekleştirmenin nasıl olabileceği ve gerçekleştiren kişinin ne gibi özellikler özünde barındırdığını aşkın varlığa vasıl olmuş bir şahsiyetin, örneğin, rol modelin bulunması ehemmiyet taşımaktadır. Bu şahsiyet, rol model ise hiç şüphesiz yaşam biçimiyle her alanda iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarıyla aşkın varlığı görüyormuşçasına hareket ederek ihsanın vücut bulmuş halini oluşturan Hz. Peygamber (s.a.v.) olduğunu zikretmiştik. Peygamber (s.a.v.)'den aktarılan mesajların, rivayetlerin yerine getirilmesiyle kişinin kendisini gerçekleştirebilmesi kolaylaşabilmektedir. Dolayısıyla kişinin kendisini gerçekleştirme istikametinde olması kendi potansiyellerini en üst seviyede kullanma, kendisini tanıma, varoluş amacını sorgulamaya sevk etmektedir. Böylece kendini gerçekleştiren veya bu istikamette ilerleyen kimsenin her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunda aşkın varlığı görüyormuş gibi hareket etmesinin mümkün olduğu anlaşılabilir. Bu ise kişinin kendisini bilmesi, tanınmasıyla kendini gerçekleştirme istikametinde olması böylelikle de aşkın varlığı bilmesini ve O'na ulaşmak için yaşamının tümünde ihsanı gözeterek ancak O'na erişilebileceğini göstermektedir.

Dolayısıyla kişi kendisini bildikten sonra aşkın varlığı bilmesinin, tanınmasının önünün açılacağına işaret edilmekte kendisini gerçekleştirmenin önemi pekiştirilmekte ve bu amaçla da kişinin tüm eylemlerinde O'nu görüyormuş gibi hareket etmesi teşvik edilmektedir. Buna göre kişinin aşkın varlık tarafından denetlendiğini, görüldüğünü düşünmesi tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarında ihsanın bu anlamının kullanıldığını göstermektedir. İhsan kavramının çeşitli mefhumlarda kullanılmasıyla ilgili birbirine benzeyen veya farklı olan birçok hadisi içerdiği gözlemlenmektedir. Konumuzun sınırlarının aşılması amacıyla bu hadislerden sadece birkaçı zikredilip ele alınmaya çalışıldı. Konumuzun bir sonraki kısmında ise ihsan kavramına ilişkin tanımların tahlil edilmesinin özellikle de tasnif edilerek incelenmesinin konumuzun muhtevasının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını söylemek mümkündür.

1.5. Tanımları

İhsan sabit manası bulunan tek veya sadece birkaç manadan oluşan bir kavram olmamakla beraber geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Kavramın klasik dönemden günümüze kadar İslami ilimlerde ele alınan bir konu olmayı sürdürmektedir. Günümüze kadar süregelen bir konu olmasında onun İslam dininin temel kaynaklarında yer alan bir kavram olmasının yanında köken olarak da Arapça bir kavram olmasının etkisi yadsınmamaktadır. Böylece ihsanın çok geniş bir anlam repertuarına sahip olmasının önu açılmış, ihsanın statik yapıda bir mefhuma sahip olmasını güçleştirmiştir. Dolayısıyla İslam bilginleri ihsan kavramını sözlük ve lügat manalarına göre tanımlamalarına rağmen bunlar dışında çeşitli birçok manalarının olduğu, bazen bir ayette bile farklı biçimlerde bir anlam veya tanıma sahip olabileceği söylenebilir. Bunlar kimi zaman genel olarak tarif yapılan ihsanın kavramsal karşılığını kapsarken, bazen de öznel olarak o düşünürün inancına, yaşam tarzına göre tanımlanmasına sebep olmuştur. Böylece tanımların oluşumunda bilginlerin yaşam sürdüğü zaman dilimi, bilgi, fikir ve uygarlık farklılıkları da tanımların çeşitli mefhumlarda ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İhsanın etimolojik boyutu altında yapılan tüm anlam ve açıklamaların bu kavramın farklı mefhumlarda ve dillerde birçok manası olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla geniş bir anlam alanına sahip olmasından ötürü ihsanın üç kısımda kategorize edilmesi ihtiyacı hasıl olmaktadır. Bu kategoriler şunlardır: İlk kategoride ihsanın, güzel işler yapmak, iyilik etmesi, davranması şeklinde tasnif edilirken, ikinci kategoride iyi, salih amel, eylem ve fiilleri yapmaktır. Üçüncü kategoride ise herhangi bir işi, ameli ve davranışı en kaliteli şekilde yerine getirmek, yapmak olarak tasnif edilmeye gayret edilmiştir. Bu kategorilerdeki anlamlar çeşitli ayet ve hadislerle beraber İslam bilginlerinin yorumlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır. İslam bilginlerinin ihsanı birbirine benzer farklı anlamlarda birden fazla kez tanımlaması, zikredilen anlam ve yorumların çeşitliliğine vesile olmuştur. Böylece ihsanın bu anlam ve yorumların çeşitliliğinin daha iyi anlaşılması için üç kategoriyle tasnif edilmesinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır. Bu kategoriler arasında birbirine anlamca yakın lafız veya manalar olabileceği fakat üzerine düşünüldüğü zaman her kategorinin kendine özgü kullanılan mefhumlarını olduğu anlaşılabilir. Nitekim ilk kategoride ihsanın, kişilerin güzel veya iyi olan işler yapması, iyilik yapması, davranması gibi manalarda kullanılacağını, ikinci kategoride ise bir işi güzel ve iyi yapmak, amel ve davranışlarımızı bu şekilde yapmak şeklinde anlaşılması beklenmektedir. Son olarak ise üçüncü kategoride yapılması planlanan işin, amelin, fiilin veya davranışı en iyi, mükemmel bir şekilde yerine getirmektir. Zira bir

eylem, iş, fiil bazen zahirde güzel görülebilirken gerçekte onun sapaşğlam yapıp yapılmadığı gözden kaçabilmektedir. Burada zahiren güzel görülebilen bir şeyin aslında güzel, en iyi ve sapaşğlam bir temeli olmayabileceğı şu örnekle ifade edilebilir. Bir kişinin, namaz ibadetini zahiren kusursuz bir şekilde ifa ediyor gibi görünmesi; kıyamını, rükûsunu ve secdesini muntazam yapması mümkün olabilir. Fakat bu namaz, kişinin kalbinde ihlas yani samimiyet ve huşû (saygı ve teslimiyet) olmadan, sadece insanların görmesi için kılınıyorsa, dış görünüşte güzel olmasına rağmen gerçek manada ihlas seviyesine erişmemiş olabilmektedir. Bu ise yapılan fiilin, işin, ibadetin, davranışın özü itibarıyla muteber bir şekilde yapılmadığını gösterebilmektedir. Dolayısıyla her iş, fiil veya davranış salt olarak güzel yapılabilir. Fakat kaliteli, iyi ve güzel bir şekilde yapılamayabileceğı manasını da taşıyabilmektedir.

1.5.1. Güzel işler yapmak ve iyilik etmek, davranmak anlamlarında kullanılması

İhsan kavramı kişinin kendisine ve insanlara hatta tüm canlılara iyi davranmasını, iyiliklerde bulunması anlamını ihtiva eden İslam dini açısından da bu şekilde mukabele etmenin övüldüğü bir vecibe olarak görmektedir. Nitekim İsrâ Suresi 23. ayetinde Yüce Rabbimiz; “Ey Peygamberim! Rabbin sadece kendisine ibadet etmenizi, anne ve babaya iyilik etmenizi ve iyi davranmanızı emretti”¹⁹⁶ buyurmuştur. Bununla beraber Nahl suresi 90. ayette “Şüphesiz ki Allah adaleti, iyiliğı, (hususiyile) akrabaya (muhtaç oldukları şeyleri) vermeyi emreder. Taşkın kötülük (ler)den, münkerden, zulüm ve kibirden nehyeder. Size (bu suretle) öğüt verir ki iyice dinleyip ve anlayıp tutasınız.”¹⁹⁷ ayeti ihsanın iyi davranmak ve iyilik etmek anlamlarında kullanılmasına örnek verilebilir. Bu ayetler hakkında özellikle Nahl 90. ayetle ilgili olarak İsfahânî ve Zebîdî, ihsanın adaletin üstünde bir mertebe olduğunu, adaletin verip hakkını almak iken, ihsanın hakkı olandan daha fazlasını verip daha azını almak olduğunu ve böylece adaleti uygulamanın vacip, ihsanı ise mendup şeklinde ifade edip onun gönüllülük üzerine kurulmuş¹⁹⁸ olduğunu ifade etmişlerdir. Fîrûzâbâdî (öl. 1414) ise, ihsanı imanın özü, ruhu ve kemali dolayısıyla da kulluk mertebelerinin en üstünü olarak tanımlamıştır.¹⁹⁹ Netice olarak şunu ifade etmek mümkündür: Adalet kesinlikle olması gereken, yani yapılması elzem olan bir eylem iken, ihsan ise bunu tamamlayıcı ve destekleyici rolü bulunan faziletli bir erdem olmaktadır. Dolayısıyla ihsan bazen bir hak

¹⁹⁶ el-İsrâ 17/23.

¹⁹⁷ en-Nahl, 16/90.

¹⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l- Kur'an*, s. 119.

¹⁹⁹ Fîrûzâbâdî, *Besâir Zevi't- Temyiz fi Letâifü'l- Kitâbü'l- Azîz*, 2/465.

sahibine hak ettiğinin fazlasını vermek veya muhsinin hak ettiğinin daha azını almasıdır denilebilir. Ayrıca hem Allah katında hem de insanlar arasında en üstün olan kimsenin bir yaşam süren kişi yani kulluğunu en iyi şekilde yerine getiren kimse şeklinde ifade edildiğini söylemek mümkündür.

Zikredilen ayetlerde (İsra 23 ve Nahl 90) Allah'ın kendisine kulluktan hemen sonra ebeveyne iyi davranılmasını emretmesi, kişinin anne babası başta olmak üzere, yaratılanı yaratandan ötürü sevmek düsturuyla diğer insanlara da iyi davranılıp, iyilik edilmesinin bir vecibe olduğu anlaşılabilir. Hatta Saîd Havvâ (öl. 1989), ihsanı tanımlarken şöyle bir açıklamada bulunmuştur. Muhsinin kendisine kötülük yapana iyilik yapması gerektiğini, karşılıklı iyiliğin ticaret olduğunu, ihsanın bundan daha geniş bir anlama haiz olduğunu söyleyerek güzel olanı Allah için ve ihlasla yapmak²⁰⁰ şeklinde tanımlamıştır. Kāsımî (öl. 1914) de bu tanıma yakın bir anlamda, farklı bir bakış açısıyla ihsanı şu şekilde tanımlamaktadır; İhsanın güzel yapmak, davranmak olduğunu “hayır karşılığı olarak daha fazlasını vermek, şer karşılığı olarak da karşısındakini affetmektir.”²⁰¹

Bu mefhumlardan hareketle insanın kendisine ihsanda bulunması ve çevresindekilere ihsan ile karşılık verme düşüncesini oluşturduğu veya kuvvetlendirdiği söylenebilir. Mezkûr ayet ve açıklamalardan hareketle insanların hem birbirine hem de Allaha karşı sorumluluklarının olduğu ifade edilmektedir. Nitekim kulun kendisini yaratıcı bilip tanınması, O'nun buyruklarına göre hayatına yön vermesinin tavsiye edildiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak; ihsanın, kişinin Allah (c.c.) ve kullarına karşı mesuliyetlerinin olduğu, bunları her daim iyilikler yapmak ve güzel davranmak gibi erdemli davranışların yerine getirilmesi ile gerçekleştirilebileceği öğütlenmekle beraber kavramın bu bağlamda çok geniş bir kullanım alanına sahip olduğu da söylenebilir.

1.5.2. İyi, salih amel, eylem ve fiilleri yapmak anlamlarında kullanılması

İyi, salih amel, fiil ve eylemi gerçekleştirme manasındaki ihsan kavramı bir önceki başlığımız ile yakın mefhumlar barındırıyor gibi görülebilmektedir. Bu mevzuyu ihsanın tanımları başlığımızın girişinde açıklamaya çalışmıştık. Bu ve bir önceki başlığımız birbiriyle benzer gibi görülse dahi konuyla ilgili ayetler ve İslam bilginlerinin açıklamalarıyla anlatılmak istenen mefhumların birbirinin aynısı olmadığı müşahede edilebilecektir. İhsanın yukarıda ifade edilen iyi, salih amel, eylem ve fiilleri yapmak anlamlarında birden fazla

²⁰⁰ Said Havva, *el- Esas fi't-tefsir*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: 1989), 2/455.

²⁰¹ Muhammed Cemaleddin Kasımî, *Mehasinu't-te'vil* (Beyrut: ts.), 10-11/3851.

ayetin bulunduğunu söylememiz mümkündür. Fakat yalnızca muhtevası ve örnekliliği itibariyle bu kategorideki anlamlara en yakın görülen iki ayetin incelenmesi kanaatindeyiz. Kur'an'ı Kerimde ikinci kategoride geçen anlamlarda kullanıldığı görülen ilk örnek ayette Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “İyi iş, güzel amel yapanlara (ihsan mertebesine erenlere) daha güzel iyilik, bir de ziyade vardır.”²⁰² Ayetteki “güzel, iyi amel” ile kastedileni Elmalılı Hamdi Yazır, Allah'ın rızasına münasip salih ameller yapmak;²⁰³ Neseî (öl. 1310), iman etmek;²⁰⁴ Hâzin (öl. 1341) Allah'a ve Peygamberine itaat etmek,²⁰⁵ şeklinde açıklamıştır. Dolayısıyla bu ifadelerle ilgili olarak fert öncelikle iman ile müşerref olur ve bu imanı vesilesiyle Allah'a ve Resulüne itaat etmekle yükümlü duruma gelir, daha sonra Allah ve Resulünün buyruklarına uyarak rızasını elde etmek için salih, iyi ve güzel fiil ve davranışlarda bulunur. Böylece iman etmenin neden, salih ameller işlemenin ise sonuç olarak karşımıza çıkabileceğini ifade etmek mümkündür.

Son dönem din bilginlerinden *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâlî Kerîm* eserinin yazarı olan Hasan Basri Çantay (öl. 1964) bu ayeti “güzel amel yapanları ihsan mertebesine ulaşanlar”²⁰⁶ şeklinde yorumlamıştır. Burada Allah tarafından kişilerin kendisine ve birbirlerine karşı yaptıkları ve yapacakları her işi, ameli ve davranışı güzel bir şekilde yapmaları öğütlenip bunun sonucunda ise ihsan seviyesine erebilme faziletine kavuşabilmelerinin sağlanabileceği değerlendirilmesi yapılabilir.

Mezkur anlamlara örnek teşkil edebilecek ikinci ayet ise şöyledir. Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: “Bu dünyada iyi hareket edenlere güzel bir mükafat vardır.”²⁰⁷ Bu ayette geçen ihsanı, Kuşeyrî; zamanı verimli değerlendirerek itaatın yani teslim olmanın lezzetine ulaşmak, amel ve davranışlarda muvaffakiyetin yükselmesi, ihsanla yapılan işlerde istikamette devamlılık kabiliyeti ve büyüklerin seviyelerine vasıl olabilmek olarak anlaşılmasının mümkün olabileceğini dile getirmektedir.²⁰⁸ Kişi zamanını mükemmel bir şekilde geçirerek teslimiyetin tadına varmaya çalışarak ibadet, davranış ve tutumlarını düzenlemek, ihsan ile hareket ederek bu durumunu sürekli kılması ve bu şekilde kendini

²⁰² Yunus 10/26.

²⁰³ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2703.

²⁰⁴ Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzil ve Makâiku't-Te'vil (Mecmûatün Mine't-Tefâsîr içinde)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 3/246.

²⁰⁵ Ebü'l-Hasen Alâüddin Ali b. Muhammed Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fî Meânî't-Tenzil (Mecmûatün mine't-tefâsîr içinde)* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 3/246.

²⁰⁶ Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm Tefsirli Kur'ân Meâlî*, Yekta Saraç (ed.) (İstanbul: Risale Yay., 2014), 1/396.

²⁰⁷ en-Nahl 16/30

²⁰⁸ el-Kuşeyrî Ebu'l- Kasım Abdülkerim b. Havazin b. Abdilmelik, *Letâifu'l- İşârât* (Mısır: Merkezü Tahkiki't-Türas, 1983), 2/294.

gerçekleştirme olanağına erişilebilir. Bu mefhuma yakın bir anlamda bir başka İslam bilgini olan Nizameddin Nisâbûrî (öl. 1329) ihsanı şöyle tanımlamıştır: “Şer’an ve örfen güzel olan şeyleri ve mendupları yerine getirmek nicelik ve nitelik yönüyle Allah’a itaatte ileri düzeyde olmaktır.”²⁰⁹ Bu tanım ile Kuşeyrî’nin tanımının birbirine yakın olduğu söylenebilir. Zira Allah’a gönülden teslim olan kimse, O’na ve insanlara karşı tüm davranış ve fiillerinde dikkatlice her işini iyi ve güzel bir şekilde yapmak için çaba göstermesi beklenir. Dolayısıyla farz, vacip sünnet gibi ibadetlerin dışında nafîle ibadetlere de önem vererek Allah’a kul olabilmenin lütfuna erer ve O’nun katında üstün mertebelere erebilmek için gayret gösterir. Ayrıca genel olarak kişi kendini, Rabbini bildiği tanıdığı ölçüde her amelini, işini dürüst güzel ve iyi yapmaya çaba gösterir. Bu düşünceyi destekler nitelikte İbnü’l-Arabî (öl. 1148), *Ahkâmü’l-Kur’an* adlı eserinde ihsanın; ilim ve amelde olduğunu, amelde Allah’ın emrettiği şeyleri güzel yapmak, ilim de ise kulun nefsinin sonradan yaratıldığını ve eksikliğini, Allah (c.c.)’un celalini ve kemalini; hasılı kendisini ve Rabbini tanımak, bilmektir.²¹⁰ şeklinde tanımladığı görülmektedir. Sonuç olarak ihsanın yapılan iyi, salih amel, eylem ve fiilleri yapmak gibi mefhumları içerdiği anlaşılmaktadır. Bu manalar ise bazı İslam bilginlerine göre Allah’a itaat, iman; bazılarına göre ise ilim ve amelde üstün kimselerin seviyesine ulaşmak, dinen ve örfen güzel olan davranışları yapmak şeklinde anlaşıldığı görülmektedir. Kişi salih ameller, fiiller yaparak kendisine ve çevresine karşı dürüst ve samimi olduğunun farkında olmakla beraber yapılacak olan her işi, ameli veya davranışı güzel bir biçimde yerine getirdiği için içsel bir huzur ve mutluluğa kavuşma olanağını da elde edebilmektedir.

1.5.3. Bir işi, ameli veya davranışı en kaliteli şekilde yerine getirmek, anlamlarında kullanılması

Öncelikle Kur’an-ı Kerimde geçen ihsan kavramlarının en fazla bu anlamlarda kullanıldığını²¹¹ zikretmek mümkündür. Bu kategoride önceki kısımda olduğu gibi bazı ayetler ışığında birtakım din bilginlerinin, ihsan hakkında konuyla ilgili örnek olabilecek ayetler ışığında yapmış oldukları genel tanımlardan söz edilecektir. Ayrıca yapılan tanımlar çoğu zaman ayetlerden sadır olan anlamlar gibi görülse de hadislerin de bu anlamların oluşumunda büyük bir payı bulunduğunu söylemek mümkündür. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde ihsan kavramı daha ayrıntılı ve birer başlık şeklinde ileriki kısımlarda

²⁰⁹ Nizameddin Nisaburi, *Gara’ibü’l Kur’an ve Rega’ibü’l-Furkan* (Beyrut: 1980), 14/109.

²¹⁰ İbnü’l-Arabî Ebû Bekir Muhammed b., *Ahkâmü’l-Kur’an* 3/154-155.

²¹¹ Mesela bk. Kurtübî, *el-Camiü Li Ahkami’l-Kur’an*, 10/167.

inceleneceği için bu kısımda sadece en yakın ve örnek teşkil edebilecek birkaç ayet veya hadise değinilecektir.

İfade edilen anlamlara örnek olarak gösterebileceğimiz ayetler şunlardır: “Ki O, yarattığı her şeyi güzel yapandır”²¹² ve “Biz kesinlikle sâlih amelleri en iyi bir şekilde yapan müminlerin mükâfatını zayi etmeyiz.”²¹³ Bu ayetlere bakıldığında Yüce Allah’ın yarattığı, meydana getirdiği ve insanoğluna bahşettiği her şeyi mükemmel olarak ortaya çıkardığı ve kullarının da yaptıkları her fiil amel ve görevde yaptıklarını sapasağlam, en kaliteli bir şekilde yapmalarını istemekle birlikte böyle yapanların ödüllendirileceğinin vurgulandığını söylemek mümkündür. Yüce Allah (c.c.) her koşulda kişinin yapacağı amelleri, fiil ve davranışları en güzel, en iyi yani ihsan ile yerine getirilmesini emrettiği söylenebilir. Nitekim bu konuda Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Yüce Allah, her şeyde ihsanı yazmış, farz kılmıştır. Kısas sebebiyle veya savaşta bir insanı ya da herhangi bir meşru nedenle başka bir canlıyı öldürdüğünüz zaman öldürme işini en iyi tarzda yapın. Hayvan keseceğiniz zaman kesme işini en iyi şekilde yapın. Sizden hayvan kesecek olan kimse bıçağını iyi bilesin, keskinleştirsın ve kurbanını rahatlatınsın.”²¹⁴

Bir kısım müfessirler Kur’an-ı Kerimde geçen ihsanı açıklarken yukarıda zikredilen bu ve bazı hadisleri, kavramın bir amel, iş veya vazifeyi iyi, sağlam ve kaliteli bir şekilde yapmak anlamına geldiğine dair dayanak olarak zikrederek²¹⁵ ihsanı bu anlamda tanımlamışlardır. Örneğin sahabeden Abdullah b. Abbas ihsanı; “farzları yapmak, ihlas sahibi olmak, Allah’ı görüyormuşçasına O’na kulluk etmek, kendin için istediğini mümin kardeşin içinde talep etmek,”²¹⁶ sözleriyle devam eden uzun bir tanımını yapmaktadır fakat yalnızca konumuzla ilgili kısmı örnekte geçen ifadelerdir. Burada kişi yaratıcısının emir ve yasaklarına uyması kendisinden talep edilenlerin yerine getirilmesi ve bu fiilleri yaparken samimi bir şekilde eda etmesinin ehemmiyetine dikkat çekildiği söylenebilir. Ayrıca kişi kendisi için muhakkak iyi ve kaliteli bir iş, eylem talep etmekten aynı şekilde bunu karşısındaki kişi içinde talep etmesinin gerektiği anlaşılabilir.

Ele aldığımız son dönem müfessirimiz Yazır ise, Bakara suresinin 112. ayetini açıklarken ihsan kavramını şöyle tanımlamaktadır: “İhsan; güzellemek, güzel yapmak, yani zatında ve Allah katında güzel olan bir ameli layıkı veçhiyle gereği gibi yapıp o amelini,

²¹² es-Secde 32/7.

²¹³ el-Kehf 18/30.

²¹⁴ Müslim, "Sayd", 57.

²¹⁵ Mesela bk. Kurtûbî, *el-Camiü Li Ahkâmî'l-Kur'an*, 10/167.

²¹⁶ Hâzin, *Lübâbü't-Te'vil fi Meânî't-Tenzil (Mecmûatün mine't-tefâsîr içinde)*, 3/246.

hüsn-ü zatisini, hüsn-ü vasfisi ile tezyin eylemek demektir.”²¹⁷ Netice itibarıyla ihsanın bir ameli, işi veya davranışı kaliteli, en sağlam şekilde yapmak manasının anlaşıldığını söylemek mümkündür. Nitekim kendisini gerçekleştirme yolunda kemale ulaşmaya çalışan kişinin; yaptığı ameli, ibadeti, davranış ve fiili en iyi biçimde yerine getirmesi, hem kişinin yapması gereken bir davranış hem de kendisini yaratanın istediği bir eylem olmaktadır.

İhsan kavramının birçok manası olması onun tek bir çatı altında tanımlanmasını zorlaştırdığını ifade etmek mümkündür. Bu nedenle üç kategoriye ayırarak kavramın daha iyi anlaşılmasına ve ihtiva ettiği manaların belli başlı ifadelerle açıklanmasına gayret edilmiştir. Tanımlardan da anlaşılabilceği gibi ihsanın, sıfat ve mahiyet bakımından bütün iyi, güzel tutum ve davranışları, fiilleri içerisine alan kapsamlı bir kavram olduğu müşahede edilebilmektedir. Her bir tanım farklı anlamlara ayrılmış, bu anlamların kapsadığı ayet veya hadislerden örnek verilerek İslam bilginlerinin tanımlarına yer vermeye çalışılmıştır. Bu tanımlar yapılırken İslam bilginleri ve müfessirler bazen bir ayetin bağlamına göre tanımlarını yaparken, bazen de kendilerine göre genel bir ihsan tanımı yaptıkları anlaşılabilir. Genel olarak bu tanımlara ilişkin şunlar söylenebilir; ihsan, fertlerin Yüce Allah'a ve insanlara karşı yapacağı tüm fiillerinde, davranışlarında dürüst olmakla birlikte, her daim faydalı, iyi ameller yaparak, yapılan her fiili en iyi ve güzel bir şekilde yerine getirmek olduğunu söyleyebiliriz. Çalışmamızın sonraki kısımlarında Cibril hadisinin ihsana bu anlamlarının yanında farklı bir boyut kazandırdığı görülecektir. Bu boyutun eğitim için oluşturacağı ufuk vurgulandığında ihsanın çok katmanlılığının arz ettiği önemin daha belirgin hale geleceği muhakkaktır.

Nitekim ihsan iyi ve güzel bir fiili yapmaktan daha çok onları en sağlam, en iyi biçimde yapmak şeklinde açıklanabilir. Konumuzla ilgili ihsan tanımlarının tahlil edilmesinden sonra ihsan kavramının eğitim düşüncesi bağlamında Cibril hadisindeki ihsan kavramı ele alınmaya çalışılacaktır. Nitekim ihsanın eğitim düşüncesinde ne gibi anlamlar ifade ettiği ve nasıl açıklandığını ele almamız bu kavramın daha iyi anlaşılmasına azami derecede katkı sağlayacağı ön görülmektedir.

²¹⁷ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/468.

2. EĞİTİM DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA CİBRİL HADİSİ'NDEKİ İHSAN KAVRAMI

Bu bölümde Cibril hadisi adıyla meşhur olan hadisten bahsedilecektir. Cibril hadisi adıyla ne kastedildiği hakkında bilgi verilecek, olayın ne zaman gerçekleştiğine dair görüşler ele alınacak ve hadisin muhtevası itibarıyla incelenmesi sağlanacaktır. Hadisin birçok sahabe tarafından rivayet edilmesi açısından da güvenilir olduğu görülmekte olup bazı İslam bilginlerince hadisin mutevatir²¹⁸ derecesinde bir hadis olduğu dile getirilmiştir.²¹⁹ Batıda yapılan araştırmalarda da Cibril hadisinin meşhur²²⁰ ve sahih²²¹ olduğu belirtilmiştir.²²² Böylelikle önemli bir yere sahip olan Cibril hadisi içeriği itibarıyla da insanlığa farklı bakış açıları sunmaktadır. Peygamber'e (s.a.v.) İslam, iman, ihsan ve kader hakkında bir kısım sorular sorularak ve bunların cevaplarının teyit edilerek tasdik edilmesi konuya farklı bir perspektiften yaklaşıldığını göstermektedir. Cibril hadisindeki İslam, iman ve ihsan kelimelerinin nazil olduğu şekliyle kişinin kademeli olarak üstün bir manevi olgunluğa kavuşmasına olanak sağlayan bir gelişim sürecini ifade etmesi mümkündür. Ayrıca hadiste geçen ihsan kelimesi konumuzun ana kavramını oluşturmakla beraber kavramın barındırdığı mananın bazı İslam bilginleri tarafından nasıl yorumlandığı beyan edilecektir. Cibril hadisinin meşhur bir hadis olması ve birçok kaynakta delil olarak kullanılması dolayısıyla da önemine binaen İslam düşünce geleneğindeki etkileri bazı İslam bilginlerinin görüşleri eşliğinde ele alınacaktır. Nitekim her bir mezhebi veya düşünceyi tek tek ele alarak incelemek konumuzun sınırlarını aşacağından dolayı fikir verecek düzeyde bazı İslam bilginlerinin görüşlerine değinilerek konu beyan edilecektir. Cibril hadisi kapsamında eğitimde ihsan kavramının yeri, ihsan bilinci perspektifiyle Yüce Allah'a kulluk etme mefhumu üzerinde durulmaya gayret gösterilecektir. Ayrıca ihsanın eğitimde bir oluş tarzı olarak nasıl bir anlam ifade ettiği/edeceği açıklanmaya çalışılacaktır. Daha sonra ihsan

²¹⁸ Bk. "Mutevatir hadis, her tabakasında râvi sayısının çok olduğu ve bu râvilerin yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun rivayet ettiği hadistir. Bu hadisler kesin bilgi ifade eder." Ebu Amr Osman bin Abdurrahman eş-Şehrizûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddime fi Ulumi'l-Hadis*, thk. Nureddin Itr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1986), 18.

²¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Feyz Ca'fer el-Huseynî el-İdrisî Kettânî, *Nazmu'l-Mütenâsir Fî'l-Hadîsi'l-Mütevatîr* (Suriye: Dârü'l-Maârif, 1328), 30.

²²⁰ Bk. "Meşhur hadis, ilk tabakasında râvi sayısı az olsa da sonraki tabakalarda üç veya daha fazla kişi tarafından rivayet edilerek yaygınlık kazanan hadistir." İbnü's-Salâh, *Mukaddime fi Ulumi'l-Hadis*, 12.

²²¹ Bk. "Sahih hadis, isnadında kesinti olmayan, râvilerinin adalet ve zabt açısından güvenilir olduğu, şazlık ve gizli bir illet taşımayan hadistir." İbnü's-Salâh, *Mukaddime fi Ulumi'l-Hadis*, 7.

²²² Sachiko-Chittick Murata, William C., *İslâm'ın Vizyonu-İslâm İman ve Amelinin Temelleri (The Vision of Islam)*, çev. Turan Koç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 31.

kavrayışı bakış açısıyla ihsanın, din eğitimindeki işlevinin ne olduğu veya olması gerektiği üzerinde durularak din eğitiminde yeni perspektifler sunulmaya çalışılacaktır.

2.1. Cibril Hadisi Çerçevesinde İhsan ve Önemi

İhsanın Rasulullah'ın (s.a.v.) yaşamı boyunca tüm alanlarda karşılığının olmasıyla beraber en yetkin ve mükemmel tarifinin Cibril hadisinde geçtiği söylenebilir. Cibril hadisi ibaresiyle anlatılmak istenen hadis, vahiy meleği Cebrail'in (a.s.) bir insan şeklinde Rasulullah (s.a.v.) inde sahabelerle birlikte oturdukları bir yere gelerek O'na İslam, iman, ihsan ve kıyametin zamanı gibi hususlarda çeşitli sualler sorması ve Peygamber'in (s.a.v.) bunları cevaplamasıyla gerçekleşen vakıdan ibaret olan rivayettir.²²³ Bu sualleri soranın dört büyük melekten biri olan vahiy meleği Cebrail olması, sualleri cevaplandırmanın Rasulullah (s.a.v) olması ve sorulanların ise anahtar kavramlar olması hasebiyle bu rivayet Cibril hadisi ismiyle ünlenmiş ve İslam düşünce geleneğinde farklı perspektifler meydana getirmiştir.

Bu hadisenin vuku bulduğu zaman hakkında net bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, hassaten Cebrail'in (a.s.), "İslam nedir?" sorusuna Rasulullah'ın (s.a.v.) cevabında oruç, zekât, namaz ve hac ibadetlerini belirtmesi, hadisenin zikredilen bu ibadetlerin farz edilmesinden sonra gerçekleştiği olasılığını güçlendirmektedir. Zira hac hicri dokuzuncu senede farz kılındığına göre hadisenin bu tarihten sonra meydana gelme ihtimalini arttırmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili İbn Hacer (öl. 1448) *Fethu'l Barî* adlı eserinde Cibril hadisini açıklarken farklı bir kişiden gelen rivayetin başında "Bir adam Nebî'nin (s.a.v.) ömrünün sonunda..." tabirinin yer aldığı dile getirmektedir. Bu tabirin ihtimal dahilinde Veda haccından sonraki zamanı belirttiği ifade edilerek, olayın meydana gelme vaktinin tüm hükümlerin indirilmesinden sonra vuku bulmuş olabileceği düşüncesini paylaşmıştır.²²⁴ Cibril hadisinin gelişim seyriyle ilgili birçok rivayet söz konusudur. Toplamda 11 sahabeye isnat edilen bu hadis İslam bilginlerince de sahih görülmektedir. Nitekim bazı İslam bilginleri onun tevatür derecesine kavuşmuş olduğunu ifade ederken, başka kimseler de isnadı itibariyle meşhur hadisten aşağı bir mertebede olmadığını dile getirmişlerdir.²²⁵

²²³ Bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid* (Beyrut: ts.), 68; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr Min Ehâdisi Seyyidi'l-Ahyâr Şerhu Müntekâ'l-Ahbâr* (Beyrut: 1-9, 1973), 1/383.

²²⁴ Ahmet b. Ali el- Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l Buhârî* (Mısır: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriye, 1301), 1/89.

²²⁵ Bekir Tatlı, *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2005), s. 210-225.

Ömer b. el-Hattab'dan (r.a.) rivayet edildiğine göre o, şöyle demiştir: Birgün Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında oturuyordum. Derken elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir adam yanımıza çıkageldi. Üzerinde, yolculuğa delalet eder hiçbir belirti yoktu. Üstelik içimizden kimse onu tanımıyordu. Gelip Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önüne oturup, dizlerini dizlerine dayadı. Ellerini bacaklarının üstüne hürmetle koyduktan sonra sormaya başladı.

“Ey Muhammed! Bana İslam hakkında bilgi ver?” Hz. Peygamber (s.a.v.) açıkladı; “İslam, Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet etmen, namaz kılman, zekât vermen, Ramazan orucu tutman, gücün yettiği takdirde Beytullah'ı haccetmendir.” “Doğru söyledin.” diye tasdik etti. Biz hem sorup hem de söyleneni tasdik etmesine hayret ettik. Sonra tekrar sordu;

“Bana iman hakkında bilgi ver?” Hz. Peygamber (sav) açıkladı; “Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanmandır. Kadere, yani hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna da inanmandır.” Yabancı yine “Doğru söyledin. “ diye tasdik etti. Sonra tekrar sordu;

“Bana ihsan hakkında bilgi ver?” Hz. Peygamber (s.a.v.) açıkladı; “İhsan, Allah'ı sanki gözlerinle görüyormuşsun gibi O'na ibadet etmendir. Sen O'nu görmeden de O seni görüyor.” Adam tekrar sordu.

“Bana kıyamet (in ne zaman kopacağı) hakkında bilgi ver?” Hz. Peygamber (sav) bu sefer; “Kıyamet hakkında kendisinden sorulan, sorandan daha fazla bir şey bilmiyor!” karşılığını verdi. Adam;

“Öyleyse kıyametin alametlerinden haber ver!” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) şu açıklamayı yaptı; “Köle kadınların efendilerini doğurmaları, yalın ayak, üstü çıplak, yoksul koyun çobanlarının yüksek binalar yapmada yarıştıklarını görmendir.” Bu söz üzerine yabancı çıktı gitti. Ben epeyce bir müddet kaldım. Hz. Peygamber (s.a.v.);

“Ey Ömer, sual soran bu zatın kim olduğunu biliyor musun?” dedi. Ben; “Allah ve Resülü daha iyi bilir.” deyince şu açıklamayı yaptı;

“Bu, Cebrail (a.s.) size dininizi öğretmeye geldi.” buyurdu.²²⁶

Zikredilen Cibril hadisinin neden veya hangi olay üzerine rivayet edildiğini açıklamak faydalı olacaktır. Bir rivayete göre Abdullah b. Ömer Basra'dan hac veya umre

²²⁶ Buhârî, "İman", 37. Müslim, "İman", 1, 8; en-Nesâî Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb, *Sünenü'n-Nesâî*, "İman", 6, 8, 101; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17; Tirmîzî, "İman", 4.

yapmak için Hicaz'a gelmiş olan Yahya b. Yamer ve Humejd b. Abdirrahmân el-Himyeri'nin kadere ilişkin sual etmelerine binaen bu hadis rivayet edilmiştir. Basra'da öncelikle Ma'bed el-Cühenî ve ona uyanlar kader konusunu reddetmişler; olayların, Yüce Allah'ın hiçbir takdiri ve bilgisi olmadan yeni şeyler meydana geleceğini iddia etmişlerdir. Abdullah b. Ömer de bu kişileri dinledikten sonra şöyle demiştir:

“Sen Basra'da onlarla görüştüğün zaman kendilerine söyle ki, ben onlardan uzağım. Onlar da benden uzaktır. Allah'a yemin olsun ki onlardan birinin Uhud dağı kadar altını olsa da onu hayra harcasa, kadere inanmadıkça Allah onun hayrını kabul etmez.” sonrasında Abdullah (r.a.) Cibril hadisini aktarmıştır.²²⁷ Burada kaderin iman esasları içerisinde yer aldığı onu inkâr etme akıbetinin bir bütün olan iman esaslarını inkâr etmeyi ve kişinin infak ettiği hayrın ki bu ne kadar fazla olursa olsun bunun ondan kabul edilmeyeceğinin anlaşıldığı söylenebilir.

Mezkûr hadisin hemen hemen tüm rivayetlerinde ihsan tanımına ilişkin telaffuzlar nüans farklılıklarıyla genel olarak birbirini andırmaktadır. Başlıca hadis kaynaklarında genellikle ihsan ile ilgili yapılan tanım şöyledir; “İhsan, Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmeden de O seni görmektedir.” Başka rivayetlerdeki tanımlar da bu rivayete hayli yakın olarak görülmektedir.²²⁸

Hadiste art arda yer alan “İslam, iman ve ihsan” kavramlarının her bir tanesi İslam ilimlerinin farklı dallarına kaynaklık etmiştir. Bu tarzda bir sıralama ile belirtilmesinin bir hikmeti olduğu, aşamalı ve itikadi bir tekâmül sürecine işaret edildiği belirtilmektedir. Zira İslam dini, başlangıç dil ile ifade etmekten oluşan minimum mertebedir. İman etmek ise kalbe dair bir fiil olup inancın yüreğe nakşedilmesidir.²²⁹ Konuyla ilgili Hucurat suresinin 14. ayetinde Bedevilere yönelik “Siz henüz iman etmediniz ama bâri İslam olduk deyin” buyurulmuştur.²³⁰

Ayrıca Cibril hadisiyle İslam dinini üç bölüme ayırıp, bu kısımların İslam, iman ve ihsan kavramlarıyla ifade edildiği görülmektedir. Nitekim ilk olarak kişinin Müslümanlık kimliğinin oluşmasıyla, İslam ile yani aşkın olana tam bir bağlılıkla teslim olmaktır. İkincisi ise iman, kişinin fiil ve davranışlarını etkileyen, harekete geçiren kuvvet olan, hisleri

²²⁷ Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 1977), 1/106.

²²⁸ Bk. Buradaki gibi “Allah'a ibadet etmen” şeklinde ibaresi yer alan rivayetler bunlardır; Hasen el-Kindî, Atâ b. Ebi Rebâh, İbn Uleyye rivayetleri gibi.

²²⁹ Ferize Yeksek, *Hadislerde İhsan Kavramı* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans, 2019), 66.

²³⁰ el-Hucurat 49/14.

etkileyen ruhsal inancın ifadesidir. Üçüncü olarak da ihsan yani inanmış ve teslim olmuş kişinin yaşamında etkisi sönükleşen Tanrı inancını aktif hale getiren, aşkın olan ile birlikte olduğu şuurunu telkin eden, gönülden inanmış ve dille ifade edilen inancın, ahlaken vücut bulmuş halidir şeklinde beyan edilmektedir.²³¹

Hadiste “Allah’ı görüyormuşçasına kulluk etmendir” manasında zikredilen ihsan kavramı İslam’ın ve imanın olgunluk mertebesi olmakla beraber inananların yüreğini, düşünce ve zikrini Yüce Allah’tan başka her şeyden temizleyerek kavuştukları yakini bir durum ve vicdan rahatlığıdır.²³² İhlas kavramı da ihsan kavramından bağımsız olmamakla beraber birbirinin birer parçası gibidirler. Cibril hadisinde geçen olayda ihsanın ne olduğuna, Rasulullah (s.a.v.)’in verdiği cevapta ihlas ile yapılan bir ibadet, fiil veya davranışta nefsin bir etkisinin bulunmadığını bunun da sadece Rabbini görüyormuş gibi ibadetlerini yapmakla mümkün olacağı ifade edilmektedir. Rivayette ihsan ile ifade edilen bir anlamın da bu yönüyle ihlas olduğu görülmektedir. Hatta Beğavî (öl. 516), ihsanın bu hadisteki manasının ihlas olduğunu ifade etmekle beraber iman ve İslam’ın her ikisinin de şartı olduğunu belirtmektedir.²³³

Böylece fertlerin ibadet ederken yapılan ibadetlerin ihlas ile yapıldığı takdirde ancak makbul ve Allah katında bir değer ifade edeceği düşüncesinde olmaları elzemdir. Dolayısıyla da her fertlerin ibadetlerini yerine getirmede farklı mertebelerde olmaları olağandır. Bununla ilgili Buhârî şarihi Kastalânî (öl. 923), ihsanı tanımlarken, ihlas ve fiil, davranış veya ameli güzel bir biçimde yerine getirmek olarak kavramış ve onunla ilgili beyanın Rasulullah’ın (s.a.v.) “cevâmiu'l-kelim” adlı özlü sözlerinden olduğunu, zira onun müşâhede ve murâkabe makamlarını barındırdığını ifade etmektedir. Ayrıca Kastalânî kişilerin ibadet etmeleri itibarıyla üç mertebede olduklarını dile getirmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: İlk olarak şartlarını ve erkânlarını yaparak ferdin yaptığı fiil, davranış ile üzerindeki mesuliyetin düştüğü mertebedir. İkincisi; Mükâşefe denizine girerek Allah’ı görür gibi ibadet etmek ki bu mertebe Peygamber (sav) mertebesidir. Nebi (s.a.v.) şöyle buyuruyor: “Namazla gözüm aydın oldu”²³⁴ Bu aydınlık keşfetme parıltılarının gönlü sarmasıyla, Allah dışında her şeyle irtibatın ortadan kalkması, teslimiyetten tat almanın

²³¹ Ruhullah Öz, "Dindar Şahsiyeti İnşa Eden Üç Kavram: İslâm, İman ve İhsan", *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (2021), (Erişim 07.06.2024), s. 54.

²³² H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 24, 25.

²³³ Ferrâ el-Bağavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût (İstanbul: 1390/1971), 1/11. Mustafa Çağrıca da bu her iki kavram arasındaki münasebete ilişkin Cibril hadisinde geçen ifadenin, ihlas tabiriyle de belirtilen ihsanın en güzel, mükemmel tarifi kabul edildiğini ve önemli görüldüğünü bildirmiştir. Bk. Çağrıca, "İhsan".

²³⁴ İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 19/305 (No. 12293).

neticesi ibadetlerde rahatlık ve huzurdur. Namaz ibadetiyle yüreğe Yüce Allah'ın sevgisi dolmaktadır. Üçüncü merteye ise, Allah Teala'nın kulun gönlünü galebe çalarak onu gözlemlemesidir. “Sen onu görmüyorsan da” ibaresi yani şayet sen manevi bir bakış sahibi olduğun halde ibadet edemezsen, Rabbinin seni gözlemlediğini düşünerek ibadetlerin yerine getirilmesi istenmiştir. Mezkûr bu üç merteye de ihsan mertebesidir. İlk merteye ibadetin sıhhati için gereklidir. Diğer ikisi ise insanların mazeretli olmasından ötürü havâsın yani seçkin kimselerin özelliğindedir. Son olarak ise Kastallânî bu hadisin tamamının bir bütünlük olarak büyük yani celil olduğunu ifade etmiştir.²³⁵

İhlasın, iman ve İslam'ın şartlarının uygulanmasında gereklilik arz ettiği görülmektedir. Nitekim bir fert diliyle kelime-i şهادeti getirip Müslüman olan fakat ihlas olmadan fiil ve amellerine yansıtan bu fert Muhsin olarak tanımlanmayacağı gibi inancının da hakiki anlamda geçerli olmayacağı anlaşılmaktadır. Burada ihsan ile ferdin Rabbinin gözetimi altında olduğunun şuurunda olması ve itaatinin de sağlam ve güzel olmasına dikkat edilmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Zira kim Yüce Allah'ın hoşnut olacağı şekilde O'nun rızasını yitirmekten korku duyup iyi fiil, davranış ve amellerde bulunursa onun davranışları, ibadetleri, her türlü işi güzel olmaktadır. Nitekim “Sen O'nu görmeden de O seni görür” kısmı bunu göstermektedir.²³⁶ Yani bu da Yüce Allah'ın kullarını sürekli görmekte olup denetim altında tuttuğunu, kullarının ise bunun şuurunda olmaları kendileri için yararlı olduğunu göstermektedir.

Nitekim Cibril hadisinin dinin üç temel ögesini barındırdığını söylemek mümkündür. Yani fert önce nasıl inanması gerektiğini, inancının gereği olan ibadet ve davranışları öğrenip daha sonra ihsan ile bunların nasıl yapılması gerektiğini öğrenip Allah'a kul olmaya çalışacaktır. Ayrıca Dinin asli unsurları bir arada bu hadiste zikredilerek hadis hakkında birçok açıklamalar yapılmış ve ayetlerde geçmekte olan ihsan ile muhsin kavramlarının birçoğu hadisteki Rasulullah (s.a.v.)'in ihsanı tarif etmesine göre açıklanmıştır.

Nevevî (öl. 1277) de aynı Kastallani gibi hadiste geçen ihsanın, Hz. Peygamber'e Yüce Allah tarafından bahşedilen birçok anlamı içerisinde barındıran (cevâmiu'l-kelim) özlü sözlerden biri olduğunu ifade etmektedir. Zira bir ferdin Allah Teâlâ'yı görerek kul olmasının gereği olarak bir ibadet, amel, davranış yapmaya giriştiği farz edilirse; o fert huşuyla, sükûnet ve tevazuyla, güzel bir biçimde yüreği ve cismiyle yani bütün varlığıyla o

²³⁵ Kastallânî Ebu'l- Abbas Şihâbeuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *İrşâdü's- Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/140-142.

²³⁶ İbnü'l- Esîr, *en- Nihâye fi Garîbi'l- Hadisi ve'l Eser, el- Mektebetü'l- İlmiyye*, 1/387.

ibadeti yerine getirmesinde harcadığı çabasını tarif etmek ve hangi halinde bu durumun hasıl olacağını açıklamak güç olabilmektedir. Bundan dolayı Rasulullah'ın (s.a.v.) Cibril hadisindeki ihsan tarifi, ibadetin ve kul olmanın şekli ve esası bakımından aslının tanımıdır. Çünkü Allah Teâlâ'yı görüyormuş gibi hareket ederek yapılan bu yetkin ve mükemmel ibadet, ferdin yaratıcısının kendisini gördüğünü bilmesinden ötürüdür. Bu nedenle Muhsin olan fert her durumda Rabbi tarafından görüldüğünü bildiği için hata ve günahlardan uzak durmaya çaba gösterir. Böylelikle bu perspektif kendisinin Allah'ı görmediği durumda da geçerli olmaktadır. Öyleyse buna göre hayatına yön vermesi, davranış ve fiillerini bu perspektife göre oluşturması gerektiği açıklanmaktadır.²³⁷

Netice itibariyle bu açıklamalarla birlikte, hadiste geçen diyalogda İslam, iman ve ihsan kelimeleri daha net ve anlaşılır düzeyde ifade edildiği görülmektedir. Aslında bu kavramlar, Cibril hadisinden hareketle birçok perspektifle incelenmiştir. Nitekim ferdin ihsan sahibi yani muhsin olması için öncelikle iman etmesi gerekmektedir. İman; Allah'a içten bir teslimiyetle bağlılık olarak düşünülürse, İslam'ın da bu bağlılık ve teslimiyetin sonucu olarak Rabbinin emrettiği ve yasakladıklarından sakınmasıyla dolayısıyla da ibadet ederek ona uymasını gerekli kılmaktadır. İhsan ise bu bağlılığın sonucunda yapacağı davranış, amel ve ibadetleri içtenlikle her daim Yaratıcısının kendisini denetlediği şuuruyla yerine getirmektir. Binaenaleyh bu üç kavramda birbirleriyle bağlantılı ve her biri diğerini tamamlayıcı bir görev ifa etmektedir. İman kalben inancı, İslam bu inancın tezahürü olan ibadet, fiil ve davranışları, ihsan ise ibadetleri yaparken kişinin ihsan şuuruyla hareket etmesi şeklinde anlaşılmasının ehemmiyet arz ettiği söylenebilir.

Cibril hadisi özelinde konumuzun temel kavramını oluşturan ihsanın ifade ettiği anlam çok manidar ve kapsamlı olmaktadır. Zira ferdin yaptığı veya yapacağı her fiil, davranış ve ibadette Allah'ın kendisini mutlaka gördüğü bilinciyle hareket etmesi onun tüm davranışlarda nasıl bir kimlik oluşturacağı ve sergileyeceğini gösterir. Kişi kendisini dünya hayatına gönderen Yüce Allah'ın gözetiminde olduğunu hissederek hem kendisine güven duymasını hem de herhangi olumsuz bir davranışta kendisini Allahın gördüğünü düşünüp o davranıştan sakınıp ömrü boyunca bir muhasebe içerisinde hayatını sürdürmesine olanak sağlayacağı anlaşılmaktadır. Her fiil, davranış ve amelinde muhsince bir tavır içerisinde olmak, gerçek manada Yüce Allah'a kul olmayı bu ise ihsan bilinciyle hareket etmeyi gerektirdiğinden İslam dininin yaşanmasını istediği ideal bir hayat tarzını ortaya

²³⁷ Ebu Zekerriyya Yahya b. Şeref Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhin- Nevevî (el- Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim İbni'l- Haccac)* (Kahire: el- Matbaatü'l-Mısriyye, 1930), 1/203-205.

koymaktadır. Hadiste geçen tüm bu kavramlarda dini ifade ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim hadisin son kısmından da bu mana anlaşılmaktadır. Buraya kadar Cibril hadisinin nasıl bir mefhuma sahip olduğu, ne zaman ve hangi olay üzerine meydana geldiği ve hangi türde bir hadis olarak anıldığını zikredilmiştir. Ayrıca hadiste geçen ihsan kavramının hangi bağlamlarda kullanıldığını ve bazı İslam bilginleri açısından ne anlam ifade ettiği ve önemi hakkında bazı bilgiler verilerek incelenmeye çalışılmıştır. Şimdi de Cibril hadisinde geçen ihsan kavramının İslam düşünce geleneğinde İslam bilginlerinin görüşleri ışığında ne gibi mefhumlar ihtiva ettikleri ele alınmaya çalışılacaktır.

2.2. Cibril Hadisi Çerçevesinde İslam Düşünce Geleneğinde İhsan Kavrayışları

Cibril hadisi hem genel hem de özel olarak içerisinde geçen ihsan kavramıyla İslam düşüncesine çeşitli etkilerde bulunmuştur. Bu etkiler İslam ilimlerinin şekillenmesi veya gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Yapılan çeşitli yorumlar farklı perspektifler kazandırmış veya mevcut perspektifleri geliştirerek ileriye taşımıştır. Cibril hadisinin farklı rivayetlerde çeşitli metin farklılıklarıyla gelmesi bunun İslam düşüncesine ne gibi yansımaları olduğunun incelenmesini gerektirmiştir. Böylece ihsanın mezheplere nasıl bir tesir bıraktığını iyi bir şekilde görülmesine olanak verecektir. Hadisin bütün çerçevesiyle ele alınması İslam düşünce tarihine ve mezhepsel anlayışlara etkisinin ne ölçüde olacağını saptamak açısından ehemmiyet arz etmektedir. Konumuz bazı mezheplerle ilişkisi bulunan İslam bilginlerinin Cibril hadisinde geçen ihsan kavramının kendi alanlarına dair ihsanın nasıl bir dayanak oluşturmaları ele alınması amacıyla, bu kavramın tesirleri incelenmeye çalışılacaktır.

Cibril hadisinde geçen ihsan kavramı tarifinin birçok kaynakta dayanak olarak kullanıldığını söylenebilir. Hatta onun “tasavvufun gayesi” şeklinde tanımlanmıştır.²³⁸ Bu kavramın ıstılah manası ifade edilirken de çoğunlukla bu hadisteki “Allah'a O'nu görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Çünkü her ne kadar sen onu görmüyorsan da o seni muhakkak görür.” tarifinin seçildiği müşahede edilmektedir.²³⁹

Birtakım ayetlerde geçmekte olan ilgili kavramlar nedeniyle bu tarifin mevzu bahis edildiği de olmuştur. Örneğin ed-Dahhâk (öl. 723), Zümer suresi 18. ayetindeki (أحسنه) sözcüğünün açıklaması olarak mezkûr hadiste geçen ihsan tarifini zikretmiştir.²⁴⁰ Hakîm et-

²³⁸ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 22.

²³⁹ Örneğin bk. Cürçânî, "İhsan" 14. İhsan kavrama ilişkin farklı manalar ve kaynaklar için bk. Çağrı, "İhsan".

²⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl* (Beyrut: 1992), 2/99.

Tirmizî (öl. 295), Nevâdiru'l-Hadis eserinde amel gizli veya açıktan yapma mevzusunu anlatırken sâbikûn ve mukarrabun adli fertlerin nitelikleri üstünde dururken, bu gibi fertlerin bir davranış, fiil veya ameli gizlice yaptıklarında, yalnızca Yüce Allah ile kalmak için böyle yaptıklarını ifade etmektedir. Böylece onların bu durumda kalplerinde Allah Teâlâ'nın varlığının belirlediğini açıklamış ve bunun vasıflandırılmasına ve bu durumun halini anlatmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini ifade etmektedir. O'na göre Rasulullah (s.a.v.) de Cebrail (a.s.) ihsan kavramını açıklarken bu duruma temas etmiştir.²⁴¹

Ebû'l -Kâsım el-Kuşeyrî (öl. 465) de murakabe meselesi için ayırdığı kısımda önce: (وكان الله على كل شيء رقيباً) ayetini²⁴² vererek, hemen ardından da Cibril hadisini söylemiştir.²⁴³ Yazar bu hadisin arkasından bir yorum yaparak, “Her ne kadar sen O'nu görmeden de O seni görüyor” tabirinin murakabe durumuna işaret ettiğini ifade etmiştir.²⁴⁴ Yani Kuşeyrî'ye göre ihsan ile murakabe aynı şeydir. Birbirinden farklı olan şeyler değildir. Ünlü tasavvuf bilgini Ebu Talip el-Mekkî (öl. 386) ihsan tarifindeki; “Sanki O'nu görüyormuş gibi Allah'a ibadet etme” ilkesini, murakabenin evveli olarak yorumlamıştır.²⁴⁵

İmam Gazâlî (öl. 505) de, murakabenin erdemini anlattığı kısımda ilk olarak, Cebrail'in (a.s.) Hz. Peygambere (s.a.v.) ihsanı sual ettiği ve onunda, “sanki görüyormuş gibi Allah'a ibadet etmen” biçiminde açıklama yaptığını anımsatmıştır.²⁴⁶ Müşahede edildiği gibi Kuşeyrî ve Mekkî gibi Gazâlî de ihsan ile murakabe kavramlarını birbiriyle irtibatlandırmıştır. Ayrıca “dünya ile aldanma” mevzusunu açıklarken mücerret inancın kurtulmak için yetersiz olduğunu ifade etmiş ve delil olarak bununla ilgili bir kısım ayetler zikretmiştir. Yazar, Allah'ın rahmetinin Muhsin kimselere yakın olduğunu gösteren ayetten²⁴⁷ sonra mezkûr hadisteki ihsanın tarifini zikretmiştir.²⁴⁸ Kâdî İyâz (öl. 544) da ihsanın, gizli ya da açık fark etmeksizin Allah'a karşı ihlas ve murakabe durumu olduğu düşüncesindedir.²⁴⁹ Ebû Hafs Es-Suhreverdî (öl. 632), günlük yapılan ibadetler ile ilgili bilgiler verdiği esnada öğle ve ikindi namazı arasında (nafîle) namaz kılmak ve Kur'an

²⁴¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*, 4/72.

²⁴² el-Ahzap süresi 33/52.

²⁴³ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 95.

²⁴⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, 95. Kuşeyrî'ye göre murakabe, "kulun, Allah Teâlâ'nın kendisine muttali olduğunu bilmesi ve bu bilgisini Rabbini düşünerek devam ettirmesi" şeklinde tarif etmekte ve bu durumu kendisi için hayırlı olan tüm şeylerin esası olarak nitelendirmektedir.

²⁴⁵ Muhammed b. Ebû'l-Hasen Ali b. Abbas el-Mekkî Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb Fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfu Tariki'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd* (Mısır: 1306), 1/103. .

²⁴⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: 1992), 4/576.

²⁴⁷ el-Araf 7/56.

²⁴⁸ Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 3/559.

²⁴⁹ Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Şerhu Sahîhi Müslim li'l-Kâdî İyâz el-müsemmâ İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*, thk. Dr. Yahyâ İsmail (Beyrut: 1998), 1/204.

okumayı isteyenlere nasihat olarak birtakım ayetler göstermiş; bu ayetleri namazda okurken ihsan mertebesinde Allah Teala'nın karşısındaymışçasına, telaffuz edilene yüreğinde manevi olarak dahil edilmesine gayret gösterilmesinden söz etmiştir.²⁵⁰

İbn Arabî (öl. 638) de, *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinde ihsan kavramına atıfta bulunarak, iman ehlinin, Nebi ve Resulleri hak ile ilgili getirdikleri şeylerde taklit eden ve (أو ألقى السمع وهو شهيد) “yahut hazır bulunup kulak veren...” ayetiyle (Kaf, 50/37) tabir edilenlerdir. İbn Arabi bu ayette, “hayalin bulunmasına ve onun kullanılmasına” dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiş; hayalle “Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibadet etmen” biçiminde tanımlanan ihsan arasında bağlantının var olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.²⁵¹

İbn Recep el-Hanbelî (öl. 795), ihsan makamının müminlerin genelini değil, sıddıkların yani doğruluktan taviz vermeyen, dürüst ve kendisine güven duyulan kimselerin makamı olduğunu beyan etmektedir. Ona göre ihsan, Allah Teala'nın yakınlığını hayal etmek ve O'nu görüyormuşçasına karşısında olduğunun farkında olmak demektir. Hem bu aynı zamanda haşyeti, havfı, heybet ve tazimi de gerekli kılmaktadır. Ayrıca yazar, ıslah ve müşahede mertebelerine ilişkin verdiği bilgilerden sonra müşahede makamına dair belirttiği açıklamaların, mezkûr hadiste ifade edilen ihsanın aslı olduğunu belirtmiştir.²⁵² Taftâzânî (öl. 797), Cibril hadisinde amellerde, ibadetlerde ihlas sahibi olmaya ve ferdin tüm durumlarında Allah Teâlâ'yı murakabe etmesini tavsiye ve teşvik etmesi kanaatindedir.²⁵³

İbn Hacer'e göre ibadetleri yerine getirmede ihsan, ihlas anlamında kullanılmış olduğunu, bir ibadeti eda ederken ihlasla, içten bir maksatla, yüreğin sükunetle ve gösterişten uzak kalarak, bilinci Allah Teâlâ'dan başka her şeyden temizleyerek her daim O'nun denetimi altında olduğunun bilinmesine denir. Üstelik ihsanın hadiste geçen tarifi, Allah'ı bilmek, tanımak ve Allah korkusu yani takva gibi bulguları ortaya çıkardığını belirtmektedir.²⁵⁴ Hakikaten de bu hadiste ifade edilen ihsan şuuruna kavuşan bir fert gaflette olmayacaktır. Zira bu fert her daim gizli veya açık tüm davranış, amel ve fiillerinden Rabbinin haberdar olduğunun farkındadır. Böylece bu hadis doğruların dayanağı, iyilerin

²⁵⁰ Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer b. Muhammed Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif (Tasavvufun Esasları)*, çev. Hasan Kâmil Gündüz Mustafa Yılmaz, İrfan-Uzun (İstanbul: t.s.), 499.

²⁵¹ eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hâtimî et-Tâî ta'likât: Ebû'l-Alâ Afîfî İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem* (Mısır: 1946), 1/123. (12. Fass'ın içinde).

²⁵² Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fî şerhi hamsîne hadîsen min cevâmii'l-kelîm* (Beyrut: 1412/1991), 1/129. Müellifin açıkladığına göre müşâhede makamı, kulun yüreğiyle Rabbinî müşâhedesinin gereğine göre amel etmesi olup, böylece kalp imanla nura kavuşur ve irfân mevzusunda öngörüsü açılmaktadır. Öyle ki "gayb" dahi "görünen şey" gibi olur. İşte ihsan mertebesinin aslı budur.

²⁵³ Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer Taftâzânî, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-erba'in li'n-Nevevî* Dersaadet Yayınları, t.s.), 85.

²⁵⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/89.

tutku ve çabası, bilgelerin serveti olmuştur. İhsanın ifade edilen mefhumunu tam idrak eden muhsinler gerçek manada kul olma çabasını gütmektedirler. Böylece hakikat ehlinin muhsinlerle beraber olma, o kimselerin buldukları durumlarla hemhal olmak, istek ve halis niyetlerini korumak amacıyladır.²⁵⁵

Umdetu'l-Kârî eserinin sahibi el-Aynî (öl. 1451) ise Cibril hadisindeki ihsan kavramının dini anlamının ifade edildiğinin, hadiste geçen iman, İslam ve ihsanın hepsinin bir mertebesi olduğunu, ilk ikisinin üçüncü mertebeye tamamlandığını aktarmaktadır. Böylece kul, kendisine gizlenmiş olanın, Allah Teâlâ'ya aşikâr olduğunun bilincine ulaşırsa, Rabbine karşı sırrını temizlemesi ve halini düzeltmesi, onarması gerekmektedir.²⁵⁶ Nitekim bir hadiste Rasulullah s.a.v. şöyle buyurmuştur. "Allah sizin dış görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz. Ama O sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."²⁵⁷ Hadisten de anlaşıldığı üzere kulun, Allah'ın nazargâhı olan kalbi tertemiz olarak muhafaza etmesi elzem olmaktadır. Böylece Kulu kötü etkileyen zararlar giderilip, gönül pak olur ve faziletli şeylerle donatılıp pırlıtlı bir ayna gibi olmaktadır.²⁵⁸

Netice olarak el-Aynî Cibril hadisindeki ihsandan çıkan esas anlamı şöyle ifade etmektedir. Rabbini (c.c.) gören ve O'nun da kendisini gözlemlediğini hisseden, düşünen bir fert gibi ibadet etmekle iştiğal etmek, ibadeti müddetince gerekli olan yöntemlere uyarak, uzuvlarını ve kalbini muhafaza eder, yüreğinde huşu ve samimiyet haricinde hiçbir şey bırakmamasıdır.²⁵⁹ Bunun meydana gelmesi de ibadet etmede kesin murakabeye ve ihlasın yetkinliğine yani kemaline götürür. Bu hadisin önemine binaen Son dönem İslam bilgini olan Muhammed Hamidullah bu hadise ilişkin "pek tanınmış" ibaresini kullandığı ifade edilmektedir.²⁶⁰ Hatta bu hadisin mütevâtir bir hadis olduğunu da ifade edenler de bulunmaktadır.²⁶¹ Diğer bir İslam bilgini olan Kurtubî de bu hadisin, barındırdığı sünnet bilgisi vesilesiyle "ümmü's-sünne" yani sünnetin annesi tabiriyle ifade edilmesini hak ettiği düşüncesindedir.²⁶²

²⁵⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/200.

²⁵⁶ Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhî Sahîh'i-Buhârî* (Mısır: Matbaa-i Âmire, 1308), 1/331.

²⁵⁷ Müslim, "Birr", 34; İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 2/285, 539.

²⁵⁸ el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhî Sahîh'i-Buhârî*, 1/330.

²⁵⁹ el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhî Sahîh'i-Buhârî*, 1/331.

²⁶⁰ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: 1414/1993), 2/717. Muhammed Hamîdullah hadiste yer alan iman, İslam ve ihsan, (La ilahe illallah Muhammeden Rasulullah) biçiminin üç farklı tezahürüdür. Bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, 2/718.

²⁶¹ Kettânî, *Nazmu'l-Mütenâsir Fî'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*, s. 30-31.

²⁶² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/93.

Sonuç olarak Cibril hadisinde geçen ihsan kavramı bazen birtakım İslam bilgininin yorumlarıyla benzerlik göstermiş bazen de diğerlerinden farklı olarak yorumlanarak İslam düşüncesinde çeşitli perspektiflerle yansımalarının önünü açmıştır. Genel olarak bütün İslam bilginlerinin yorumlarından ihsanın tam da Cibril hadisinde ifade edilen Peygamberimizin (s.a.v.) tarif ettiği şekilde bir mefhuma sahip olduğu görülmektedir. Nitekim bazı İslam bilginlerinin de ifade ettiği gibi her ferдин bu erdeme kavuşup kavuşamaması ferдин yaptığı fiil, davranış ve ibadetleri hangi niyet ve şuurla yaptığıyla doğrudan ilişkili olmaktadır.

Birtakım İslam bilginleri bu ihsana ulaşmanın her ferдин değil sadece özel olarak bazı hallere sahip olan yani örneğin, sıddık veya havvaslara özgü olduğu ifade edilmiştir. Fakat bize göre bir kişi varoluşu sebebini bilir ve bunu her daim zihninde unutmadan tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarını bu varoluşunun gereği olarak hayatının her alanına aktarır ise ihsan şuuruna zor da olsa kavuşma imkanını elde eder ve hiç bıkmadan da buna devam ederse ihsan erdemine kavuşabilir. Buna dayanak olarak havaslık ve sıddıklık doğuştan gelen bir nitelik olmadığını ve bunun azami derecede bir çabayla gerçekleşebileceğini bilinmektedir. Bu nedenle bu makamın sadece belli kimselere has olarak ifade edilmesine karşı belirttiğimiz argümanlar gösterilebilir. Bir başka perspektiften bakılacak olursa hadiste geçen ihsanın belirtmiş olduğu şuurda olan bir fert gerçek anlamda zaten günah ve hatalardan uzak kalmanın ötesinde her türlü ibadet, davranış ve amelinde bu şuurla hareket etmeyi kendine prensip edinir. Böylece iyiliği yapıp kötülükten insanları alıkoymaya yardımcı olur iyi ve kötü şeyler hakkında hem kendisi önde çevresindekileri bilgilendirir. Allah'ın razı olacağı tüm davranış ve amelleri işlemek için çok çaba gösterir ve bazı kişiler işlediği günahlara tövbe etmekle meşgul olurken o günahları duymaktan, görmekten dahi kaçınır. Her anından kendisini gözetleyen bir ilahı olduğunu aklından çıkarmaz ve ona göre davranış ve tutumlarını düzenlemek için çaba gösterir.

Ayrıca Cibril hadisinde geçen ihsan tanımının benzer şekillerde tarifleri başka hadislerde de geçtiği görülmektedir. Fakat biz bunları önceki kısımlarda ele aldığımız için burada zikretmenin gereksiz tekrarlara düşebileceği ihtimalini düşünerek ele almadık. Tüm bu bilgi ve yorumlar neticesinde yine en mükemmel şekilde eksiksiz denilebilecek tarifleriyle Cibril hadisindeki ihsanın tarifleriyle konumuzu noktalayacağız. “İhsan: Allah'a sanki O'nu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmeden de O seni görmektedir.”

2.3. Cibril Hadisi Çerçevesinde Eğitimde İhsan Kavramının Anlam Ufukları

Eğitim açısından bakıldığında Rasulullah'ın *Üsve-i Hasene* yani “en güzel örnek”²⁶³ olma özelliği O'nun eğitim evrelerinde de mükemmel bir rol model oluşturduğunu söylemek mümkündür. O'nun ihsan kavrayışı her türlü iş, fiil ve amel ve davranışını Allah'ın huzurundaymış gibi gerçekleştirme şuuru eğitimde ahlak, dürüstlük ve yükümlülük gibi değerlerin ön plana çıkmasına ve bunların ehemmiyetini ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu yaklaşım eğitimin sadece bilgi aktarımı olmadığı, aynı zamanda ahlaki ve manevi gelişimi, oluş'u da içermesi gerektiğini söyleyebilmek mümkündür.

Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in yaşamına bakıldığında ahlaki, imanı, ibadeti ile yaşantıya ait tüm fiillerinin, sözlerinin, davranış ve tutumlarının bir insanda olabilecek kusursuz ve en güzel biçimde ve nitelikte olduğu müşahede edilip anlaşılmaktadır. Rasulullah (s.a.v.)'in ahlakının Kur'an'ın ahlaki, kişiliğinin de Müslümanlar için “en güzel örnek ve rehber” olduğu düşünülürse; Allah Resulallah'ın (s.a.v.) özünde, fiillerinde, tutum, tavır ve davranışlarında kısacası tüm hallerinde ihsanın somut bir şekilde görüldüğü söylenebilir. Nitekim Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) her bir sünneti veya ona atfedilen her bir hadis, bir yönüyle ihsanın tarifi, canlı örneği ve rol modelidir.

Allah (c.c.) insanı en güzel şekilde yaratıp irade ve akıl yetisini bahşederek onu üstün bir varlık kılmıştır. Bu yaratılışının gayesi ise Allah'ın varlığını, birliğini ve egemenliğini kabul edip O'na ibadet ederek kulluk etmesidir. “Akıl sahiplerini kendi istek ve iradeleri ile iyilikleri yapmaya sevk eden ilâhî bir nizam”²⁶⁴ biçiminde tarif edilebilecek olan din, kişiye ilişkin birçok ahlaki prensipler getirerek insana Allah'a kulluğun yollarını ve metotlarını, yani din eğitimine dair tüm bilgileri insanlığa öğretmektedir. Kur'an-ı Kerim'de; “(Ey Muhammed!) şüphesiz biz o Kitab'ı sana hak olarak indirdik. Öyle ise sen de dini Allah'a has kılarak O'na kulluk et.”²⁶⁵ Hiz. Peygamber (s.a.v.) bu emir gereği iman ve ahlakın yani kulluğun en kâmil halini bizzat yaşayarak insanlara rehberlik etmiştir. Hiz. Peygamber (s.a.v.) müminler için eşsiz bir yaşam rehberi ve mükemmel bir karakter timsalidir. Zira Kur'an-ı Kerimde konuya dair ayetler mealen şöyledir:

“Allah'ın Resulü'nde sizin için en güzel örnek vardır.”²⁶⁶

²⁶³ Ahzâb 33/21.

²⁶⁴ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*.

²⁶⁵ ez-Zümer 39/2.

²⁶⁶ el-Ahzab 33/21.

“Peygamber size neyi getirmiş ve emretmişse, onu alın (yapın); neyi yasaklamış ise, ondan sakının.”²⁶⁷

“Kim Peygambere itaat ederse, gerçekte Allah'a itaat etmiş olur.”²⁶⁸

“(Ey Peygamber!) Şüphesiz sen, (evrensel/genel geçerli) mükemmel bir ahlâk üzerindesin.”²⁶⁹

el-Hakîm et-Tirmîzî bu konuda şöyle demiştir; “Allah Resulü'nde örneğin bulunması, onun izlenmesi, sünnetine uyulması, söz ve hareketlerde ona muhalefet etmekten kaçınılmasıdır.”²⁷⁰ İsfahânî'ye göre; “Üsve” (örnek), kudve gibidir. Kudve ise bir insanın, iyi veya kötü bir şeyde birine tabi olmak konusunda gösterdiği davranıştır. “Üsve, teessi edilecek, yani uyulacak, arkasından gidilecek örnek, meşk, nümune-i imtisal” anlamlarına gelmektedir.²⁷¹

Rasulullah (s.a.v.), İslam ahlakının şahsında müşahede edildiği bir rol model, ömrü boyunca erdemli yaşamış olan en güzide insan “üsve-i hasene/güzel örnek”dir. İslam bilginlerinin çoğu Hz. Peygamber'den (s.a.v.), peygamberliği yanında “insan-ı kâmil”, yani diğer mühim nitelikleri yanında ahlaki değerleri de en mükemmel hali ile kendisinde taşıyan insan olarak bahseder.²⁷² Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gönderildiği dönem kötülüğün, zulmün, haksızlığın, cahilliğin mevcut olduğu bir dönem olmakla beraber, tebliğ görevinin yanında tezkiye yani insanları bu kötü ve çirkin davranışlardan arındırarak güzel ahlakı öğütleyerek insanları temizleme ve terbiye etme görevi de bulunmaktaydı.

Cahiliye döneminde yaşayan kişilerin dönüşümünü sağlayacak olan bu tezkiye, terbiye ve yeniden inşa ise ancak Rasulullah (s.a.v.) gibi “güzel bir örnek” ile gerçekleşebilir.²⁷³ Dolayısıyla Nebi (s.a.v.), Allah'ın kitabında emrettiği ve yasakladığı tüm buyrukları kâmil bir manada gerçekleştiren Kur'an'ın adeta canlı bir tasviridir. Onun sözleri, tutum ve davranışlarıyla, tüm yaşantısıyla Kur'an'ın tebyin edicisi ve İslam ahlakının bu hayattaki tezahürüydü.²⁷⁴ Gazzâli, İhyâ'ü Ulümi'd-din eserinde Peygamber'in (s.a.v.)

²⁶⁷ el-Haşr 59/7.

²⁶⁸ en-Nisa 4/80.

²⁶⁹ el-Kalem 68/4.

²⁷⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân* (İstanbul: Dersaâdet, 1330).

²⁷¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/336.

²⁷² Tahsin Görgün, *İslam Ahlak Esasları* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 29-32.

²⁷³ Yusuf Karadavi, *Sünneti Anlamada Yöntem, Sünnet'in Teşrii Değeri*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida Yayınları, 2014), 25.

²⁷⁴ Karadavi, *Sünneti Anlamada Yöntem, Sünnet'in Teşrii Değeri*, 134.

ahlakının Kur'an ahlakı olduğunu belirten hadisi²⁷⁵ ve bu hadiste²⁷⁶ geçen ahlakın özelliklerine dair bazı ayetleri zikrettikten sonra, "Rasulullah (s.a.v.) Kur'an ile terbiye edilmiş, insanlar da Rasulullah (s.a.v.) ile terbiye edilmiştir." demektedir.²⁷⁷ Rasulullah'ın (s.a.v.)'in şu hadislerini konumuzun daha iyi anlaşılması için belirtmemizde yarar olacağı öngörülmektedir;

"Beni Rabbim terbiye etti ve en güzel şekilde terbiye etti."²⁷⁸

Bu hadis ve diğer hadisler ışığında şöyle söylenebilir; Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sadece ahlakını değil oldukça önemli bir şekilde onun yaşam öyküsünü ve sünnetini de belirleyici konumdaydı. Bu kimi zaman dolaylı olarak ya da doğrudan Allah'ın kitabından elde ettiği bir hüküm ya da Kur'an'ın bütününden çıkardığı bir netice de olabiliyordu.

Misal olarak, Allah'ın her bir fiil ve davranışımızda ihsanı, güzel ve iyi davranmayı buyurduğunu, hatta öldürmenin olduğu savaş, kısas ve hayvan kesimi gibi durumlarda bile öldürmeyi güzel yapmayı bizlerden istemiştir.²⁷⁹ Nebi (s.a.v.), Allah'ın bu buyruğunu, Kur'an'daki iyilik, güzellik, ihlas gibi ihsan hakkında zikredilen birçok ayetten çıkarmış, Kur'an-ı Azimdeki "ihsan" erdeminden hareketle sünnet-i seniyyesini ortaya koymuş olmalıydı.²⁸⁰

2.3.1. Oluş (hâl)

Hâl kavramı oluşma, olma, meydana gelme, teşekkül, tekevvün gibi anlamlara gelmektedir.²⁸¹ Tasavvuf ilminde "hâl" kavramı mutasavvıf görüşün bilgi (marifet) olanağını ortaya çıkaran bir kavram olarak ifade edilmektedir.²⁸² Tasavvuf ilminin temel kelimeleri arasında yer alan hâl kavramı, mistik deneyimin tasavvuftaki yanıtı şeklinde

²⁷⁵ Sa'd b. Hişam Medine'ye geldiğinde, Hz. Aişe'den kendisine Rasulullah'ın (sav) ahlakını anlatmasını istedi. Hz. Aişe, "Sen Kur'an okuyorsun değil mi?" diye sorunca Sa'd, "Evet" cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Aişe, "İşte Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahlakı Kur'an idi." dedi.

²⁷⁶ Müslim, "Müsâfirîn", 139.

²⁷⁷ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1975), 2/358-387.

²⁷⁸ Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcilârifin b. Ali Münâvî, *Feyzü'l-Kadir Şerhi'l-Câmi's-Sağîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1/429.

²⁷⁹ "Allah her işte ihsanı, güzel davranmayı (Savaşa bile) öldüreceğiniz zaman öldürmeyi ihsan ile (en iyi şekilde) yapın. Hayvan keseceğiniz zaman kesme işini ihsan ile (en iyi şekilde) yapın. Kesecek olan kimse bıçağını iyi bilesin ve hayvanı sakınleştiresin." Tirmizî, "Diyât", 14; Müslim, "Sayd", 57.

²⁸⁰ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 6/483.

²⁸¹ İlhan Ayverdi, "Oluş", *Kubealtı Lugatı*.

²⁸² Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 190.

görülmektedir.²⁸³ Hâl kavramı iki farklı şekilde anlaşılabilir ilk olarak kavram, ikinci olarak da terim şeklinde kullanımı ön plana çıkmaktadır. Nitekim ilki sadece sıradan insanların içinde bulunduğu tüm halleri, ikincisi ise tasavvuftaki sûfiler için belirli bir şuur seviyesindeki iç yaşantıları ifade etmektedir. Bu kullanımların bazen birbiriyle karıştırılması mümkündür. Fakat Tasavvuf ilmi denilince kişinin aklına çoğunlukla hâl'in ıstılah manası gelmektedir. Terim olarak hâl, sülûkun ileri seviyelerinde sûfinin istemsiz manevi yaşam tarzını belirtmek için kullanılmaktadır.²⁸⁴ Bu terim mana içerisinde hallerin esas niteliği olarak sâlikin içinde istemsizce yaşadığı manevi durumlar görülmekte ve böylece sûfiler tarafından haller karşılıklı, doğrudan veya karşıt biçimlerde dahi olsa şuur, irade ve duygu dünyasıyla irtibatlı biçimde incelendiği anlaşılmaktadır.²⁸⁵

Sözlük manasıyla “geçmişle gelecek arasında içinde bulunulan durum” ve “iyi ya da kötü gidiş” manasına gelmekte olan hâl kelimesi, tasavvufi ıstılah olarak ise muayyen bir anda gerçekleşen geçici manevi halleri belirtmek için kullanılmaktadır.²⁸⁶ İlk dönem mutasavvıfları hâl kavramının kişinin hiçbir irade ve gayreti olmadan sadece Allah'ın bir ihsanı, yardımı olarak gönle ansızın ve geçici olarak gelen mutluluk, keder, zorluk, huzur, gözlem, gibi anlamlara geldiğini belirtmektedir.²⁸⁷ Birçok kaynakta buna benzer rastlanabilecek tariflerden anlaşılacağı üzere hal kavramının iki manasını ön plana çıkarmaktadır. Bunların vehbîlik (verilmiş olmak) ve muvakkatlık (geçici olmak) olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁸ Ne var ki hâl kelimesinin bu iki niteliği tarifinden müstakil bir biçimde çoğu tasavvuf kitabında açık bir şekilde dile getirilmektedir. Örneğin Hücûvîrî (öl. 1072) “makamlar mekâsib (edinilen şeyler) iken haller mevâhib (verilmiş şeyler) türündendir”²⁸⁹ demektedir. Binaenaleyh hâl kavramı, makamın tersine, Allah'ın kişiye bir ihsanı, lütfu olmaktadır. Geçiciliğiyle birlikte düşünüldüğü takdirde “hâl” kişinin edilgenliği ve değişimi arasındaki olanağı betimleyen bir kavram olduğu belirtilmektedir.²⁹⁰ Netice itibarıyla “hâl”in, tasavvuf literatüründe kişinin edilgenliğine isnadda bulunan bir kelime olmakla

²⁸³ Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 154-198.

²⁸⁴ Süleyman Uludağ, sad. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), “Hal/Halet”, s. 218; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (Ankara: 1997), "ahvâl ve hâl" md.leri/96, 314; Mehmet Demirci, "Hâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 08.09.2024). Bk. Mustafa Kara, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, (İstanbul, 1985) 126-129.

²⁸⁵ Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 154.

²⁸⁶ Bk. İbn Manzûr, *Lisanu'l Arap*, "h-v-l" 3/398, 402-403, 405.

²⁸⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 237; Uludağ, "Hal/Halet", s. 154. .

²⁸⁸ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 191.

²⁸⁹ Ali b. Osman b. Ali el- Hücûvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, thk. İ'sad Abdülhadî Kindil (Beyrut: Dârü'n Nehdati'l-Arabiyye, 1980), 409.

²⁹⁰ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 191.

beraber geçici ve vehbî olarak Allah'ın ihsanı, ikramıyla kişinin gönlüne bırakılan, yerleştirilen mefhumları ifade ettiği beyan edilmektedir.²⁹¹

Tasavvufta sûfiler arasında hallerin geçici veya kalıcı olup olmadığı konusunda anlaşmazlıklar mevcuttur. Köken olarak hâl kelimesinin “değişme dönüşme” manasındaki havl veya “yerleşme, konaklama”nın karşılığı olan hulûl kökünden türediği konusunda ihtilaf bulunduğu görülmektedir.²⁹²

Ünlü İslam bilgini İbni Haldun (öl. 1406) ise, hâl kavramını kişinin iki esas şuur şeklini meydana getiren analitik (çözümsel), rasyonel (akılcı) veya vasıtalı şuur tarzıyla, totaliter (bütüncül), sezgisel veya vasıtasız şuur tarzından ikincisiyle karşılaşmış, bu idrak tiplerinin kişiyi hayvandan ayırdığını açık bir lisanla belirtmiştir.²⁹³ Tasavvufi bir bakış açısına sahip bir düşünür olan Gazzâli de (öl. 1111) buna benzer bir ayırım yapmaktadır. Gazzâli hâl kavramını kişilerin geneline yaymakta, dolayısıyla kişinin maneviyatıyla alakalı bütün vakıaları hâl kelimesiyle aydınlığa kavuşturmaktadır.²⁹⁴

Ayrıca hâl kavramı hakkında İbn Arabi (öl. 1240) hâlleri, araz olarak kabul etmekle beraber Allah'ın yalnızca kişilere yani insana değil, tüm âleme yönelik şekilleri olarak vasıflandırmasının,²⁹⁵ hâllerin yalnızca ademoğluna özgü olmadığı, çeşitli seviyelerde de olsa âlemin bütün tabakalarına yönelik evrensel özelliklere sahip olduğuna işaret etmektedir. Oluş, hâl denilince kişinin kendi muhtevasında kendisini dönüştürebilen, geliştirebilen bir potansiyeli barındırdığından hareketle eğitimde de kişinin kendisinden hasıl olan bir durumdan yola çıkmak suretiyle ihsanın bir husul, istikamet, tutum şeklinde ifade edebilmek mümkündür. Bu oluş, hâl gibi kavramlardan söz ettikten sonra bu kavramın yani oluş/hâl'in eğitimde nasıl bir mefhum barındırdığını ele almaya çalışmadan önce eğitimin yani disiplinimiz olan din eğitiminin özü, önemi ve amacı hakkında bir açıklama yapmanın uygun olacağı düşünülmektedir.

²⁹¹ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 192.

²⁹² Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış", 157.

²⁹³ Bk. Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: 1991), 2/1113-1114.

²⁹⁴ Gazzâli, *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*, 4/77.

²⁹⁵ Muhyiddin Ebu Abdullah Ebu Muhammed b. Ali İbn Arabi, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye fi Ma'rifeti'l-Esrâri'l-Malikiyye ve'l-Melekiyye*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî (Beirut: 1997), 2/379. Burada şöyle denilmektedir: “Hâller, kâinatta Allah'tan ârız olan arazlardır. Allah onları dünya ve ahirete mahsus şe'n aracılığıyla, ibretler taşıyacakları bir tarzda yaratmıştır... Hakk, 'Her an yeni bir şe'nde' [Rahman 55/29] olduğuna, her şe'n de ilâhî yönelişten kaynaklandığına ve Hakk da kendisini tanıdığımız gibi sûretlerde değişime uğradığına göre, her şe'nin, O'nun tarafından var edilen ilâhî bir sûreti bulunmaktadır. Bu sebeple âlem Hakk'ın sûretine göre zuhûr etmiş olmaktadır.”

Günümüzde yaygın olarak eğitim kavramı yerine muadil olarak kullanılan terbiye kelimesinin İslam aleminde birçok kişinin kullandığı bir kelime olmaktadır. Çünkü terbiye kelimesi Kur'an'ın ilk inen ayetlerinde İslam dini eğitim ve öğretiminin temel kavramlarından bir tanesi olmuştur.²⁹⁶ Yani Âlâk suresinin ilk ayetlerinde Allah'ın (c.c.) terbiye eden, edeplendiren özelliğini belirten Rabb kelimesi iki kez geçmektedir.²⁹⁷ Aynı şekilde Kuran'da yer alan başka surelerde de durum aynıdır. Yani Rabb kelimesi terbiye eden manasında geçmektedir.²⁹⁸ Müşahede edildiği gibi Kur'an'ı Kerim, eğitimi Rabb kelimesi ile anlatmaktadır.²⁹⁹ Elmalılı Hamdi Yazır'a göre de terbiyenin bir şeyi aşamalı olarak kemal seviyesine erişirme işi olarak tanımlanmaktadır.³⁰⁰ Bu tanıma göre bir işi, fiili, ameli, davranış ve tutumun tedricen oluşa/hâl'e getirme mertebesine çalışma, hayatta olan her şeyin ilk halinden başlayarak aşamalı olarak varması gereken en yüksek seviyeye çıkmasını sağlamak şeklinde anlaşılabilir.

Terbiye kelimesine nazaran daha yeni bir kavram olan eğitim eğmek kökünden gelmekte,³⁰¹ genel tanıma göre; "çocuğu ya da genci belli amaçlar doğrultusunda yetiştirme, bireyin davranışlarında istenilen değişikliklerin meydana gelmesi için kasıtlı ve planlı olarak oluşturulan düzenlemeler ve yaşantılardır".³⁰² Resulullah (s.a.v.) eğitim mevzusunu temel olarak vahiy eksenli icra etmiştir.³⁰³ Eğitim ve öğretim kavramları genellikle birbirleriyle karıştırılabilmektedir. Fakat öğretim çoğunlukla akla hitap etmekteyken, eğitim ise akılla birlikte kalbe de hitap etmektedir. Böylece kişiyi birçok açıdan kuşatmakta ve yetkinliğini amaçlamaktadır. Nitekim eğitim insanın gönlüne hitap ettiğinde kişinin bilhassa dini ve ahlaka uygun niteliklerle gelişip şekillenme yolunun da açılacağını sağlayacaktır.³⁰⁴

Bu iki yani eğitim öğretim arasındaki farkı din eğitimi ve öğretimi arasında da görmek mümkündür. Dini bilgilerin kişiye bilgi şeklinde nakledilmesinde din öğretimi anlaşılmakta, bu bilgilerin ise davranışa dönüştürülmesi ve kişiye davranış edindirmesinden

²⁹⁶ Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi* (Adana Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998), 5.

²⁹⁷ Âlâk, 96/1-5.

²⁹⁸ el-Fâtiha, 1/2.

²⁹⁹ Bayraktar Bayraklı, *İslamda Eğitim* (İstanbul İfav, 1989), 105.

³⁰⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1971), 1/64-65.

³⁰¹ Yıldız Kızılabdullah, *Din Eğitimi El Kitabı Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din* (Ankara Grafiker Yayınları, 2012), 37; İlhan Ayverdi, "Terbiye", *Kubealtı Lugatı*.

³⁰² Nurullah Altaş, "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci", *Din Eğitimi*, (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012), 42.

³⁰³ Bk. Zeki Salih Zengin, "Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi", *Din Eğitimi içinde*, ed. Mustafa Köylü ve Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 23.

³⁰⁴ Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, 6.

de din eğitimi anlaşılmaktadır. Böylece din eğitimi, dini inanç ve dinin istediği ibadet ritüellerinin öğretimi manasına gelmektedir.³⁰⁵

Kişinin varlığı ve içerisinde hayat sürdüğü topluluk gerçek olduğu kadar inandığı dinin varlığı da bir gerçekliktir. Böylece kişinin yaşamının ayrılmaz bir parçası olan dini yaşamı da yadsınamaz. Bu gerçekler eğitimin ve kişilerin eğitim aracılığıyla dini inanç ve esaslarını öğrendikleri gerçekliğini ortaya koymaktadır. Kişi inandığı dinin davranışlarına tezahür eden yani dini ve ahlak yönünü din eğitimi sayesinde elde etmektedir. Binaenaleyh eğitim, kişinin insan olması ve Allah'ın bahsettiği ahseni takvim vasfını korumasında önem arz etmektedir. Çağlar boyunca, kişilerin eğitiminde din varlığını devam ettirmiştir. Zira din ve dinin ahlaki temelleri kişiye birçok avantaj sağlayan, kişinin yaşamını güzel kılan ve bereketlendiren bilgi ve nitelikler kazandırmıştır.³⁰⁶ Dolayısıyla din, O'nu görüyormuşçasına kulluk etme, yürekten sevmeye, istediği ve sevdiği için intisap etme, yolda olmak, "hâl'de (oluş) olma" manalarına geldiği ifade edilmektedir.³⁰⁷

Dinin öneminin, din eğitiminin önemiyle aynı oranda olduğu söylenebilir. Nitekim kişi dinin temel ve ahlaki tutum ve davranışlarını din eğitimiyle öğrenmektedir. Kişinin düşünce yapısı ve ahlaki değerlerinin kaynağını, yaşamında rastladığı ve içinden çıkamadığı sorun ve sıkıntılarında iltica edeceği makamın ve yöneleceği yüce varlığın güvencesi olan dinini öğrenmektedir.³⁰⁸ Örneğin bir çocuk din eğitimi vasıtasıyla yaratıcısına inanmayı, adaletli, iyi, ahlaklı, merhametli ve doğru olmayı öğrenmektedir. İncancını öğrenirken yaratıcısına karşı yapılması gereken mesuliyetlerini, kendisine birçok nimet, yaşam veren kim olduğunu öğrenir. Yani kişinin yaratıcısına iman etmesi öğrenmekle başlayıp, iman ettiklerini de yaşamında gerçekleştirmesi din eğitimi aracılığıyla gerçekleşmektedir.³⁰⁹

Yapılan bu tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla eğitimin hedefinin kişinin dine ihtiyacı kapsamında, dinin manasını, gerekliliğini kişiye idrak ettirme ve dininin talep ettiği hayat tarzını, bütün boyutlarıyla algılaması için ona kılavuzluk etmesidir denilebilir.³¹⁰ Özetle kişinin dinen, ahlaken ve insani anlamda kendisini en yüksek dereceye aşamalı olarak biçimlendirmek ve gelişmesini sağlamaktır denilebilir. Netice itibarıyla din eğitimi için din mevzusunu yalnızca Allah'tan kişiye doğru seyreden ilahi vasıf (tanrısallık) esasında ele

³⁰⁵ Muhiddin Okumuşlar, Fatih Genç "Din Eğitimi'nin Bilimselleşmesi/Neliği", *Din Eğitimi*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 53.

³⁰⁶ Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, 60-61.

³⁰⁷ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 50.

³⁰⁸ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 129.

³⁰⁹ Kerim Yavuz, *Çocuk ve Din* (İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994), 260-261.

³¹⁰ Okumuşlar, "Din Eğitimi'nin Bilimselleşmesi/Neliği", 55.

alınan bir ideal olarak değerlendirilmenin yersiz olacağı ortaya sürülebilir. Çünkü din eğitiminin din ile ilişkileri kapsamında kişiyi konu alan bir disiplin olmaktadır.³¹¹

Din eğitimi muhtevasında barındırdığı din ve eğitim kelimelerinin zor olmasından ötürü tarif edilmesi hayli güç olmaktadır. Zira bu, bileşiminde barındırdığı din ve eğitim kelimelerinin her ikisinin açık hale getirilmesi, belirsizlik bulundurmaması ve daha sonra ikisinin de birlikte gözetilmesi neticesinde ortaya çıkan anlamların tahlil edilmesini gerektirmektedir.³¹²

Din eğitiminin özünü dinden ve ahlaktan aldığını söyleyebilmek mümkündür. Kişi İslam'ı din eğitimiyle hem bu dünyadaki hem de ahiretteki konumunu belirlemektedir. Nitekim eğitim, bu dünyada kişinin dürüst, güvenilir, iyilikler ve güzellikler yapan, özgüvenli ve mutlu bir kişi olmasını telkin etmekteyken, ahiretteki karşılığını da davranışına yansıttığı, hayatının her alanına hâkim kıldığı bir ahlaki tutum ile kendisine, yaratıcısına, çevresine gösterdiği güzel davranışların, merhametin, sevginin, ihsanın ve bu vasıflarının neticesini cennet gibi bir mükâfatla sonsuz mutluluğu elde etmesine vesile olmaktadır. Dolayısıyla din eğitimi de kişinin bu nitelikleri getirip gelişmesini sağlayarak, kendini gerçekleştirmeye çabalayarak dünyada ve öteki alemde mutlu olmasını gaye edinmektedir.

Böyle bir amaç taşıyan din eğitiminde edinilen bilgilerin ne şekilde bir mefuma sahip olduğu kişinin bu bilgileri özümsemesiyle açığa çıkacaktır. Bu etkilerin özellikle bireysel yönüne dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Nitekim din eğitimiyle kişi kendini gerçekleştirme amacını da beraberinde getirir. Kişinin kendi potansiyellerinin farkına vardırılması böylece edindiği bilgileri içselleştirerek edindiği eğitimi davranışlarına yansıtmak ve bunları bir süreç şeklinde insanı kâmil olmaya doğru istikamette ilerlemelidir.

Yüce Allah insanın ihsan ile hareket etmesini, her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunda ihsanı gözetmesini bu eylemleri yaparken de dosdoğru bir şekilde yapılmasının kişiye mükâfat kazandıracığını çeşitli ayetlerde bildirmiştir.³¹³ Hz. Peygamber (s.a.v.) de "Allah'ım! Yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlakımı da güzel yap" duasında³¹⁴ hadisinde de ihsan kelimesi kullanılmıştır.³¹⁵ Mümin kişiler kâinatta ve insanlarda görülen tüm güzellik ve ikramları, hatta tüm bunların Allah'ın lâhuti varlık ve güzelliğinin tezahürleri olarak kabullendikleri için kişinin ontolojik olarak hakiki varlık olarak Allah'ı tanımalarının

³¹¹ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 56.

³¹² Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 71.

³¹³ er-Rahman 55/60; el-Bakara, 195.

³¹⁴ İbn Hanbel, *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*, 1/1403.

³¹⁵ Turgay Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli* (İstanbul: Kaknüs Yay., 2018), 64.

yanında ahlaki cihetten de sadece Ona kulluk yapmaları, her ne durumda olursa olsun gerçek ikram, ihsan ve lütuf sahibi olarak yalnızca O'na sığınmaları ve O'nu sevmeleri ve özümsemeleri gerekmektedir. Bu ise “O'nu görüyormuşçasına ibadet etmek” seviyesinden, her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunda bir oluş, hâl üzere olmayı gerektir ki bu Allah'ın rızasına göre tüm eylemlerimizi yapmaya yönelten bir süreç olmaktadır. Nitekim en değerli ve inanılan yüce varlığın seni gördüğü şuuruyla davranmak, hareket etmek kişiyi birçok bakımdan frenleyen, denetim altında tutan ve kişiyi aşkın olana ulaşmak için yolda olmaya sevk eden ve tutan bir psikolojik oluş, hâl'i mekanizmasıdır. Özellikle tasavvufçular Cibril hadisinde geçmekte olan, “İhsan Allah'ı görür gibi ibadet etmendir...” ibaresine hususi bir alaka göstermişler. Ayrıca Tasavvuf ilminde önemli bir konumu bulunan murakabenin de Cibril hadisine dayandırıldığı ifade edilmiştir.³¹⁶ Zira murakabe daha ileriki başlıkta ele alınacağından dolayı burada detayına inilmeyecektir.

İbn Miskeveyh, ihsanı sevgiyle irtibatı ve toplumsal uzantısıyla inceleyerek iyi ve erdemli kişinin içinde her zaman başkasına iyilik yapma isteği bulunduğunu dile getirir ve bu kimsenin, ihsanda, iyilikte bulunduğu kişileri onların kendisini sevdiğinden daha fazla sevdiğini anlatmaktadır. Gazzâlî ise bu ihsan ve sevgi irtibatıyla ilgili fikirlerini geliştirerek, kişinin esas olarak kendisini sevdiğini, “İnsan ihsanın kuludur.” Arap deyiminde de gösterildiği gibi kendisini sevginin merkezine alıp kendisine ihsanda bulunanları da sevmeyi ifade etmekte olduğunu söyler. Fakat ahlak ve estetik duyguları olgunlaşmış kişiler için ihsan, iyilik ve güzellik bizzat sevilmektedir.³¹⁷

Dolayısıyla kendisiyle bir alakası olmadığı halde bile kişi, ihsan ve ihsan sahibini sever. Böylece gerçek muhsinin yüce Allah olduğuna, ihsan vasfına sahip kimselerin olması dahi O'nun bir lütfu olduğundan dolayı hakiki manada sevgiye layık olan da Allah olmaktadır. Kişi böylece gerçek ihsan sahibinin yüceliğini hem idrak eder hem de her davranış, tutum ve fiilini ihsan ile yapmaya gayret gösterir. Burada konuya farklı perspektifle yaklaşan ve Cibril hadisinde geçmekte olan ihsanın “Allah'a O'nu görüyormuş gibi ibadet etmek olarak” biçiminde ifade edilmesi dinin “hâl” anlamını çağrıştırmakta, ayrıca hadisteki ihsanın açıklanmasındaki “görüyormuşçasına” tabirinin gerçekleştirirken, davranışa dönüştürürken insanın o andaki halinin ifade edildiği belirtilmiştir.³¹⁸ Yani aşkın varlığı görme hâl'inde olmayı ve bu hâl'in gerektirdiği biçimde kişinin hareket etmesiyle

³¹⁶ Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 74.

³¹⁷ Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 75,76.

³¹⁸ Özalp, *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*, 48-49.

ancak o manevi Şuur hissedilerek ihsan ile tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumların icra edilmesi mümkün olabilmektedir.

Turgay Şirin tarafından oluşturulan ihsan modeli konumuzun daha iyi anlaŐılmasında ve ihsanın kişinin boyutları hakkında farklı bakış aÇıları kazandıracaktır. İhsan modelinde eğitimde daha doğrusu İslam din eğitiminde olduğu gibi İslam'ın inanÇ esasları yer almaktadır. Danışmanlık yaklaşımı ise bilişsel-davranıŐŐı psikoterapi yaklaşımı oluşturur.³¹⁹ Bu yaklaşıma göre kişi kendisini iyileŐtirme potansiyeline sahip olmakta, kendisini tanınmasına olanak verilmekte, kişinin kendi dini ile başka dinler arasındaki iliŐkiyi fark etmesine, manevi konularda problemlerin oluŐmasını engelleyici veya oluŐuktan sonra onlara dini kaynaklar ve modern psikolojik danışma yöntemlerini kullanarak kişinin kendisi veya çevresiyle olan, dinle iliŐkilendirilen problemlerin çözümünü üretmeyi gaye edinir.³²⁰

Sonuç olarak ihsan modeline benze bir Şekilde din eğitimi de kişilere dinin temel kaynakları başta olmak üzere birçok dini ritüeller aracılığıyla kişilere din eğitimini vermeyi amaçlamaktadır. Din eğitiminde ihsan kişilere sağlanan verilerin sağlıklı, ölçülü bir Şekilde verilmesi böylece kişilerin din eğitiminde edindikleri bilgileri Yaraticının kendisini gördüğü düşüncesiyle bir oluş sürecine girerek manevi hâl ile tüm eylemlerini ifa etmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla bu Şuurla hareket eden kişi tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarına azami dikkat gösterecek bu da kendisini gerçekleŐtirmesine/oluş'una vesile olarak kolaylık sağlayacaktır. Nitekim kendisini gerçekleştiren ve bu istikamette ilerleyen kimse din eğitimiyle edindiği bilgileri tüm akli, zihni ve kalbi olmak üzere bütün iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarına yansıtarak bir yaşam biçimine dnŐtreceklerdir. Bu dönüşüm veya oluşum onun kendi potansiyellerinin farkına varıp, kendini gerçekleŐtirdikten sonra aşkın olana ulaşma yolunda kâmil insan olmaya sevk edecektir. Bu kısımdan sonra iĞr yani muhasebe kavramının ne olduğu ve kişinin kendisini, yaptığı tüm eylemleri ancak sorgulayarak ihsan ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğu incelenmeye çalışılacaktır.

2.3.2. İĞr (muhasebe)

Sözlükte muhasebe "olumlu olumsuz bütün ihtimalleri hesaplama, hesap işlerini yürütmek, bir konu ilgili karara varmadan, hüküm vermeden önce iyice düşünmek, olumlu, olumsuz bütün ihtimalleri hesaplamak" gibi manalara gelmektedir.³²¹ Kişinin yapacağı her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunun sonucunu öncesinde düşünmek ve sorgulamak Şeklinde

³¹⁹ Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 76.

³²⁰ Şirin, *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*, 78,79.

³²¹ İlhan Ayverdi, "Muhasebe", *Kubbealtı Lugatı*.

ifade edebileceğimiz muhasebe kişinin eylemlerinin sonuçları konusunda bir öngörü sağlamasına böylelikle daha titiz hareket etmesine olanak vermektedir. Burada kişi kendisini diğer bir ifadeyle nefsinin, aklının ve kalbinin yaptıklarından dolayı sorumlu olacağı manasında bir yorum yapılabilir.

Nitekim kişinin kendi durumunu düşünüp kendisini (nefsini) sorgulaması, fiil tutum ve davranışlarında kâr-zarar ayrımı yaparak kendisini düzeltmesi olarak anlaşılabilir. Murâkabe'nin de bir öncülü olarak kabul edilmektedir.³²² Muhasebe ve murâkabe ilk dönemlerden itibaren farklı olarak kavramlar olarak dile getirilmişse de bazı tasavvufçular bu kavramları kimi zaman birbirlerinin yerine kullanmış veya birbirleriyle olan çok güçlü irtibata dikkat çekmişlerdir. Misal olarak ilk dönem sûfilerinden olan Zünnûn-u Mısrî'nin (öl. 859) muhasebe ve murâkabe kavramlarının her ikisini de cenneti elde ettiren fiiller, ameller içinde zikretmesi, aynı şekilde yine ilk sûfilerden olan Vâsıtî'nin (öl. 932) ise, en erdemli, iş veya amellerden söz ederken muhâsebeyi zâhirî, dıştan görülebilen uzuvları iyileştirmek, düzeltmek için, murâkabeyi de bâtınî (iç, gizli) duyguların, hislerin ıslahı için lüzumlu olduğunu ifade ettiği, Bursevî (öl. 1725), Sühreverdî (öl. 1168), Abdulkâdir Geylânî (öl. 1116) gibi birçok İslam aliminin de muhâsebeyi murâkabenin bir ön şartı olarak kabul ettikleri aktarılmaktadır.³²³

Ayrıca İslam bilginleri muhasebe kavramını genel olarak Hz. Ömer'e (r.a.) atfedilen bu sözden hareketle açıklamışlardır: “(Ölümden sonra) hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin. En büyük yer için süslenin. Dünya’da nefsini hesaba çeken kimsenin Kıyamet günü hesabı hafif olur.”³²⁴ Hz. Ömer (r.a.) kişinin yapıp ettikleri konusunda kendisini muhasebeye çekmesi özellikle de bunu kişinin vefatından önce yapmasının önemine dikkat çekmekte, hesapların görüleceği gün yani kıyamet gününden öncesi için hazırlığın yapılmasını telkin ettiğini ifade etmek böylece bunu yapan kimsenin de muhasebesinin daha kolay olabileceği söylenebilir.

Tasavvufçular, aşkın varlık olan Allah'ın kişiyi hesaba çekeceğini buyuran ayetleri aynı şekilde kişinin kendisini muhasebe etmesi konusunda bir işaret olarak yorumladıklarından, kitaplarında muhasebe kavramını incelerken Kur'an-ı Kerim'den bazı

³²² Ahmet Vural, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ed. Zafer Erginli, (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006), “Muhâsebe” 689.

³²³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 1/329-331; Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Ebi Sâlih Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Berekat Yayınları, 1994), 2/473.

³²⁴ Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmîzî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 4/219 (No. 2459).

ayetleri muhasebeye dayanak olarak belirtmişlerdir. Zira Allah'ın kişiyi hesaba çekmeyeceği düşünülürse kişinin de kendisini hesaba çekmesinin düşünülmesi olanaksız olacaktır. İslam bilginlerinden Gazâlî ve ilk sûfiler'den olan Hâris el-Muhâsibî (öl. 857) muhasebeye dayanak oluşturan birçok ayetin olduğunu ve bunlardan birkaçını şöyle dile getirmektedirler.³²⁵

“O gün Allah onların hepsini diriltecek ve yaptıklarını kendilerine haber verecektir. Allah onları bir bir saymıştır. Onlar ise unutmuşlardır. Allah her şeye şâhittir.”³²⁶

“O gün insanlar amellerini görmeleri (karşılığını almaları) için darmadağınık geri dönüp gelirler. Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.”³²⁷

Muhâsibi'nin aktardığına göre İslam bilginleri “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın.”³²⁸ ayetini, kişinin geçmişte yaptığı hata ve günahlarına tövbe etmesi amacıyla önceden yani geçmişinde yaptığı amellere, fiillere bakması şeklinde tefsir etmektedirler.³²⁹ Kuşeyrî ise Allah korkusu yani takvayı iki kısma ayırarak, ilkinde takva sırasında kasılacağı cezayı aklına getirmek, amellerin, fiillerin iyi ve kötü olanını göz önünde bulundurmaktır. İkincisinde de murakabe ve muhasebe takvası olduğunu, kişinin fiillerini, amellerini muhasebe, durumlarını murakabe etmeyen kimsenin aşağılanacak, rezil duruma düşeceğini dile getirmekte geleceğine bakmanın işareti bugününü iyi gözden geçirmeyle bunun da yolu geçmişte, dün de gerçekleştirdiklerini düşünmekle mümkün olmaktadır diye açıklamaktadır.³³⁰

“Ey müminler! Hep birden Allah'a tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.”³³¹ Muhâsibi'ye göre Allah'ın bu ayette, hatalardan ve günahlardan pişmanlık duyarak gerçekleştirilen fiillerin, amellerin düşünülmesini ve kendisinden af dilenmesini buyurmaktadır.³³² Nitekim af dileme de bir fiili, işi, ameli, davranış veya tutumu yaptıktan sonra onun yanlış olduğunu fark ederek ve nedametle o hatanın üzerinde tefekkür etmektir. Yapılacak veya yapılmış fiilleri sorgulamanın, düşünmenin de muhasebe manasına geldiğini söylemek mümkündür.

³²⁵ Bk. Hâris el-Muhâsibi, *Er-Riâye li Hukûkillah*, thk. Abdülhalim Mahmud (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1990), 48-51; Gazâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd- Dîn*, 4/393.

³²⁶ Kehf 18/49.

³²⁷ Zilzal 98/6-8.

³²⁸ Haşır 59/18.

³²⁹ el-Muhâsibi, *Er-Riâye li Hukûkillah*, 50.

³³⁰ el-Kuşeyrî Ebu'l- Kasım Abdülkerim b. Havazin b. Abdilmelik, *Letâifu'l- İşârât*, 3/565.

³³¹ Nur 24/31.

³³² el-Muhâsibi, *Er-Riâye li Hukûkillah*, 50.

Zira yapılmış dahi olsa bir kez daha aynı hata ve yanlışı yapmamak için muhasebe edilmesi ehemmiyetlidir. Bütün bu ayetlerde dikkat çekmek istenilen genel anlam şöyle açıklanabilir: Kişinin bu hayattayken gerçekleştirdikleri her bir fiil, iş, amel, davranış ve tutumdan sorgulanacağı, hesap vereceği, tüm bu eylemler fazla veya eksik olmaksızın tam olarak kaydedildiği, bu nedenle kişinin her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunu bu şuur ile gerçekleştirmesini, yaptıkları şeyleri sorgulaması, muhasebesini yapıp üzerinde düşünüp tekrar aynı yanlışlara düşmemesi konusunda titiz davranmaya gayret gösterilmelidir. Yani kişinin hesap günü gelmeden önce kendisini hesaba çekmesi telkin edilmektedir.

Nitekim Gazâli'ye göre ise öngörü sahibi kişi bu ayetlerden, Allah'ın kendisini gördüğünü, ahiretteki hesabın zorlu olacağını, her şeyin en ince ayrıntısına kadar hesabının sorulacağını, fakat kişinin kendisini bu tehlikelerden yalnızca muhasebeyle ona devam etmekle, içten bir murakabeyle, her anda kendisini kontrol altında tutması ve sürekli bir muhasebeye kendini tabi tutması kendisini kurtaracağını ifade ederek O'nun hesabından önce kişinin kendisini sorgulamanın diğer dünyada muhasebesinin daha kolay sonucunun da güzel olacağına, muhasebesini gerçekleştirmeyeninde hüznü olacağı ve sonunun kötü olacağını ifade etmektedir.³³³

Muhasebenin ilk basamağının bilgi, yani Allah'ın kişinin gerçekleştirmesi veya gerçekleştirmemesi gereken konuları bilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu yukarıdaki mezkûr bütün muhasebe tariflerinden doğrudan veya dolaylı olarak çıkan bir neticedir. Çünkü kişi bu mevzuları bilmediği halde kendini sorgulamasını sağlayacak bir ölçütün eksikliği ortaya çıkmaktadır. Bu ölçüt ile kişi yapması ve yapmamasını gerektiren konuları bilir, belirler ve kendisini muhasebeye çeker bu da muhasebenin esasını oluşturmaktadır.

Netice olarak muhasebe kavramı tasavvuf disiplininin ehemmiyetli bir kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak kişinin her daim kendisini, nefsini sorgulaması ve kontrol altında tutması, tahlil etmesi diye yorumlanabilir. İhsan ise Cibril hadisindeki ihtiva ettiği mefhumuyla yani kişinin O'nu görüyormuş gibi tüm akli, kalbi ve fikri iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarda en mükemmelini, iyisini, sağlamını yapması olduğuna göre muhasebede en iyi, sağlam ve güzel olanı seçmek, yapmak için yaptığı tüm eylemleri düşünerek ve sorgulayarak yapma çabası içinde olmaktır. Bu süreçte kişi yapmış ve yapabileceği yanlışların farkına varacağına ve bu yanlışları tekrarlamamasına, kendisini

³³³ Gazâli, *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*, 4/709.

geliştirip potansiyellerinin farkına varmasına ve kendisini gerçekleştirme yolunda önemli bir adım atarak aşkın olana ulaşma konusunda ilerlemeye yönelecektir. Bu iki kavram yani muhasebe ve ihsan kişinin manevi yaşantısında birbirlerini tamamlayıcı ilkelere. Nitekim bu kavramlar kişinin aşkın varlığa varma yolculuğunda önemli etkin rol üstlenmekte ve O'na daha yakın olmaya destek olur. Muhasebe kavramından sonra şimdi de bazen muhasebenin yerine kullanılan yani o kadar kuvvetli anlam ilişkisi bulunan diğer bir kavram olan murakabe kelimesi tahlil edilerek ihsan ile olan münasebeti değerlendirilecektir.

2.3.3. Huzurda olmak (murakabe)

Murakabe kavramı sözlükte “gözetmek, beklemek, korumak, bakıp gözetme, göz altında bulundurma, denetleme, denetim” gibi anlamlara gelmekle beraber tasavvuf literatüründe ise kişinin dünyadaki her şeyle alakasını koparıp iç dünyasına girerek özünde duyumsadığı Allah’a yönelerek ve O’nun huzurunda kendini denetlemesi haline denilmektedir.³³⁴ Ayrıca kişinin tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarını Allah’ın bildiğinin idrakinde olarak bu bilinç ve kavrayış halinde bulunması, gönlü, ona hasar veren şeylerden muhafaza etmek, Allah’ın her daim kendisini gördüğünü, yüreğine bakıyormuş gibi bir düşüncede olmak murakabe olarak anlaşılabilir.

Birçok İslam bilgini, sûfî murakabe kavramını meşhur Cibril hadisinde geçen ihsanın tanımına dayandırmaktadırlar.³³⁵ Nitekim Serrâc (öl. 988) murakabeyi, ihsanı gerçekleştirmek olarak ifade etmektedir.³³⁶ Fahreddin Râzî’ye göre ise murâkabe kişinin Allah’ın gönlündeki ve vicdanındakilerden haberdar olduğunu bilmesinden ibaret olan böylece Allah’ı murâkabe etmek diye adlandırılan şeyin kişinin bunu bilmeyi sürdürmesi olduğunu beyan etmektedir.³³⁷ İsmâil Hakkı Bursavî ise, murâkabenin, “Kulun Allah’ın kendisinden haberdar olduğunu bilmesi ve Rabbini göz önünde bulundurarak daima bu bilgi üzere yaşaması” biçiminde tanımlamaktadır.³³⁸ Bazı İslam bilgini ve mutasavvıfların tanımlarından sonra İslam bilgini Gazali ise Allah’ı gözetmenin ve büsbütün O’nunla iştiğal etmenin murakabe olduğunu dile getirmekte, murakabeye bilginin, marifetin yürekte canlandırdığı bir hâl, durum olarak bakmaktadır. Bu hâl ki yüreğin Allah’ı gözetmesi,

³³⁴ İlhan Ayverdi, "Murakabe", *Kubbealtı Lugatı*.

³³⁵ Kübra Zümrüt, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Muhâsebe ve Murâkabe* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 56.

³³⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma’: İslam Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 16.

³³⁷ Fahreddin Râzî, *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sıfât* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984), 280.

³³⁸ İsmail Hakkı Bursavî, *Rûhu'l-Beyân*, çev. Ali Hüsrevoğlu vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2005), 3/493.

O'nunla olması ve O'na yönelmesidir. Bu durumun ortaya çıkmasına sebep olan ise bilgi olmaktadır. Nitekim Allah'ın kişinin vicdanından haberdar, vakıf olması, fiillerini, amellerini gözlediğini, kişinin açık veya kapalı esrarlı olan şeyleri gördüğünün bilgisine sahip olmaktır. Bu marifet, kuşku ve tereddütlerden temizlenirse ve tüm gönlü sararsa, yürek Allah'a karşı saygı ve hürmete yönelerek azmini, çabasını buna harcar. Aksi halde ecel gibi mutlak olan birçok bilgi bulunmaktadır ki yüreği egemenliği altına alamamaktadır.³³⁹ Bu mezkûr tanımlardan anlaşılan murâkabenin Allah'ın kişiye olan yakınlığının, her şey hakkında bilgisinin olduğu, her şeye vakıf, hâkim bulunduğu bilgisinden meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Murakabenin ihsan mertebesine erişmek için en mühim hallerden birisi olduğu söylenebilir. Hz. Peygamberin Cibril hadisinde beyan ettiği ihsanın³⁴⁰ tarifine göre ihsan halihazırdaki durumda bir fiil, iş veya ameli en sağlam ve güzel şekilde yerine getirmek veya ahlaki değerler olsun ikisini de içine alan genel bir tarife eriştiği dile getirilmektedir.³⁴¹

Kişinin bir kul olmasıyla ihsan mefhumu bağlamında iki çeşit davranış, tavır meydana getirdiği ifade edilmektedir. Bunların birincisi, Allah'ın kişinin kendisine lütfettiği ihsan ile kişinin insanlara ihsanda bulunması olmakla beraber bu düşünce Allah'ın kişiyle kurmuş olduğu bağın kapsamını belirtirken kişinin de Allah ve evrenle oluşturacağı bağın niteliğini saptamaktadır.³⁴² Kur'an-ı Kerim'de ihsanın kimlere karşı ve nasıl icra edileceği çeşitli ayetlerde beyan edilmektedir.³⁴³ Buna göre ihsanın özünde cömert olma, bağışlama, merhamet etme, nazik olma, adil olma gibi prensipleri içermektedir. Nitekim böylece ihsan dengeli, sağlıklı, istikrarlı bir toplumun yetkinliğe, kusursuzluğa ulaşması olarak kabul görmektedir.³⁴⁴

Kişinin ihsan mefhumu bağlamında meydana getirdiği ikinci tavır, davranış ise Allah'ın kişiyi her daim gördüğü bilmesiyle murakabe halinde bulunması ve bu bilinçle ahlaki davranış, tutum geliştirmesi olarak beyan edilmektedir. Bu da kul vasfına sahip olarak kişinin kendisi ile Allah arasında yakınlığın sınırlarına ve olanaklarına dönük sözler ihtiva etmektedir. Netice olarak ise kişi Allah'ın her daim kendisini gördüğünü düşünürse, ahlaki ve dini eksiklikler, hatalar yapmamaya çaba sarf edecek, her fiil, iş, amel, davranış ve

³³⁹ Gazâli, *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*, 4/398.

³⁴⁰ Bk. Buhârî, "İman", 37.

³⁴¹ Nurgül Bulut, *İnanç ve Ahlak Dini Tasavvurun Seküler Dönüşümü* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2021), 176.

³⁴² Bulut, *İnanç ve Ahlak Dini Tasavvurun Seküler Dönüşümü*, 176-177.

³⁴³ Bk. el-Bakara 2/178, 261,229; Nisa, 4/36.

³⁴⁴ Bulut, *İnanç ve Ahlak Dini Tasavvurun Seküler Dönüşümü*, 177.

tutumunu Allah'ın razı olması ve sevgisi elde etmek için düzeltecek böylece kişiyi, samimi bir şekilde hareket etmeye, eylemeye, düşündüğü ve duyumsadığı biçimde harekete geçerek ikiyüzlülük ve gösterişten uzak tutacaktır. Nitekim kişinin tüm fiil, iş, amel, davranış ve tutumlarında etkili olan tek faktör sadece O'nu her zaman görmekte (huzurunda olan) ve bilmekte olan Allah'tır.³⁴⁵ Dolayısıyla bu konuda Kur'an-ı Kerimde de birçok ayet murakabenin yani Allah'ın kişiyi her daim gördüğü ve yaptığı tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlardan bilgisinin olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde kişinin de Allah'ı murakabe etmesi yani tıpkı O'nun huzurundaymış gibi tüm fiil ve eylemlerini yapması bu şuurla hareket etmesiyle ancak kişi O'na ulaşma yolunda yol kat edebilir.

Allah'ın kişiyi gözetmekte olduğunu bildiren bazı ayetleri şöyle sıralamak mümkündür:

“O (öyle Allah'tır) ki gece namaza kalktığında ve secde edenler arasında dolaştığında seni görüyor.”³⁴⁶ Bu ayette Resulullah'a (s.a.v.) hitaben Allah'ın O'nu her daim ve her halükârda gördüğünü buyurmakta ve O'nun nezdinde bu ayetin tüm müminlere de atfedildiği ifade edilmektedir.³⁴⁷ Allah'ın kendisini gördüğünün farkında olan kişi her iş, fiil, amel, davranış ve tutumuna azami derecede dikkat ederek eylemlerini titizlikle icra etmeye özen göstermesi beklenmektedir.

“Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görür.”³⁴⁸ Ayette Allah'ın gözetim ve denetimi dışında hiçbir mekânın, yerin olmadığına dikkat çekilmektedir. O'ndan uzak olmak da olanaksız olduğuna göre Allah'tın gözetim ve denetiminin bulunmadığı bir konumunda var olması mümkün değildir.³⁴⁹

“Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.”³⁵⁰ Buradaki ayette Allah'ın kişinin tüm iş, fiil ve kelimelerine, gönlündeki niyetinden haberdar olduğu ve buna mukabele edeceği bildirmekle birlikte, kişinin en gizli sırrını dahi bilmekte olduğunu buna istinaden kişinin daha titiz hareket etmesi gerektiğini buyurmaktadır.³⁵¹

Yine bir ayette “Ne zaman sen bir işte bulunsan, ne zaman Kur'an'dan bir şey okusan ve siz ne zaman bir iş yaparsanız, o işe daldığınız zaman biz mutlaka üstünüzde

³⁴⁵ Bulut, *İnanç ve Ahlak Dini Tasavvurun Seküler Dönüşümü*, 177-178.

³⁴⁶ *Şuarâ* 26/218-219.

³⁴⁷ Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, çev. ve şerh: M. Yaşar Kandemir vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 1997), 1/295.

³⁴⁸ *Hadid* 57/4.

³⁴⁹ Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, 1/296.

³⁵⁰ *Nisâ* 4/1.

³⁵¹ *Bursevî, Rûhu'l-Beyân*, 3/491.

şâhidizdir.”³⁵² buyrulmaktadır. Ayrıca Muhâsibî (öl. 857), Yunus suresi 61. ayetin tefsirinde Hasan-ı Basri'nin (öl. 728) şöyle dediğini aktarmıştır.³⁵³ Bu da kişinin her an Allah'ı görüyormuşçasına hareket etmesi hatırlanarak çıktığı anda ise aklına geldiği gibi O'nu murakabe etmeyi sürdürmesinin elzem olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki tüm bu ayetlerden murakabe kavramına ilişkin kişinin Allah'ın kendisini sürekli olarak gözetlediği, onun gizli açık her türlü halini, niyetini bildiğinin farkında olmasını telkin etmektedir. Ayrıca kişinin nerede bulunursa bulunsun Allah'ın kendisiyle beraber olduğu, yaptıklarını gördüğü, iyilikte kötülükte yaptığında bunun Allah tarafından görüldüğü ve bunların karşılığının verileceği ifade edilmektedir. Kişinin bu şuur ile bütün fiil, iş, ibadet, davranış ve tutumlarında dikkatli olması ve bu eylemleri titizlikle en güzel şekilde yerine getirmesiyle murakabe haline erişebileceği anlaşılmaktadır. Nitekim kişi kendisini var eden ve kendisine birçok nimet bahseden, yegâne güç ve kudret sahibi olan Allah'ın kendisini gözetim altında tuttuğunu hissettiğinde doğal olarak hâl ve hareketlerine dikkat etmesi ve eylemlerini layığıyla yerine getirmesi için üstün gayret sarfetmesiyle neticelenmektedir. Dolayısıyla muhsin olmanın bir basamağı olan murakabeyi dolayısıyla ihsanın hayatında vücut bulduğu en kusursuz emsalini teşkil eden Peygamberimiz (s.a.v.) zikretmek ve bu vesileyle O'nun söz, fiil ve davranışlarının söz ile ifadesi olan hadislerini bilmenin, anlamının ve yaşamının önemini göstermektedir.

Yüce Allah'ı görüyormuş gibi bir kişi olmak, onun her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunu iyi yapmasından ziyade en iyi şekilde sapasağlam yapması manası anlaşılmaktadır. Zira insan kendisini gören bir ilahının olduğunu ve yaşamının tümünde akli, fikri ve ameli her eyleminde yaptıklarını gözetleyen bir yaratıcı olduğu düşüncesiyle hareket ettiğinde bu onu yetkinleştirip inancını kuvvetlendirme olanağını elde etmesine vesile olmaktadır. Bu şuurla Resulullah (s.a.v.) tüm yaşamını sürdürmüş ve bu yaşam tarzıyla da tüm ailesine, çevresine rol model olarak ihsanın canlı bir örneğini oluşturmuştur. O (s.a.v.) yetkinliğin ve olgunluğun zirvesinde insanı kâmil olmasıyla çevresine ailesine ve arkadaşlarına bu şuur ile bir yaşam sürmelerini telkin ve tavsiye etmiştir. Bu konuda yani

³⁵² Yunus 10/61.

³⁵³ “Bir işe başladığın zaman Allah seni görmekte ve ne yaptığını bildiğini haber vermektedir. İşe başlarken ve daha önce bizi görmektedir. Ancak bunu bildiği için utanmayı, O'nun hoşuna gitmeyen şeye dalmamayı beklemektedir. Daldıktan sonra, Allah'ın muttâl olduğunu hatırlarsa, O'ndan korkarak, hayâ ederek ve O'nu yücelterek, işi sona götürmeden bırakmalıdır. O'nun misli ve benzeri yoktur.” Haris el-Muhâsibî, *er-Riâye Kalp Hayatı*, çev. Abdulhakim Yüce (İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997), 116.

Yüce Allah'ın her daim kişiyle birlikte olduğuna dair çeşitli hadislerin olduğunu görmek mümkündür.

Ebu Musa el Eş'ari'nin rivayetine göre; Bir sefer sırasında Rasulullah (s.a.v.) ile beraber olduklarını, her bir tepeye çıktıklarında yüksek sesle tekbir getirdiklerini anlatmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, kendilerine yaklaşıp ve şunları dile getirdiğini "Sakin olun! Siz sağır olan ve burada bulunmayan bir Allah'a seslenmiyorsunuz. Bilakis, her şeyi işiten, gören ve size çok yakın olan Allah'a sesleniyorsunuz."³⁵⁴ ifade etmiştir. Nevevi bu hadisi açıklarken; "Rasulullah (s.a.v.) "ırbeû" ibaresi, "Kendinize acıyın ve seslerinizi alçaltın!" demektir. Çünkü normal şartlarda bir kimse uzaktaki bir kimseye haykırır kendisini duyurabilmek maksadıyla, fakat siz Yüce Allah'a haykırıyorsunuz. O ne ağır işitir ne de gaptir. O, hem duymaktadır hem de yakındır. İlmi ve kuşaticılığı ile sizlerle birlikte dir.³⁵⁵ ifadelerine yer vermiştir. Ebu Zer (r.a.) rivayet ettiğine göre, Allah Resulü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Nerede olursan ol, Allah'a karşı sorumluluğunun bilincinde ol! Kötülüğün peşinden iyi bir şey yap ki onu yok etsin. İnsanlara da güzel ahlâka uygun biçimde davran."³⁵⁶

Ebu Hüreyre (r.a.) rivayetine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur; "Allah Teala'nın yollarda dolaşıp Allah'ı zikredenleri arayan melekleri vardır. Onlar Aziz ve Celil olan Allah'ı zikreden bir topluluk bulunca birbirlerine, "Aradıklarınız buradadır gelin!" diye seslenirler ve melekler Allah'ı zikredenleri, dünya semasına kadar kanatlarıyla çevrelerler. Allah Teâlâ, onların hallerini meleklerden daha iyi bildiği halde, meleklerle; Kullarım ne diyorlar? diye sorar. Melekler,

-Seni tesbih ve tenzih ediyorlar. "Allahu ekber" diyerek seni yüceltiyorlar, sana hamd-ü sena ediyorlar.

-Bu kullarım beni gördüler mi (ki böyle tesbih edip tekbir getiriyorlar?)

-Hayır, Vallahi seni görmediler.

-Peki, beni görseler ne yaparlar?

-Onlar seni görseler, sana kullukları, takdisleri, tahmidler ve tesbihleri daha da artar.

-Benden ne diliyorlar?

³⁵⁴ Buhârî, "Tevhid", 8.

³⁵⁵ Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhin- Nevevî (el- Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim İbni'l- Haccac)*, 17/26.

³⁵⁶ Tirmizî, "Birr", 55.

-Cenneti istiyorlar.

-Onlar cenneti gördüler mi?

-Hayır Ya Rabb! Vallahi cenneti görmediler.

-Ya cenneti görseler ne yaparlar?

-Cenneti görmüş olsalar, cennete karşı arzu ve hevesleri daha çok olur, cenneti daha fazla isterler.

-Onlar nelerden Allah'a sığınıyorlar?

-Cehennemden Allah'a sığınıyorlar.

-Cehennemi gördüler mi?

-Vallahi görmediler.

-Ya görselerdi?

-Eğer cehennemi görseler, ondan daha çok kaçarlar, daha fazla korkarlar.

-Yüce Allah; "Ey melekler, siz de şahit olun ki ben onları bağışladım." buyurur. Meleklerden biri der ki; -Ya Rabb, filanca onlardan değil, sadece bir ihtiyacı için gelmişti. Yüce Allah;

-Onlar bir arada bulunuyorlar ve onlarla düşüp kalkan da kötü olmaz, buyurur.³⁵⁷

Zikredilen bu hadiste Rasulullah (s.a.v.), Cibril hadisinde tarif ettiği ihsan kavramının muhtevasını betimleyerek kişinin, Rabbini cennet ve cehennemi (şayet) görmesi mümkün olsaydı ne şekilde bir kullukta bulunacağı ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır.

İhsan ve murakabe bilincinin doruk noktasında bulunan Rasulullah ve sadık dostu Hz. Ebubekir (r.a.) hicret yolculuğu esnasında, Sevr mağarasındayken yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır; "Mağarada iken ve müşrikler başımızın ucunda bizi (ararlarken) onların ayaklarına baktım da: "Ya Resulallah! eğer bunların birisi eğilip ayağının dibine bakacak olursa muhakkak bizi görür." dedim. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu; "Ey Ebu Bekir! Üçüncüleri Allah olan bu iki kişi için neden kaygılanıyorsun?"³⁵⁸

Başka bir hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Sanki O'nu görüyormuşçasına, veda edenin namazı gibi namaz kıl; Sen O'nu görmesen de O seni

³⁵⁷ Buhârî, "Da'avât", 66.

³⁵⁸ Müslim, "Fedâilü's- Sahâbe", 1; Buhârî, "Tefsir", 9.

görmektedir. İnsanların ellerindekinden umut kes ki zengin olarak yaşayasın. Özür dileyecek şeyden de sakın!”³⁵⁹

Yukarıda mezkûr bu v.b. çoğu hadiste Allah Resulünün kendisi sürekli bir ihsan bilinciyle yaşadığı ve çevresindeki kimselere de böyle bir yaşam sürmelerini aşlamak istemiştir. Sonuç olarak kişi yaptığı iş, fiil, amel, davranış ve tutumlar olsun her türlü eyleminde kendisini Allah'ı görüyormuş gibi hissetmesi ve O'nun'da kendisini gözetim altında tuttuğu bilinciyle hareket etmesini ve bunu aklından çıkarılmamasının telkin edildiği anlaşılmaktadır. Kişi bu şekilde bir yaşam ile her işinde iyiliği ve güzelliği esas alıp, yaptığı her şeyde en iyiyi yapmaya çaba göstererek aşkın varlığın her daim yanında olduğunu düşünürse kendisini kötülüklerden alıkoyması kolaylaşacak kendisini güvende hissedecektir. Ayrıca burada insanların Rabbine karşı da nasıl davranması gerektiğinden bahsedilerek, insanlara nasıl davranılıyorsa aynı şekilde Allah'a öyle davranılmaması konusunda uyarılmışlardır. Yüce Allah'ın kişiyi her daim gördüğü, işittiği ve her halini, kalbinden geçenleri bildiğinin bununda farkında olmasının ve buna göre Allah'a karşı yardımını ve niyazını dilesinin gerekli olduğu manasını çıkarmak mümkündür.

Sonuç olarak murakabenin genelde İslam literatüründe özelde ise tasavvuf disiplininde kişinin Allah ile olan irtibatını kuvvetlendiren önemli bir kavramdır. Köken itibariyle Arapça bir kavram olan murakabe denetleme, gözetme, gözetleme, kontrolde tutma, gibi anlamlara gelmekte ve kişinin her daim Allah'ın gözetiminde olduğunu ve bunun şuurunda olmasını ifade etmektedir. Kişinin kendisini sürekli olarak Allah'ın huzurundaymış gibi düşünmesi, hissetmesi şuuruyla hayat sürmesi merhumunu barındırmaktadır. Böylece kişi hem manevi hem de maddi (dünyevi) iş, fiil ve davranışlarını en iyi şekilde yerine getirme gayretinde bulunarak Allah'ın rızasına uygun bir şekilde hayatını düzeltmesine katkı sunacaktır. Dolayısıyla kişinin Allah'a yakınlığı artar ve manevi gelişimi destekleyerek ihsan mertebesine erişmesi kolaylaşır. İhsan mertebesine kavuşmanın yolu murakabeden onunda yolunun muhasebeden ve kişinin içine dönmesi yani tefekkürden geçtiği söylenebilir. Bu kavramlar birbirini tamamlayan bir parçanın bütünü gibidirler.

İhsan bu durum ve mertebelerin üst noktasını oluşturarak kişinin her türlü iş, fiil, amel, davranış ve tutumunda en iyisini, sağlamı ve güzelini yapmayı tercih etmesinin neticesidir. Bizzat O'nu görerek, huzurunda olduğunu düşünerek itinayla tüm eylemlerini yapma gayretinde olmanın adına ihsan denilebilir. Bir sonraki kavramımız olan kişinin içine

³⁵⁹ Taberânî Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el- Lahmi, *Mu'cemü'l- Evsat*, 4/358.

dönmesini tefekkür kavramıyla tabir edebileceğimiz kelimenin tahlil edilmesine ve ihsan ile nasıl bir irtibatının kurulabileceği, eğitimde ihsan anlayışıyla nasıl bir mefhum barındırdığı açıklanmaya çalışılacaktır.

2.3.4. İçe dönme (tefekkür)

Tefekkür kavramı sözlük anlamı itibariyle “düşünmek, derin derin düşünmek, kendini düşünceye kaptırmak” gibi manalarına gelmektedir.³⁶⁰ İstilah olarak ise herhangi bir işin gidişatı, sonucu hakkında düşünmek³⁶¹ ders çıkararak bir şey üzerinde derinleşmek³⁶² anlamlarında kullanılmaktadır. Tefekkür yani içe dönmenin Kur’an-ı Kerimde önemli bir yeri bulunmaktadır. Allah’ın çeşitli ayetlerde kişinin düşünmesini tavsiye ettiği görülmektedir. Örneğin “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde elbette sağduyu sahipleri için ibretler vardır.”³⁶³ Ayrıca geçmişteki milletlerin öykülerini, göklerin tekvinini, güneşin, ayın, gece ve gündüzün, karadaki ve denizdeki canlıların kişinin yararlanması için lütfedilmesi, evrenin düzenli bir biçimde idare edilmesi, toprağın yaşama uygunluğu, tüm bitki, hayvan ve canlıların yaratılması, bütün yarattıklarının da kişinin kullanımına verilmesi, atasözleri ve önceki toplulukların hikayeleri v.b. örneklerin açıklanmasından sonra tüm bunlarda aklını kullanan, tefekkür eden milletlere öğütler, dersler olduğu beyan edilmektedir.³⁶⁴

Kur’an’da tefekkürün, akletmenin, ders çıkarmanın ve Yaratıcıya şükretmenin Nahl suresinin 11-14. ayetlerinde dört kez art arda belirtilmesi önem arz eden bir hakikate ışık tutmaktadır. Bu hakikat tefekkür eden kişinin aklını kullanması, akledenin kevnî kanıtlardan ders alması ve Yaratıcıyı daha tanıma imkanını elde etmesidir. İbn Abbas; “Tefekkür halinde kılınan iki rekât namazın tefekkürsüz bütün bir geceyi ibadetle geçirmekten hayırlı olduğunu”³⁶⁵ ifade ederek amellerde, ibadetlerde tefekkürün, içe dönmenin ehemmiyetini gözler önüne sermektedir.

Kişinin varlıklar arasında en saygıdeğer varlık olarak yaratıldığı, kişiyi bu mefkureye eriştiren bir kısım nitelikler bulunmaktadır. Bu niteliklerin yücəsi tereddütsüz tefekkür (içe dönme) yeteneğidir. Nitekim doğruyla yanlış, iyiyle kötüyle, ayırt edebilmek ancak tefekkür ile olanaklıdır. Dolayısıyla tefekkür, kişinin kendisini tanıması, keşfetmesiyle kendisini

³⁶⁰ İlhan Ayverdi, "Tefekkür", *Kubbealtı Lugatı*.

³⁶¹ İlhan Erkutlu, "Düşünce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim 20.10.2024).

³⁶² Osman Nuri Topbaş, *Kâinat, İnsan ve Kur'an'da Tefekkür* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 18.

³⁶³ Âl-i İmrân, 3/190.

³⁶⁴ el-Araf, 7/176; Bk. Yunus, 10/24; Rad, 13/3; Nahl, 16/11-69; Rum, 30/21; Zümer, 39/42; Casiye, 45/13; Haşr, 59/21.

³⁶⁵ Gazâli, *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*, 4/785

gerçekleştirip ihsan şuuruyla hareket etme konumuna gelmesinde önemli zihinsel ve manevi bir eylem olduğunu söyleyebiliriz.

İhsan ve tefekkür arasındaki irtibat yoğun, derin bir düşünme ve içsel sorgulama neticesinde meydana gelmektedir. Tefekkür, bireyin kendisini, varoluşunu, amacını ve değerlerini sorgulamasına ve bu istikamette hayatını şekillendirmesine yardımcı olabilmektedir. Bu süreç, ihsan için gereken içsel motivasyon ve kavrayışı sağlamaktadır. Dolayısıyla tefekkür, kişinin ihsan mefhumunu derinleştirirken, ihsan ise düşünme ve eylem arasındaki dengeyi oluşturmak için bir yol güzergahı sunmaktadır. Böylece kişinin kendisiyle daha anlamlı ve derin ilişkiler kurmasına vesile olur. Bu vesile kişinin içine dönmesini, dış dünya ve ilişkilerinin kendi gerçekliği müvacehesinde bir kıymetinin olmadığını farkındalığına ererek gerçek şahsiyetine ve özüne yönelmesi olarak yorumlanabilir.

Eğitim ve içe dönmek (tefekkür) kişinin zihinsel ve duygusal gelişiminde birbirini tamamlayan faktörlerdir. Eğitim kişiye düşünsel beceriler edindirirken; tefekkür, bunların derinleşmesini sağlar. Bu iki kavramın etkileşimi, kişinin kendisini keşfetmesine, duygusal zekalarını ilerletmelerine ve daha şuurulu kararlar almalarına katkı sağlamaktadır. Eğitimin içe dönmeyi teşvik eden metotlar geliştirmesi, kişinin yeteneklerini en üst seviyeye yükseltmelerine olanak tanıyacaktır. Bu vesileyle içe dönmenin (tefekkür) eğitim süreçlerinde daha fazla yer bulması, kişinin düşünsel konumda gelişmelerine mühim katkılarının olması kaçınılmazdır.

Genelde eğitimin özelde ise din eğitiminin kişilerin manevi gelişiminin biçimlenmesinde önemli bir işlevi bulunmaktadır. İslam'ı bir kavram olan ihsan, kişinin ibadet ve işlerinde kusursuz olma düşüncesini ifade etmektedir. Eğitimde öğrenilen, edinilen bilgilerin tefekkürle, ihsan bilinciyle farklı bir bakış açısı kazandırarak hayat tarzı haline getirmek amaçlanmaktadır. Böylece ihsanın sadece düşünülen manasının yani başkasına yardım etme, iyilik etme gibi bunlar dışında bir eylem, hal ve davranışa dönüştürmek olduğunu bunu yaparken de aşkın olanı görüyormuş gibi bir fikir ve tavırla meydana getirmek konumuzun din eğitimindeki yansımaları oluşturacaktır. Dolayısıyla ihsan ile kişi iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarında aşkın olana samimiyet ve teslimiyetle bağlanarak, kendini gerçekleştirerek yetkin bir insan olmaya gayret göstermesi beklenmektedir. İhsan kavrayışı perspektifi din eğitimi üzerinde yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Eğitimin yöntem ve amaçlarına, bireysel konular üzerinde durulacaktır. Bu kavram din eğitiminde kişisel gelişim ve çevresel ilişkiler açısından büyük önem taşımaktadır. Nitekim ihsan kavramı,

yalnızca İslam’i bir kavram olmamakla beraber yaşamın her sahasında ortaya koyulması gereken erdemli bir kuralı teşkil etmektedir. Eğitimde, öğrenilenleri pratiğe dönüştürme aşamasında ihsanı bir kılavuz biçiminde görmek, yaptığımız ve gerçekleştirdiğimiz her davranış, fiil ve ameli olağanlıktan çıkarıp daha kıymetli ve anlamlı kılmaktadır. Bu şuurla hareket eden insan, kendisine ve çevresine karşı gerçekten ihsan ile davranmış olur. Kişinin dini bilgiye ihtiyacı olduğu kadar, verilecek bu bilgilerin ihsan şuuruyla verilmesi de önem arz etmektedir.

Allah’ın yeryüzünün halifesi olarak addedilen insanın bu makamının yüceliğini eğitim ve öğretim yeteneği vesileyle elde etmektedir. Kişi layık olduğu kıymeti eğitim sayesinde kazanmaktadır. Her eğitim de olduğu gibi din eğitiminde de bir metot olduğu takdirde o eğitimin başarılı olma ihtimali yüksektir. Eğitimciler de bir eğitime ihtiyaç duymakta böylece hedefledikleri amaçları uygun ve etkili bir şekilde gerçekleştirebilirler. “Yöntem hocaların hocasıdır” tabiriyle bu hakikat vurgulanmıştır.³⁶⁶

Herhangi bir kişi veya eğitimci bildiklerini öğrenci veya çevresine aktarmak için onların psikolojik durumlarını bilmeli ve onların seviyesine inmesi ehemmiyetlidir. Dolayısıyla kişinin öğretim metotlarını ve tekniklerini bilmeye ihtiyaç duymaktadır.³⁶⁷ Bu yöntem ve teknikleri mükemmel şekilde kullanarak din eğitimine ait öğretileri insanlara aktaran, öğreten en yetkin kişi şüphesiz Peygamber (s.a.v)’dir. Nitekim O (s.a.v)’in tebliğ vazifesi bir eğitim faaliyetinden oluştuğu, hem de “...size kitabı ve hikmeti öğreten bir Rasûl...”³⁶⁸ tabiriyle Kur’an, ve “...Ben de ancak bir öğretmen olarak gönderildim...”³⁶⁹ sözleriyle bizzat Hz. Peygamber dile getirmektedir. Bu açıklamalarla peygamberliğin temel görevi ve günümüz kullanımıyla eğitimin, geçmiş kullanımıyla ise terbiyenin önemini dikkatlere sunmaktadır.³⁷⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in iyi ve etkili bir eğitim sağlamak, hedeflenen neticelerin elde edilmesi için motivasyon ve soru-cevap metodunu etkili olarak kullandığı müşahade edilmektedir. Kişiyi içinden geldiği şekilde, içsel olarak tutum ve davranışa doğru yönlendiren unsurlar vardır. Bu unsurlar eğitim kaynaklarında arzu, istek, ihtiyaç, gaye, dikkat gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Bu unsurlar davranışların kaynağında bulunarak

³⁶⁶ Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005), 44.

³⁶⁷ Mustafa Öcal, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metotlar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 50.

³⁶⁸ el-Bakara, 2/129,151; Al-i İmran, 3/164; Cuma, 62/2.

³⁶⁹ İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

³⁷⁰ İbrahim Canan, *Hz. Peygamber'in (sav) Sünnetinde Terbiye* (Işık Akademi Yayınları, 2008), 71.

genel olarak “güdü” kavramıyla ifade edilmektedir. Böylece kişinin tutum ve davranışlarının unsurlara güdülenme veya motivasyon denilmektedir.³⁷¹

Güdülenen davranışlara sahip kimseler; merak, ilgi gösterme, sürekli bir titizlik gösterme, davranış hareketine geçirmeye karşı gayret ve gerekli zaman dilimini kullanmak talebi, isteği, davranış üzerine odaklanma, benliğini verme, zorluklar karşısında pes etmeme, kararlılıkla ilerleme, neticeye ulaşmak için ısrarcı olmak gibi nitelikler bulunmaktadır.

İhsan şuuruyla kişi eğitiminde muhatap kimseyi öncelikle aktaracağı konu hakkında kendisine soru sormasını talep etmesi böylelikle muhatap kimsenin dikkati konunun içeriğinin ne olacağına dikkat çekilir. Kişi sorulan soruları tasdik edici cevaplar vererek pekiştirerek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlama olanağı elde ederek o kimsenin güdülenmesini sağlar. Böylece kişi muhatabın merakını canlı tutmakta, konunun canlılığının korunması, sorulan soru ve cevapların açık ve anlaşılır olması, aktarılmak istenenlerin tedrici olarak aktarılması konunun özünden bir şeyin eksilmeden birbirini tamamlayıcı bilgilerle bir din eğitimi ortaya çıkarmaktadır. Nitekim yapılacak bu metot ve yöntemlerde kişi ihsan vasfı ile hareket etmesi konuda amaçlanan sonuçların elde edilmesinde önemli rol oynamaktadır. Kişi en başta kendi kişiliğiyle rol model olmalı, bu metotları kullanırken sapasağlam bir şekilde muhatabına eksiksiz ve mükemmel olarak gerçekleştirme gayretinde olmalıdır. Muhatapların seviyesi ve hazır bulunuşlukları dikkate alınmalı, merhamet, şefkat, sevgi ve sabırla yöntem ve teknikleri uygulamalıdır. Kişi kendisi ve muhataplarına aktardıklarının davranışlara dönüştürülmesini sağlamaya gayret göstermelidir.

Netice olarak kişinin kendi iç dünyasına, özüne dönerek, yanlışlarını, hatalarını fark etmesi, niyetlerini sorgulaması ve kişiliğini arındırması, ihsan mefhumun oluşması için ehemmiyetli bir basamaktır. İçeride dönme süreci, kişinin kendisiyle ve Allah ile olan bağlantısını derinleştirme, kuvvetlendirme gayretidir. İçeride dönerek kişi, dünyevi işlerden uzaklaşıp kendi içinde Allah'ın varlığını daha derin bir biçimde sezmeye başlamaktadır. Bu, kişinin her daim Allah'ı hatırlamasına, onu unutmadan, şuurlu bir biçimde ibadet etmesine, fiillerini ve davranışlarını ve hayatını bu farkındalıkla yaşamasına olanak sağlamaktadır. Sonuç olarak, ihsan bilincine ulaşmak için içeride dönme ve tefekkür; kişinin manevi derinliğini yükselterek, onu Allah'a daha yakın kılan, ibadetlerinde ve günlük yaşamında daha şuurlu bir varoluşa kavuşmasına olanak sağlayan bir süreç şeklinde ifade edilebilir.

³⁷¹ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 80.

Ayrıca din eğitiminde ihsanın yalnızca belli ritüelleri yerine getirmekten ibaret olmadığını, fertlerin ibadet ve diğer dini ödevleri yaparken, bu ödev ve ibadetleri içtenlikle ve samimi olarak yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. İhsanın tezahürü ibadet ve diğer fiil, davranış ve amelleri “O’nu görüyormuşçasına” yaparak hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Ayrıca din eğitiminin sadece dini öğretileri öğrenmek ya da öğretmek olarak değil de bizzat yaşamda uygulanmasını telkin ettiğini göstermektedir. Kişi bu vesileyle hem kendisini gerçekleştirerek, içine dönerek (tefekkür) yetkin bir olgunluğa erişmekte. Kişi kendini gerçekleştirerek muhsin bir kişiliğe sahip olmaktadır. Dolayısıyla ihsan bir yaşam tarzı olarak hayatın her alanında yer alan bir erdem ve fazilettir diyebiliriz. Eğitimde ihsan içselleştirildiğinde, kişinin yalnızca ritüellerini değil günlük hayatının her vechesini daha değerli ve anlamlı duruma getirir. Böylece din eğitiminin ihsan perspektifinden bakılınca temel gayesinin, bireylerin ahiret ve dünya hayatları için en güvenilir yolu tercih etmelerini, ihsanı idrak ederek tüm iş, fiil, amel, davranış ve tutumlarıyla Allah'a karşı olan mesuliyetlerini samimiyetle, içtenlikle yapıp, bunu korumaları gerektiğinin şuuruna erdirmektir.

SONUÇ

İhsan kavramı kişinin varoluş biçiminin mühim bir yönünü ve İslam düşüncesinin temel yapı taşlarından bir tanesini oluşturmaktadır. İhsan genellikle iyilik yapmak, iyilikte bulunmak olarak anlaşılrsa da İslam dininde daha geniş bir anlam sahası taşımaktadır. Eğitim kişiyi dönüştüren ve üretime yön veren niteliği birçok kişi vasıtasıyla bilinen bir gerçeklik olarak kabul görmektedir. Böylece eğitimin kendisini keşfeden, anlamlandırmaya ve gerçekleştirmeye çalışan kişileri ortaya çıkarma hedefinin olduğu ifade edilebilir. Eğitimin kişinin doğrudan ontolojik ve epistemolojik yönüyle ilişkili olmakla beraber kendinden yola çıkarak yine kendisinde meydana gelen dinamik bir yapısının olduğunu söylemek mümkündür. İslam eğitim medeniyetinde ise manevi ilke ve ahlaki prensiplerin eğitim yoluyla edindirilmesi ehemmiyetlidir. Bu unsurların, olguların kuşatıcı bir şekilde aktarılması ihsan kavramının özellikle de Cibril hadisi ve içerisinde geçen ihsan kelimesinin Müslüman birinin nasıl bir anlayış ve yaşam sürmesi gerektiği hakkında önemli bir mefhum barındırmaktadır. Cibril hadisi Cebrail (a.s)'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) çeşitli suallerin sorulmasıyla ve bunlara verilen yanıtlar ile İslam dininin esas prensiplerinin izah edilmesi olarak bilinmektedir. İhsan mefhumu kişinin sadece birtakım ritüellerle sınırlı bir yapıya sahip olmadığı, kişinin tüm eylemlerinde ihsanın olmasının gerekliliği anlatılmaktadır. Ayrıca İslam düşüncesinde bazı disiplinlerde ihsan kavramının barındırdığı anlamların olduğu beyan edilmiştir. İhsanın derin bir anlam katmanına sahip olduğu ve bu kişinin amellerinden ahlakına dair birçok alanda ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

İhsan kavramının teorik açıdan incelenmesiyle eğitim açısından nasıl bir mefhum içerdiği değerlendirilmeye çalışılmıştır. İhsan Cibril hadisi bağlamında detaylı bir şekilde ele alınarak eğitim felsefesindeki farklı yaklaşımlarla analitik, klasik ve eleştirel eğitim felsefesinden yer yer yararlanılmış fakat daha çok analitik ve eleştirel yaklaşımdan faydalanılmıştır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Cibril hadisinin eğitim süreçlerine kişisel dönüşüm sağlayan bir oluş süreci olarak katkı sağlayacağı ifade edilebilir. İhsanın İslam düşüncesinde eğitim açısından önemli bir yere sahip olması da eğitimin yalnızca bilgi aktarımı değil, kişinin tüm yönleriyle kendisini gerçekleştirmeye çalışan, erdemli bir insan olma süreci olduğunu vurgulamaktadır. Bu özellikle din eğitiminde kişinin Allah'a karşı olan yükümlülük şuuruyla yaşamasını sağlamakta ve bu şuurla kişinin ilişkilerinde de faydalı, sorumlu ve şuurlu kişiler olmasına yol açmaktadır.

İhsan kavramının İslam düşünce geleneğinde geniş manalar barındıran özellikle ahlak ve ibadet alanlarında temel bir faktör olduğu söylenebilir. Arapça menşei itibarıyla

“güzellik” ve “iyilik” manalarını içeren ihsan sadece iyilik yapmak şeklinde anlaşılmadığı aynı zamanda yapılan her işi, ibadeti en iyi, güzel şekilde icra etme şuurunu da ifade etmektedir. İhsan kavramının kendisiyle yakın ilişki içerisinde bulunan birçok kavram ile irtibatı bulunmaktadır. Bunların incelenmesiyle ihsan kavramının muhteva ve mefhumunun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacağı düşünülmüştür. Böylece iman, İslam, ibadet, ihlas, maruf, itkân, in’am gibi kelimeler ihsan kavramıyla sıkı ilişkiler içerisinde olduklarından ötürü ele alınmıştır. İslam dininin ana kaynaklarından Kur'an-ı Kerim’de ihsan kavramı farklı ayetlerde iyilik yapmak, sabretmek, cömert olmak ve merhametli olma gibi faziletleri teşvik ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle ebeveynimiz başta olmak üzere güçsüz ve fakirlere iyilikte bulunma, yardım etme gibi kişiye bakan yönler ihsan kavramı kapsamında tahlil edilmiştir. Bununla birlikte ihsanın anlam sahası aynı zamanda kişinin aşkın varlığa olan yakınlığını arttıracak bütün amelleri kapsadığı söylenebilir. İkinci ana kaynağımız olan hadislerde ise bu kavramın en veciz hali Cibril hadisi adıyla meşhur olmuş hadiste “Allah’ı görüyormuşçasına ibadet etmek” olarak tarif edilmektedir. Bu tanımın kişinin bütün davranışlarında Allah’ın huzurundaymış gibi bir bilinçle hareket etmesinin ehemmiyetine dikkat çekildiğini söylemek mümkündür. Bu veçheyle bakıldığında ihsanın kişinin her işinde mükemmelliği aramaya özendiren bir kelime olarak ön plana çıktığı ortaya konulabilir.

Dolayısıyla ihsanın İslam ahlakında ve ibadetlerinde mükemmel bir şuur durumu olarak yer bulduğu, İslam’ın bireysel ibadetlerde en üst düzeyi destekleyen bir düzene sahip olduğu ihsan kavramıyla belirginleşmektedir. Müslüman kişinin Allah’ın rızasını gözeterek her işini bu şuurla gerçekleştirmesinin onun ahlaki yetkinliğe ulaşmasını sağladığını ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda ihsanın, İslam’ın tüm yönlerinde kendini göstermeye ve kişiyi Allah’a doğru yaklaştıran en üstün manevi prensip olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. İhsanın, İslam bilginleri tarafından ifade edilen görüşlerinin var olması sadece Cibril hadisinde yer alan tanımının olmadığını göstermek açısından önemlidir. Fakat Cibril hadisindeki tarifinin tüm yapılan genel tanımlardan daha üst bir mefhumu barındırdığını hatta bazı İslam bilginlerinin bu tariften hareketle bir yorum, görüş belirttikleri de müşahede edilmiştir.

Cibril hadisinin İslam düşüncesinde ihsan kavramının en kuşatıcı biçimde tarif edildiği hadislerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu hadiste Cibril (a.s.)’ın Hz. Muhammed’e (s.a.v.) yönelttiği İslam, iman, ihsan ve kıyamet gibi suallerle İslam’ın manevi ve ahlaki açılarına ışık tutmaktadır. Nitekim ihsan kavramı kişinin Allah’ı görüyormuş gibi

ibadet etmesi ve her davranışını bu şuurla gerçekleştirmeyi ifade etmektedir. Bu kavram kişinin maneviyatını, varoluş amacını hatırlatan ve kuvvetlendiren bir şuur seviyesine ulaşmayı ifade etmekle beraber İslam'ın en üstün erdemlerinden birisi olarak kabul edildiği söylenebilir. Eğitim bağlamında Cibril Hadisi'ndeki ihsan kavramının da kişiyi yalnızca bilgi edinen ve aktaran bir kişi değil, manevi olarak da yetkinleşmiş, kendini gerçekleştirmiş bir kişiliğe taşıma gayesini hedeflediğini dile getirmek mümkündür. Bu durumda ihsan kavramının kişinin her türlü kalbi, akli, bedeni iş, fiil, amel, davranış ve fiilini en iyi biçimde gerçekleştirmesidir. Ayrıca kişinin her eyleminde Allah'ın gözetiminde, denetiminde olduğunu bilerek hareket etmesi beklenmektedir. Eğitimde özellikle de din eğitiminde tüm bu eylemlerin şuurlu bir şekilde gerçekleştirilmesi ve teşvik edilmesi kişinin manevi yetkinliğine, olgunluğuna erişmesiyle mümkün olabilmektedir.

Dolayısıyla Cibril Hadisi'ndeki ihsan kavramının, eğitimi yalnızca bilgi edinmek ve aktarmak olarak değil, manevi değerleri güçlendiren, kendisinden çıkan ve kendisine dönen yönü doğrultusunda bir süreç/oluş olarak nitelendirildiğini söylemek mümkündür. İslam düşüncesinde ihsan ile kusursuzluğa erişme din eğitiminin temel gayelerinden birisi olmakla beraber kişinin hayatının her sahasında bu şuurla hareket etmesini desteklediğini ve teşvik ettiğini ifade etmek mümkündür. Böylece Cibril Hadisi bağlamında ihsan kavramını eğitimde oluş (hâl), içgörü (muhasabe), huzurda olma (murakabe) ve içe dönme (tefekkür) ile anlamlandırmaya/açıklamaya çalışarak ihsanın eğitimde derin bir farkındalık, öz denetim ve manevi yetkinlik ve şuuru barındırabileceği belirtilmektedir. Nitekim kişi ihsan ile bir hal'de, oluşta bulunur daha sonra içe dönerek (tefekkür) kendisini, yaptıklarını, eylemlerini, varoluşunu sorgulayarak muhasabe eder böylece bu sorgulama sonucunda hata ve yanlışlarından dönerek her iş, fiil, amel, davranış ve tutumunda Allah'ı görüyormuşçasına O'nun huzurundaymışçasına hareket etme çabasına girmektedir. Dolayısıyla bu kavramların her biri ihsanın bir mefhumu olmakla beraber birbiriyle bağlantılı birer kavram olma niteliğini de taşıdıklarını ifade etmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

İhsan kavramının İslam düşüncesindeki derin anlam katmanları ve din eğitiminde nasıl bir rol oynadığı Cibril hadisi bağlamında değerlendirilerek İhsanın sadece kişinin Allah'a karşı içtenlikle ibadet etmesini değil, zira ibadet kavramının sadece belli, sınırlı ritüellerden ibaret olmayacağını bunun kişinin gerçekleştireceği kalbi, akli ve bedeni her türlü iş, fiil, amel, davranış ve tutumu da ihtiva edeceği bilincinde olarak tüm bu eylemleri Allah'ı görüyormuşçasına yapmanın ihsan olduğunu dile getirmek mümkündür. Nitekim Cibril hadisi bağlamında ihsanın Allah'ı görüyormuş gibi bir şuurla hayat sürmek dolayısıyla

kişinin her türlü eyleminde kendini denetim ve gözetim altında tutmasına böylece eylemlerine yön vermesine olanak sağlayacağı beklenmektedir. Cibril hadisi kapsamında ihsan kavramının din eğitimdeki fonksiyonu ele alınarak eğitimdeki esas rolü ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Böylece din eğitiminin kavramsal altyapısına katkıda bulunması hedeflemiştir. Dolayısıyla ibadeti ibadet kılan şeyin ihsan olduğunu, ibadetin ise her şey olduğunu ve böylece ihsanın da tüm o şeyleri Allah'ı görüyormuşçasına gerçekleştirmek olduğu sonucu elde edilmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarla da ihsan kavramının farklı kültürel ve mezhepsel bağlamlarda nasıl algılandığı ve uygulandığıyla ilgili kapsamlı farklı çalışmalar yapılabileceği önerilebilir. Bunun da din eğitimine katkı sağlayabileceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- TDK, Güncel Türkçe Sözlük. "Türk Dil Kurumu Sözlükleri". Erişim 9 Haziran 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l- Kur'ani'l-Kerim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Abdülkâdir b. Ebî Sâlih Geylânî, Muhyiddin Ebû Muhammed. *Gunyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrar Hazinesi*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Berekat Yayınları, 1994.
- Akseki A. Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2016.
- Altaş, Nurullah. "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci". *Din Eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Altınışik, Saadettin. *Kur'an'da İhsan Kavramı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü Temel İslam Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*. İstanbul: 1997.
- Âlusi, Şihabuddin Mahmud. *Ruh'ul-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve Sebi'l-Mesani*. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985.
- Aşıkutlu, Emin. "İtkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 08.09.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutkan>
- Ateş, Süleyman. "İhlâs". *DİA*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlas>
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: ts.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- Ayverdi, İlhan. *Kubealtı Lugatı*. Erişim 17.10.2024. <https://lugatim.com/s/olu%C5%9F>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 06.08.2024. <https://lugatim.com/s/itk%C3%A2n>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 18.10.2024. <https://lugatim.com/s/muhasebe>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 04.09.2024. <https://lugatim.com/s/ibadet>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 04.04.2024. <https://www.lugatim.com/s/islam>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 04.04.2024. <https://www.lugatim.com/s/iman>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 20.10.2024. <https://lugatim.com/s/tefek%C3%BCr>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 03.01.2024. <https://www.lugatim.com/s/ihsan>
- Ayverdi, İlhan. *Kubealtı Lugatı*. Erişim 18.10.2024. <https://lugatim.com/s/terbiye>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 17.09.2024. <https://lugatim.com/s/MURAKABE>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 01.06.2024. <https://lugatim.com/s/ihlas>
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim 08.08.2024. <https://lugatim.com/s/maruf>
- Bala, Sabahattin. "Din Eğitimi'nin Felsefesinin Konuşmanın İmkânı". *Din Eğitiminin Güncel Problemleri*. ed. Necmettin Okumuşlar vd. Konya: Necmettin Erbakan Yayınları, 2022.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslamda Eğitim*. İstanbul İfav, 1989.

- Beyhâkî, Ebu Bekr Ahmed b. El Hüseyin. *Şuabu'l- İman*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l- İlmiyye, 1990.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. İstanbul: Matbaatu'l-Osmaniye, 1329/1911.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Câmiu's- Sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bulut, Nurgül. *İnanç ve Ahlak Dini Tasavvurun Seküler Dönüşümü*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. çev. Ali Hüsrevoğlu vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Bursevi, İsmail Hakkı *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*. 10. İstanbul: Dersâdet, 1330
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*. 17 c. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Canan, İbrahim. *Hiz. Peygamber'in (sav) Sünnetinde Terbiye*. Işık Akademi Yayınları, 2008.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: 1997.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihah Tâcü'l-Luga ve Sihahü'l- Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. 6. Mısır: Dâru'l İlmi li'l-Melâyin, h. 1377.
- Cevheri, İsmail İbn Hammad. *es-Sihâh*. Mısır: 1377.
- Cevizci, Ahmet. *Eğitim Felsefesi*. 1. İstanbul: Say Yayınları, 8. Basım. Basım, 2021.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı* İstanbul Remzi Kitabevi, 1991.
- Cürçânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid Şerif. *Tarîfat: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1. Baskı. Basım, 1997.
- Çağrı, Mustafa. "İhsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 01.06.2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsan--iyilik>
- Çağrı, Mustafa. "Hilim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 04.06.2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilim>
- Çağrı, Mustafa. "Emr-i bi'l Ma'ruf Nehy-i ani'l Münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 14.04.2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-bil-maruf-nehiy-anil-munker>
- Çağrı, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yay, 2006.
- Çakan, İsmail Lütfi. *İyi Müslüman*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Çantay, Hasan Basri *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm Tefsirli Kur'ân Meâli*. ed. Yekta Saraç, İstanbul: Risale Yay., 2014.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 10. İstanbul: Şifa Yayınevi, 1977.
- Demirci, Mehmet. "Hâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 08.09.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hal--tasavvuf>
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. s. 499. Cilt. Ankara: y.y., 1976.
- Doğan, D. Mehmet *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: y.y., 1981.

- Dumlu, Ömer. *Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf ve Münker*. İstanbul: Ravza Yay, 2004.
- Ebu Abdillah, Hâkim en-Nisabûrî. *el-Müstedrek Ale's-Sahîhayn*. thk. Hamdî ed-Demurdaş Muhammed. 11. Mekke: Mektebetü'l- Asriyye, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el- Eş'âs b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l- İslâmiyye İkinci Baskı. Baskı, 2004.
- Ebû Tâlib, Muhammed b. Ebî'l-Hasen Ali b. Abbas el-Mekkî. *Kûtu'l-Kulûb Fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfû Tarîki'l-Mürîd İlâ Makâmi't-Tevhîd*. I-II Mısır: 1306.
- Ebü's-Suûd Efendi, Muhammed İmâdî. *İrşâdu'l-Akli's-Selim ilâ Mezâye'l- Kitabi'l-Kerîm*. Kahire-Mısır: Daru'l-Mushaf, ts.
- el- Halebî, Ahmed b. Yusuf. *Umdetü'l-huffaz fî tefsir-i eşrefi'l-elfaz*. 4 Cilt. Beyrut: Darül Kitâbü'l İlmiyye, 1993.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed *Umdetu'l-Kârî Şerhî Sahih'i-Buharî*. I-XI. Mısır: Matbaa-i Âmire, 1308.
- el-Bağavî, Ferrâ *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût. I-XIV. İstanbul: 1390/1971.
- el-Kuşeyrî Ebu'l- Kasım Abdülkerim b. Havazin b. Abdilmelik. *Letâifu'l- İşârât*. 3. Mısır: Merkezü Tahkîki't- Tûras, 1983.
- el-Muhâsibî, Hâris. *Er-Riâye li Hukûkillah*. thk. Abdülhalim Mahmud. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1990.
- el-Muhâsibî, Haris *er-Riâye Kalp Hayatı*. çev. Abdulhakim Yüce. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1971.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. 10. İstanbul: Azim Yayınları, 1992.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kuran Dili (sadeleştirilmiş baskı)*. Şura-Çelik Yayınevleri, ort. bsk. Basım, 1993.
- en-Nesâî Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *Sünenü'n-Nesâî*. I-II. Mısır: Şerîketü ve Mektebetü Mustafâ el- Bâbi'l-Halebî, 1383/1964.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Makâiku't-Te'vîl (Mecmûatün Mine't-Tefâsîr içinde)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- en-Nîsâbûrî, Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-Sahîhi'l-Muhtasar bi Nakli'l Adli Ani'l-Adli*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyyi, 1955.
- Erginli, Zafer. "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Hâl Kavramına Toplu Bir Bakış". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/1 (2008), 154-198.
- Erkutlu, İlhan. "Düşünce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 20.10.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dusunme>
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerir. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: 1988.
- et-Tirmîzî, Muhammed b. İsa b. Sevre. *el-Câmiu'l-Kebîr*. nşr. Beşşar Avvâd Ma'ruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed. *el-Kamusu'l-Muhit*. IV/305 Cilt. Beyrut: 1986.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed. *Besâir Zevi't-Temyîz fî Letâifü'l- Kitâbü'l- Azîz*. II. Beyrut: Mektebetü'l- İlmiyye, ts.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'u Ulûmi'd- Din*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. I-V. Beyrut: 1992.
- Görgün, Tahsin *İslam Ahlak Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Gündüz, Muhammed Muhti. *Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâlî örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı/Din Eğitimi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=6_dkI5JI7tmBfPdUaR3BKQ&no=6HWN05xq-h6zKxqthashHg
- Gündüzöz, Güldane, Soner Gündüzöz "Tasavvufta İhsan Teriminin Kavram Ağı Üzerine Analitik Bir Değerlendirme". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 56/2 (2021), 71-93.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasen. *Nevâdiru'l-Usûl fî Ehâdisi'r-Rasûl*. 1-4 Beyrut: 1992.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*. çev. Salih Tuğ. I-II. İstanbul: 1414/1993.
- Hamîdullâh, Muhammed. "Abd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 16.06.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abd>
- Havva, Said. *el- Esas fî't-tefsir*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: 1989.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl (Mecmûatün mine't-tefâsîr içinde)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Hücvîrî, Ali b. Osman b. Ali el-. *Keşfü'l-Mahcûb*. thk. İ'sad Abdülhadi Kindil. 1. C. (1. C'de 2. C). Beyrut: Dârü'n Nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- İbn Arabî, eş-Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hâtimî et-Tâi ta'likât: Ebû'l-Alâ Afîfî. *Fusûsu'l-hikem*. (1. cilt: Fusûs, İ2. cilt: et-Ta'likât). Mısır: 1946.
- İbn Arabî, Muhyiddin Ebu Abdullah Ebu Muhammed b. Ali. *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye fî Ma'rifeti'l-Esrâri'l-Malikiyye ve'l-Melekiyye*. nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî. Beyrut: 1997.
- İbn Dakîkî'l-İd, Takiyüddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Kuşeyrî. *Şerhu'l-Erbâini'n-Neveviyye fî'l-Ehâdisi's-Sahîhati'n-Nebeviyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2003.
- İbn Fâris Ebu'l- Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü Mekâyisi'l- Luga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harûn. Lübnan: Dârü'l- Fikr, 1979.
- İbn Hacer, Ahmet b. Ali el- Askalânî. *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l Buhârî*. 15. Mısır: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriye, 1301.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: 1991.

- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş- Şeybânî el-Mervezî. *Müsned-i Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnût. 50. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, Birinci Baskı. Basım, 1995.
- İbn İshâk, Muhammed. *Kitabu's-Siyer ve'l-Megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Daru'l Fikir, 1978.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el- Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1998.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed. *Lisanu'l Arap*. 13 Beyrut: 1996.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsîne hadîsen min cevâmii'l-kelim*. I-II. Beyrut: 1412/1991.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî. *Bidâyetu'l-Müctehid ve Nihâyetu'l-Muktasid*. Beyrut: ts.
- İbnü'l- Esîr, Ebu Seâdât Mecduddîn el- Mübarek b. Esîruddîn Muhammed b. Eş-Şeybânî el-Cezerî. *en- Nihâye fi Garîbi'l- Hadisi ve'l Eser, el- Mektebetü'l- İlmîyye*. Beyrut: 1979.
- İbnü's-Salâh, Ebu Amr Osman bin Abdurrahman eş-Şehrîzûrî. *Mukaddime fi Ulumi'l-Hadis*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1986.
- İbnü'l-Arabî Ebû Bekir Muhammed b. *Ahkamü'l-Kur'an* Beyrut: 1988.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *el-Müfredât fi Ğarîbi'l- Kur'an*. Mısır: Mektebetü'l- Mısriyye, 1970.
- İsfehani, Ragıp. *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*. 1. Cilt. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Izutsu, T. *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî. *Şerhu Sahîhi Müslim li'l-Kâdî İyâz el-müsemma İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*. thk. Dr. Yahyâ İsmail. I-IX Beyrut: 1998.
- Kandemir, Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.
- Karadavi, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem, Sünnet'in Teşrii Değeri*. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayınları, 2014.
- Kasimî, Muhammed Cemaleddin. *Mehasinu't-te'vil*. Beyrut: ts.
- Kastallânî Ebu'l- Abbas Şihâbeuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's- Sârî li Şerhi Sahîhi'l- Buhârî*. Mısır: Matbaatü'l- Mîrî, 1323.
- Kesir, İbn. *Tefsiru'l-Kurani'l Azim*. Riyad: Daru'l-Fikir, ts.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Feyz Ca'fer el-Huseynî el-İdrîsî. *Nazmu'l-Mütenâsir Fi'l-Hadîsi'l-Mütevâtir*. Suriye: Dârü'l-Maârif, 1328.
- Keyifli, Şükrü. "Eğitim ve Din Eğitimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (2013), 103-126.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1984.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed İbn Ahmed. *el-Camiü Li Ahkami'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2006.

- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Kutub, Seyyid. *Fizilali'l-Kur'an*. çev. Vahdettin İnce Salih Uçan. İstanbul: Dünya Yayınları, 1991.
- Mevdudi Ebu'l-A'la. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. III/52. İstanbul: İnsan Yay., 1996.
- Murata, Sachiko-Chittick, William C. *İslâm'ın Vizyonu-İslâm İman ve Amelinin Temelleri (The Vision of Islam)*. çev. Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurrauf b. Tâcilârifin b. Ali. *Feyzü'l-Kadir Şerhi'l-Câmi's-Sağîr*. 6 Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac. *Câmiu's-Sahih*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Sahîh-i Müslim bi Şerhin- Nevevî (el- Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim İbni'l- Haccac)*. Kahire: el- Matbaatü'l-Mısriyye, 1930.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Riyâzü's-sâlihîn*. çev. ve şerh: M. Yaşar Kandemir vd. İstanbul: Erkam Yayınları, 1997.
- Nisaburi, Nizameddin. *Gara'ibü'l Kur'an ve Rega'ibü'l-Furkan* Beyrut: 1980.
- Ocak, Metin. *Kur'an'da İhsan ve Muhsin Kavramları*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999.
- Okumuşlar, Muhiddin, Fatih Genç "Din Eğitimi'nin Bilimselleşmesi/Neliği". *Din Eğitimi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990.
- Öz, Ruhullah. "Dindar Şahsiyeti İnşa Eden Üç Kavram: İslâm, İman ve İhsan". *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (2021), 36-56. <https://doi.org/10.30623/hij.952963>
- Özafşar, Mehmet Emin, Ünal, İsmail Hakkı , Ünal, Yavuz, Erul, Bünyamin, Martı, Huriye-Demir, Mahmut (ed.). *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Özalp, Ahmet. "Molla Sadrâ'nın Hareket-i Cevherî Teorisi Bağlamında Eğitimde İnsan Tasavvuru". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023a),
- Özalp, Ahmet. *İslam Düşüncesi Bağlamında Eğitimde Bilgi Problemi*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023b.
- Özkan, Kadir. *Kur'an-ı Kerimde İhsan Kavramı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1997.
- Polat, Hüseyin. "Kur'an-ı Kerim'de İhsan Kavramına Filolojik Bir Yaklaşım". *İÜİFD, Malatya*, 3/2 (2012), 113-133.
- Pusmaz, Durak. "İslam Dini Kolaylık Dinidir". *Diyanet Aylık Dergi* Sayı 70 (1996),
- Râzî, Fahreddin. *Levâmiu'l-Beyyinât Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sifât*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihü'l- Gayb, (Tefsîri Kebîr)*. çev. Suat Yıldırım vd. Ankara: Akçağ Yay, 1992.
- Reşit Rıza, Muhammed. *Tefsirü'l-Kur'ani'l- Hakim Tefsiru'l-Menar*. I/366. Kahire: 1947.

- Serrâc Tûsî, Ebû Nasr. *el-Lüma‘: İslam Tasavvufu*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sinanoglu, Mustafa. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 15.06.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibadet>
- Sinanoglu, Mustafa. "İslam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 07.10.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam>
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer b. Muhammed. *Avârifü'l-meârif (Tasavvufun Esasları)*. çev. Hasan Kâmil Gündüz Mustafa Yılmaz, İrfan-Uzun. İstanbul: t.s.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylu'l-Evtâr Min Ehâdîsi Seyyidi'l-Ahyâr Şerhu Müntekâ'l-Ahbâr*. Beyrut: 1-9, 1973.
- Şirin, Turgay. *Manevi Danışmanlıkta İhsan Modeli*. İstanbul: Kaknüs Yay., 1. Basım, 2018.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Matbaatü İsmailiyânî, 1974.
- Taberânî Ebu'l Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el- Lahmi. *Mu'cemü'l- Evsat*. thk. Tarık b. İvezullah b. Muhammed- Abdulmuhsin b. İbrahim el- Huseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, h. 1415.
- Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-erba'in li'n-Nevevî*. Dersâdet Yayınları, t.s.
- Tatlı, Bekir. *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2005.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen-i Tirmîzî*. Beyrut: Dâru'l- Garbi'l- İslâmî, 1998.
- Toksarı, Ali. "Birr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Erişim 10.06.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/birr>
- Topbaş, Osman Nuri. *Kâinat, İnsan ve Kur'an'da Tefekkür*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- Uludağ, Süleyman. sad. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.
- Vural, Ahmet. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. ed. Zafer Erginli. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006. Erişim 16.10.2024.
- Wensinck, A. J. *el-Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzı'l Hadîsi'n-Nebevî*. Leiden: Matbaatü Brill, 1988.
- Yavuz, Kerim. *Çocuk ve Din*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde Din Eğitimi*. Adana Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.
- Yeksek, Ferize. *Hadislerde İhsan Kavramı*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans, 2019.
- Yıldız Kızılabdullah. *Din Eğitimi El Kitabı Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din*. Ankara Grafiker Yayınları, 2012.
- Yılmaz, H. Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

- Yüce, Mustafa. "İnanç-Ahlak İlişkisi Bağlamında İman, İslâm ve İhsan Kavramları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 111-141.
- Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza. *Tâcu'l- Arus*. Beyrut: Dâru's- Sadr, h. 1306.
- Zemahşerî, Ebu'l- Kâsım Mahmud b. Ömer. *el- Keşşâfan Hakiki't – Tenzîl ve Uyûni'l- Akâvil fi Vucûhi't- Te'vil*. thk. Şeyh Ali Muhammed Muavviz Şeyh Ahmed Âdil. Riyad: Mektebetü'l- Abekan, 1998.
- Zengin, Zeki Salih "Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Din Eğitimi". *Din Eğitimi içinde*. ed. Mustafa Köylü ve Nurullah Altaş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Baskı. Basım, 2014.
- Zümrüt, Kübra. *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Muhâsebe ve Murâkabe*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

